

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2016. CXX. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Bene Sándor

a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

300 éve halt meg Bethlen Miklós (összeállította: Tóth Zsombor)

<i>Tóth Zsombor</i> : Bethlen Miklós élettörténetének használata a kéziratos kultúrában, 1710–1858/60. Vázlat egy folyamatban lévő kutatás tanulságairól	279
<i>Simon József</i> : Filológiai és filozófiatörténeti megjegyzések Bethlen Miklós Önéletírásának <i>Elöljáró beszédéhez</i>	299
<i>Jankovics József</i> – <i>Szörényi László</i> : Bethlen Miklós: <i>Moribunda Transylvania</i>	315
<i>Máté Ágnes</i> : Bethlen Miklós Francesco Petrarca (is) emlékezik. Az <i>Önéletírás</i> és a <i>Posteritati-levél</i> közös mintáiról	336
<i>Luffy Katalin</i> : Bethlen Miklós néhány Nagybányán őrzött leveléről	353
<i>Bándi András</i> : Bethlen Miklós jellemzése a szász forrásokban	365
<i>Németh S. Katalin</i> : Bethlen Miklós kivégzése (?)	369

Műhely

<i>Virovecz Nándor</i> : Egy hírhedt főúri imázs és ami mögötte van. A <i>Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról...</i> a történeti források fényében	373

Szemle

Textológia – filológia – értelmezés. Klasszikus magyar irodalom (<i>Török Zsuzsa</i>)	402
Kollégiumi drámagyűjtemények (<i>Debreczeni Attila</i>)	406
Közköltészet 3/B. Közérkölc és egyéni sors (<i>Vaderna Gábor</i>)	409

TÓTH ZSOMBOR

**Bethlen Miklós élettörténetének használata a kéziratos kultúrában,
1710–1858/60**

Vázlat egy folyamatban lévő kutatás tanulságairól

I. Bevezető

A Bethlen Miklós-recepció történetében a legelső szövegkiadás¹ (1858–1860) markáns választóvonalat hozott létre. Egyrészt két részre tagolta magát a recepciót, elkülönítve a kéziratos és a nyomtatott irodalmi nyilvánosság szakaszait. Másrészt textológiai szempontból bizonyos értelemben lezárta a Bethlen-szövegek és másolati variánsaik disszeminációját, és elkezdte a nyomtatott kiadások révén egyneműsíteni és uniformizálni mind a szövegagyományt, mind pedig a Bethlen-szövegek használatát. Az irodalomtörténeti retrospektív értékelés elsiklott a Bethlen-korpusz kéziratos nyilvánosságban és használatban eltöltött történetének (kb. 1710–1858/60) komplex vizsgálata fölött. Ehhez képest a legelső kiadás nemcsak a nyomtatott irodalmi nyilvánosságban pozicionálta a Bethlen-szövegek egy részét, hanem 1860-nal kezdődően az irodalomtörténeti, textológiai és történeti kutatás számára is felkínálta őket egyszersmind.² Ennek ellenére a nyomtatott nyilvánosságban eltöltött idő sem bizonyult egyértelmű sikertörténetnek, hiszen Bethlen összes műveinek kritikai kiadása nem készült el mind a mai napig, irodalomtörténeti monográfia a kancellár irodalmi munkásságról pedig csak 147 évvel az első szövegkiadás után látott napvilágot.³

Ha az emlékiratnak csak a kéziratos kultúrában (*manuscript culture*)⁴ eltöltött periódusára (1710. január 23.–1858/1860) fókuszálunk, felismerhetővé válik, hogy nemcsak az irodalomtörténeti értékelés maradt el ebben a vonatkozásban, hanem a korpusz ala-

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a REFO500 partnerintézmények közép- és délkelet-európai koordinátora. A tanulmány a magyar állami ösztöndíj keretében, a Tempus Közalapítvány támogatásával készült.

1 Gróf BETHLEN Miklós *Önéletírása*, kiad., bev. SZALAY László, Pest, Heckenast Gusztáv, 1858–1860 (Magyar Történelmi Emlékek, 2–3; a továbbiakban: BETHLEN 1858), I–II, 556, 434.

2 A 2016 októberében megjelenő Bethlen-bibliográfia látványosan kirajzolja diakrón nézetben azt a mennyiségi eltolódást, ami az 1858–1860 előtti és utáni szakirodalmi termést jellemzi. Vö. *Bethlen Miklós: Válogatott bibliográfia*, összeáll. TÓTH Zsombor, Bp., Reciti, 2016 (megjelenés előtt).

3 TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai Könyvtár, 40), 259.

4 A kéziratok használatát és disszeminációját kontextualizáló sajátos középkori és kora újkorai medialitás tanulmányozásához lásd: John DAGENAI, *The Ethics of Reading in Manuscript Culture: Glossing the Libro de Buon Amor*, New Jersey, Princeton University Press, 1997; Lauryn S. MAYER, *Worlds Made Flesh: Reading Medieval Manuscript Culture*, New York–London, Routledge, 2004; Daniel WAKELIN, *Scribal Correction and Literary Craft: English Manuscripts 1375–1510*, Cambridge, Cambridge University Press, 2014.

kulásának, a variánsok generálódásának legalapvetőbb textológiai fókuszú áttekintése és rendszerezése sem készült el. Eltekintve néhány közel kortársi, vagy legalábbis 1858/1860 előtről származó elszórt megállapítástól, érdembeli textológiai álláspont az 1950-es éveket megelőzően nem került megfogalmazásra. Továbbá nem hallgathatjuk el, hogy az 1858/1860 utáni edíciók⁵ rövid és kizárólag Bethlen Miklós *Élete leírása magától* című élettörténetének kéziratos másolataira vonatkozó megállapításai semmiképp nem helyettesíthetnek egy átfogó, az egész Bethlen-oeuvre textusainak és variánsainak kiterjedt rendszerezését. A kisebb publikációk, főként levelek, vagy a kancellár peréhez és fogságához kapcsolódó dokumentumok kiadása, illetve körülhatárolt témájú levéltári kutatások rövid forrásközléseinek⁶ a textológiai hozadéka szintén nem szolgáltatathat átfogó képet a korpusznak a kéziratos nyilvánosságban eltöltött történetéről, illetve használatának modalitásairól. Az 1710 és 1858–1860 közötti, tehát a kéziratos nyilvánosságban eltöltött 150 év Bethlen-filológiája elvégzetlen textológiai és irodalomtörténeti feladat.

Jelen tanulmány nem pótolhatja ezt a hatalmas hiányt. Beéri azzal, hogy egy folyamatban lévő kutatás tanulságaira reflektáljon: a Bethlen-kéziratok (beleértve az erdélyi nemesi családi levéltárakban fennmaradt misszilis leveleket) felkutatása és összegyűjtése az említett 150 évnek (1710–1858/1860) a filológiájához szolgáltat adalékokat. Dolgozatom keretei közt a terjedelmes Bethlen-szöveg hagyománynak csupán egy bizonyos részével kívánok foglalkozni. Elsősorban az 1710. január 23-án befejezett élettörténet másolati variánsait tekintem át, illetve, kevésbé részletesen, a másolás során kialakított, az élettörténeten kívül más szövegeket is betagozó korpuszra is reflektálok.⁷ Vizsgálatom fő célja a „szöveghasználat” jelenségének értelmezése, a másolás és szöveg hagyományoz(ód)ás aktusainak a kéziratos kultúrában, illetve a kéziratos irodalmi nyilvánosságban való rekontextualizálása.⁸ Meggyőződésem, hogy a „szö-

5 BETHLEN Miklós gróf *Önéletírása*, kiad., bev. TOLNAI Gábor, Bp., Ardói, 1943 (Magyar Századok, 4; a továbbiakban: BETHLEN 1943); BETHLEN Miklós *Imádságoskönyve és Önéletírása*, I–II, kiad. V. WINDISCH Éva, bev. TOLNAI Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1955, I–II (Magyar Századok; a továbbiakban: BETHLEN 1955); *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980 (Magyar Remekírók; a továbbiakban: BETHLEN 1980).

6 K. PAPP Miklós, *Egy magyar diplomata levelezése bécsi fogságából neje- és fiával*, TörtL, 1(1874)/7–9, 110–112; 127–128; GÉBER Antal, *Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról (1708–1716) és Ariosto „Órjögő Roland”-jának egy XVII. századbeli fordítása*, ItK, 15(1905), 158–173; LUKINICH Imre, *Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról*, ItK, 16(1906), 80–93; Uő, *Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról*, ItK, 21(1911), 460–470; SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos, *Gróf Bethlen Miklós két kiadatlan műve*, Bp., Franklin Nyomda, 1923, 1–34; JANKOVICS József, *Bethlen Miklós bécsi leveleiből*, ItK, 77(1973), 439–444; PAP Ferenc, *Bethlen Miklós ismeretlen emlékirata*, ErdMúz, 64(2002)/1–2, 78–85; JANKOVICS József, SZÖRÉNYI László, *Bethlen Miklós ismeretlen „nyílt levele” Franz Ulrich Kinskyhez (1691)*, ItK, 117(2013), 692–721.

7 Nem térek ki jelen dolgozatban a *Columba Noe* (1704) c. projektum szöveg hagyományának áttekintésére. A Bethlen vesztét okozó politikai röpirat a kancellár legnépszerűbb alkotása volt, s bár a szakmának nincs tudomása róla, a latin eredeti és kortárs magyar fordításokon kívül még német változatban is terjesztették. Forráskiadással egybekötött hosszabb publikációban fogok erről beszámolni a közeljövőben.

8 A kéziratok sajátos szöveghasználatához és disszeminációjához (*manuscript/scribal production*) lásd: Sebastian VERWEIJ, *The Literary Culture of Early Modern Scotland: Manuscript Production and Transmission*,

veghasználók” írásantropológiai profiljának és tipológiájának a felvázolása lehetővé teszi a Bethlen-szövegek kéziratos használatának a feltérképezését, illetve a kéziratos irodalmi nyilvánosság evolúciójának és működésének az árnyaltabb megértését. Mindazáltal megközelítésem bevallottan *nem textológiai szempontú*, nem célom a kézirat hagyomány kialakulásának, a variánsok közvetítésének rekonstrukciója, és végképp nem érzem feladatommak egy kritikai igényű szövegkiadás számára a változatok sztemmájának elkészítését.

Vizsgálatom tétje azonban nem csekély, ugyanis a Bethlen-szövegek disszeminációjának és használóinak megjelenítése a vizsgált 150 év kéziratos íráshasználatában lehetőséget teremt annak értelmezésére, hogy a litterae irodalmi intézményeket nélkülöző korszakában mit jelent(het)ett a kéziratos irodalom és ennek sajátos irodalmi nyilvánossága(i).

II. A vizsgálati korpusz

A vizsgálatba bevont szövegállományt⁹ azok az erdélyi és magyarországi könyvtárakban fennmaradt másolatok adják, amelyeket a helyszínen egyenként megvizsgáltam, vagy ezek digitális másolatát tanulmányozhattam. A Bethlen-kéziratok disszeminációja két fő másolattípus kialakulásához vezetett. Az egyik a hagyományos *másolat*, amely mindig egyetlen Bethlen-szöveget örökít tovább, a másik pedig az ún. *Bethlen-kódex*,¹⁰ amely több, magyar és latin nyelvű, változatos műfajú Bethlen-kézirat, vagy Bethlenhez kapcsolódó fontos irat másolatát tartalmazza egyetlen kolligátumban. A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzött Bethlen-kódex¹¹ a maga 1499 lapnyi terjedelmével Bethlen Miklós szövegeinek egyik legteljesebb másolati gyűjteménye például. Ezzel szemben Nagyszebenben, az Állami Levéltár Brukenthal-gyűjteményében az élettörténetnek¹² egy olyan másolati példányával szembesültem, amely kizárólag az életrajzi narrációt örökítette meg, még az ún. *Elöljáró beszédet* sem tartalmazta. A Bethlen-kódexek és másolatok listája (22 tétel) nem vindikálhatja az abszolút teljességet, mégis meggyőzően utal arra a kéziratos szövegüniverzumra, amelyet a *Bethlen Miklós élete leírása magától* című, Bécsből hazakerült kézirat generált, és amely a recepciónak, illetve az ebből kialakuló kéziratos irodalmi nyilvánosságnak mindeddig feltáratlan korpusza.

Oxford, Oxford University Press, 2016, 24–50; Noah MILLSTONE, *Manuscript Circulation and the Invention of Politics in Early Stuart England*, Cambridge, Cambridge University Press, 2016, 25–54.

9 Ennek az állománynak a listája e dolgozat függelékében tekinthető meg. Vö. Függelék.

10 A terminust először Szádeczky-Kardoss használja, és azokra a folió formátumú, gyakran díszesen bekötött és dekorált kéziratos könyvekre utal, amelyek nemcsak az *Élete leírása magától* című élettörténetet, hanem több Bethlen-szöveg másolatát tartalmazzák. *I. m.*, 6.

11 *Bethlen Miklós élete leírása magától*, 1499 f., Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Dokumentációs Könyvtár, THq7.

12 *Bethlen Nikolaus graf, Selbstbiographie*, 585 f., Nagyszeben, Román Állami Levéltár Szeben Megyei Igazgatósága, Brukenthal-gyűjtemény A1-5, 129 (régijelzet: ms. 1642).

A nyomtatott Bethlen-kiadások nagyon szűkszavúan és meglepő felületességgel szóltak az edíciókat lehetővé tevő kéziratok filológiájáról. Szalay László 1858-as kiadásában részletesen kitér báró Kemény Zsigmond és gróf Mikó Imre hozzájárulására, így megtudhatjuk, hogy három másolati példányból dolgozott, melyek közül főszövegének azt az Erdélyből származó variánst választotta, amelynek hátlapján ez volt olvasható: „gróf Bethlen Miklós élete, 1755.”¹³ A kézirat azóta eltűnt.

Tolnai Gábor 1943-as kiadása lakonikus egyszerűséggel intézi el a kézírathagyomány bemutatását, hiszen az „újabbán előkerült, XVIII. századi másolatok” provenienciájáról semmit nem árul el.¹⁴ Az 1955-ös kiadás egyik újdonsága abból adódott, hogy a Szalay-féle kiadás szövegéhez képest közreadta Bethlen Miklós imádságait, illetve egy olyan felújított verziót hozott létre, amelyhez az időközben előkerült élettörténet autográf töredékét¹⁵ is felhasználta. Windisch Éva szűkszavú utószava áttekinti a kézíratos hagyományt, s bár a jelzeteket diszkréten elhallgatja, az 1858-as kiadáshoz mérten 5 további kéziratot nevez meg.¹⁶ Valójában csak két újat, hiszen Tolnai 1943-as kiadása három, újonnan előkerült 18. századi másolatot említ, ezek pedig benne vannak a Windisch által előszámláltakban. A két új kézirat egyike a 19. században a kolozsvári unitárius főiskolán volt,¹⁷ a másik pedig Teleki Sámuel könyvtárának 1811-es katalógusában.¹⁸

Az 1980-as kiadás, szintén Windisch Éva bevallása szerint, „néhány kisebb korrekciótól eltekintve az 1955. évit követi”.¹⁹ Megállapítható, tehát hogy a 20. századi Magyarországon készült szövegkiadások még csak meg sem kísérelték az erdélyi gyűjteményekben található másolatok áttekintését, ezek felgyűjtéséről, esetleges másolatáról nem is beszélve. A korabeli politikai helyzetre nem érdemes hivatkozni, hiszen az

13 BETHLEN 1858, VI. A szövegkonfrontációhoz használt példányok egyike a kalocsai érseki könyvtárból, a másik pedig a Nemzeti Múzeum állományából származott, mindkettő 18. századi másolat. BETHLEN 1858, VIII.

14 „Bethlen Miklós *Önéletírásának* a szerzőtől származó, eredeti kézirat nem maradt fenn. A Szalay László gondozásában megjelent első kiadás három 18. századi kézíratos másolat alapján készült. Szalay László szövegét követi a jelen kiadás is, csupán néhány helyen tér el tőle, midőn Bethlen művének újabbán előkerült, XVIII. századi másolatai a szövegmodosítást feltétlenül indokolttá tették.” BETHLEN 1943, 623.

15 Meglepő módon Windisch Éva kétszer is utal rá az általa sajtó alá rendezett két Bethlen-kiadás (BETHLEN 1955, 1980) utószavában, de a pontos lelőhelyét, leírását, jelzetét nem adja meg ennek a kéziratnak. A tétel leírása következő: *Bethlen Miklós önéletírásának kézírata 1708–1710.*, 1–34 f., Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, A Bethlen család levéltára P. 1961, vegyes iratok 1530–1868 és é. n., 10. csomó, 27. tétel, nr. 8.

16 BETHLEN 1955, 237–241.

17 Windisch „terepismerete” hiányos, 1955-re ennek már helyi értéke nem volt, az unitárius főiskola könyv- és kéziratállományát a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézírtára bekebelezte. A kézirat most is megtalálható, leírása: *Nehai meltosagos erdélyi cancellarius groff B: Bethlen Miklos életénel írása*, 744 f., Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Kézírtatár, Ms. U. 1029/A–G.

18 Ezt a kéziratot Windisch nem látta, és a marosvásárhelyi „terepen”, azaz a mostani Teleki-Bolyai Könyvtárban sem próbált kutatni, vagy legalább érdeklődni. Ha megtette volna, szembesült volna, vagy felvilágosították volna, hogy két, sőt még az 1950-es években valójában három másolatot őriztek ebben az intézményben. Vö. *Függelék*, 9–10. sz.

19 BETHLEN 1980, 1317.

1950-es években a „két baráti Népköztársaság közti jó viszony” lehetővé tette volna az erdélyi kutatóutat. Klaniczay Tibor például 1953 nyarán bukaresti utazással egybekötött 2 hónapos (!) kint tartózkodása alatt Kolozsváron, Nagyenyeden, Gyulafehérvárt, Nagyszebenben, Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen és Székelykeresztúron végzett könyvtári és levéltári kutatást.²⁰

Hasonlóképpen kifogásolható, hogy a „tereptapasztalat” megszerzésének elmulasztása mellett a Bethlen-textológusok még csak azt sem kísérték figyelemmel, hogy a román tudományosság milyen eredményeket ért el e téren. Az 1980-as kiadás számára megkerülhetetlen lett volna annak a román nyelvű repertóriumnak a használata, amely nemcsak Bethlen Miklós, hanem az összes erdélyi kora újkori emlékiró kéziratait és ezek másolatait áttekintette, és ezek pontos leírását 1963-ban közreadta.²¹ Az 1955-ben és 1980-ban Windisch által gondozott kiadások az autográf rendkívül szerény terjedelmű töredékén kívül 8 másolat ismeretének és valamilyen szintű használatának eredményeképpen készültek el. Ezzel szemben 1963-ban a román nyelvű repertóriumban 16 (!) másolati példányt regisztráltak.²²

A saját kutatásom számszerűsíthető tanulságait²³ rögzítő függelék meggyőzően illusztrálja, hogy a két világháborút követő átalakulások és sajnálatos veszteségek ellenére is a Bethlen-kéziratok korpuszának nagyobbik része még mindig Erdélyben van. Így a recepció kutatásának és feltérképezésének kiindulási pontja is az erdélyi gyűjtemények, valamint az onnan magyarországi gyűjteményekbe átmentett kéziratos állományok kell legyenek. Ez a 22 tétel bizonyára bővílhet, sőt reményeim szerint én magam fogom bővíteni, de már ebben az állapotban is olyan forrásadottságot jelent, amelyre hagyatkozva megválaszolhatók e dolgozat kérdésfelvetései.

20 KLANICZAY Tibor, *Beszámoló a Román Népköztársaság könyvtáraiban végzett kutatásaimról*, MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, (5)1954, 345–384.

21 A Bethlen Miklósról vonatkozó rész: *Repertoriul manuscriselor de cronici interne sec. XV–XVIII*, ed. I. CRĂCIUN, A. ILIEȘ, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963, 307–310.

22 Ez a román nyelvű repertórium ismeretlen a magyarországi szakma előtt. A kutatást még e repertórium használata mellett is az nehezíti, hogy az elmúlt évtizedekben a kéziratos és levéltári állományok mozgatása, átcsoportosítása új vagy azóta megszűnt intézményi keretekbe való átszervezése sajnálatos módon nemcsak a kéziratok jelzeteinek felülírását eredményezte, hanem néha ezek eltűnéséhez is vezetett. Kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy a repertórium 15+1 tételéből (azaz 15 másolat, ill. egy latin nyelvű, Bethlen Miklóshoz kapcsolódó kolligátum) már csak 12-öt sikerült visszakeresni és beazonosítani. A repertórium 3–4. tételei (mindkettő 18. századi másolat), amelyeket 1963-ban még a kolozsvári Akadémiai Könyvtár református fondjában őriztek, ma már nem találhatóak meg. Szintén nem sikerült megtalálni a repertórium 15. tételének megfelelő, latin nyelvű Bethlen Miklóshoz kapcsolódó kolligátumot, amelyet eredetileg Marosvásárhelyen őriztek. Továbbá nem volt alkalmam kézbe venni, így tehát az általam készített appendixben sem szerepel a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzött 18. századi másolati példány sem, amely a repertórium 1. számú tétele.

23 Egyetlen nem textológiai természetű megállapítás csupán: a függelékben előszámlált 22 tételből 11 kódexet és három másolatot erdélyi gyűjteményben őriznek. Ezek a számadatok még inkább javulnak, ha az általam nem tanulmányozott gyulafehérvári példányt, illetve ha a három eltűnt vagy lappangó másolatot is ideszámítjuk. Az sem utolsó érv, hogy a jelenleg magyarországi gyűjteményekben őrzött másolatok némelyike egyértelműen Erdélyben készült, így ez is az ottani recepcióról és használatról referál. Lásd az *Függelékben* a kódexek 15. tételét.

Hangsúlyozni szeretném, hogy e korpuszban nem töredéket kell látnunk, hanem egy sajátos, belső rendezettséget leképező szövegarchívumot, amelynek a különféle időpontokban egymástól gyakran nem függetlenül készülő darabjai nem voltak magától értetődő módon publikusak. A (fel)használók, ideértve a másolót, a fordítót, a kivonatolót, sőt a megrendelőt is, bizonyos társadalmi érintkezés, státus, kompetencia, vagy privilegium értelmében férhettek hozzá a szövegekhez. Következésképp minden szöveghez irodalomtörténeti és textológiai szempontból gyakran ignorált mikrokontextusok kapcsolódnak, amelyek a szövegek révén társadalmi kapcsolatokat hoztak létre, tartottak fenn és működtettek egy, a szöveghasználat sajátosságai értelmében koncipiált *privát* és *publikus* dimenzió aktiválásán keresztül. Ezt a korpuszt vizsgálva íráshasználók exkluzív mikrotársadalmára nyerünk rálátást, akik a *kéziratosság* szabályai, előnyei és korlátai között írtak, olvastak, fordítottak és másoltak, tehát éltek *irodalmi életet*.

III. Szöveghasználat és kézíratos nyilvánosság

Bethlen Miklós saját bevallása szerint 1710. január 23-án fejezte be élettörténetét.²⁴ Arról azonban nincs tudomásunk, hogy mi történt az éppen „befejezett” kézirattal 1710. január 23. és Bethlen halála (1716. október 27.) között. Könnyen lehet, hogy a kancellár korrigálta, javította, sőt akár több tisztazatot, vagy több szövegvariánst alakított ki belőle. További nehézséget okoz Bethlen Miklós esetében az is, hogy nincs aprólékos rálátásunk az írásos hagyaték sorsára és Erdélybe való hazakerülésére. Jankovics József kutatásaiból tudjuk, hogy Bethlen ágense, Tarczali Zsigmond számolt arról be Bethlen Józsefnek, hogy a kancellár iratait és könyveit az *Excelsum Consilium Bellicum* elvitette és alaposan átvizsgálta annak érdekében, hogy a katolikus hit vagy a regnáló hatalom ellen irányuló veszélyes szövegeket elkülöníthessék és visszatarthassák.²⁵ Tarczali 1717. október 16-án kelt levelében, szinte egy évvel Bethlen halála után jelzi Bethlen Józsefnek, hogy a kancellár bibliáját és zsoldároskönyvét ugyan visszaadták, de további vizsgálat céljából „több manuscriptumit, mely sok könyvekből áll benntartották”.²⁶

Források és adatok hiányában is valószínűsíthető azonban, hogy Bethlen Miklós emlékiratának valamilyen „végsőnek” szánt szövegvariánsa halála után, vagy éppen 1710. január 23. és 1716. október 27. között eljutott Bethlen Józsefhez, aki Bethlen Júlia mellett az élettörténet fő címzettje. Így tehát nem tévedünk, ha a kézíratos használat, azaz a kézirat Erdélybe kerülését követő disszemináció fő forrásaként a kancellár fiát, Bethlen Józsefet²⁷ jelöljük meg. Emlékeztetve arra, hogy vizsgálatom célja nem textológiai irányultságú, hanem írásantropológiai, a másolati példányokat semmilyen

24 BETHLEN 1980, 981.

25 JANKOVICS József, *Ami az Önéletírásból kimaradt* = BETHLEN Miklós *Levelei*, I-II, összegyűjt., s. a. r., bev. tan., jegyz. JANKOVICS József, a latin nyelvű részeket ford. KULCSÁR Péter, magyar nyelvű jegyz. NÉNYEI Gáborné, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Próza Emlékek, 6; a továbbiakban: BML), 44–64.

26 *Uo.*, I, 64.

27 Bethlen József életéhez lásd: LUKINICH Imre, *A bethleni Bethlen család története*, Bp., Athénum Rt., 1927, 468–470.

leszármazási sztemma szerint nem kívánom rangsorolni, sőt nem tekintem ezeket másodrendűeknek az eredetihez vagy egy ősmásolat, esetleg végső redakció fantom-textusához képest. Mivel engem a *használat* írásantropológiai sajátosságai érdekelnek, számomra a változatok azonos értékűek, hiszen mindegyik egy külön, sajátos használatról referál. Ezek nyomán rekonstruálni lehet egy szöveghasználói, azaz olvasói, sőt másolói profilt, a lehetséges íráshasználat habitusának egyéni jegyein túlmenően pedig egy (mikro)társadalmi íráshasználatra és annak hatására lehet következtetni.²⁸ Luciano Canfora álláspontját osztom, aki az autográf szövegnek fenntartott „textológiai monoteizmust” (monoteismo testuale)²⁹ kritizálja, rámutatva arra az ellentmondásra, amely az *egyetlen eredeti* és a számos végső redakció közötti kapcsolatot jellemzi a kéziratosságban. Egyetértek vele abban is, hogy a másolás a legteljesebb szövegértés és szövegasszimiláció, a másoló pedig teljesen jogosan társzerzői funkciókat tölt be a másolat aktusa által.³⁰

Ebben a megközelítésben Bethlen József a disszeminációs folyamatot elindító első *donor*, akinek a birtokában lévő szövegváltozathoz készültek a másolatok. A másolati példányok megrendelői, possessorai, másolói, fordítói és olvasói a *felhasználók*, akik használatuk (másolás, olvasás, fordítás, szövegértés) aktusait, jegyeit és néha csak indirekt bizonyítékait rajtahagyták a szövegvariánsban. Így válhatnak ezek a másolati példányok egy írásantropológiai vizsgálat forrásaivá.

Vizsgálatom első lépése a possessoroként értett felhasználók áttekintése és rendszerezése a szöveghez való viszonyuk és a Bethlen családhoz való társadalmi szituációjuk révén. Második lépésben a possessorok körét azokkal az irodalomtörténeti és könyvtörténeti adatokkal egészítem ki, amelyek további felhasználókat jelölnek meg, noha a hozzájuk köthető másolatok nem maradtak fenn. Végül az így kialakult csoport tagjait a szöveghasználat sajátosságai és a kéziratosság szempontjai szerint tipologizálom, valamint elkülönítem a használatok céljait és típusait annak érdekében, hogy ily módon a kéziratosság nyilvánosság működésére következtethessék.

III. 1. Felhasználók

A hagyományozódás és a kéziratosság nyilvánosság szempontjából a vizsgált szövegtulajdonosok legértékesebb felhasználói a *másolók*, akik, sajnos, egyetlen kivételtől eltekintve³¹ anonimitásba burkolóznak. A második kategóriát a szövegtulajdonosok, a possessorok adják, akiknek az első generációja kivétel nélkül (főleg a 18. századi másolatok esetében) a disszeminációt lehetővé tevő *donor*hoz, Bethlen Józsefhez kötődik

28 Az írásantropológiai megközelítés és kulcsterminusai (habitus, praxis, íráshasználat, homo scribens) fogalmi tisztásához lásd: Tóth Zsombor, *Kéziratosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások*, ItK, 119(2015), 625–650.

29 Luciano CANFORA, *Il copista come autore*, Palermo, Sellerio Editore, 2002, 9.

30 *Uo.*, 18–19.

31 Az egykori kolozsvári unitárius kollégium kéziratgyűjteményében fennmaradt példány (*Függelék, Kódexek, 1. tétel*) másolóját az íráskép és a possessori bejegyzés alapján azonosítani lehet. Erről részletesen szólok e dolgozat exkurzusában.

nemcsak íráshasználati szempontból, hanem valamilyen társadalmi érintkezés következtében is. Több fennmaradt másolat esetében viszont szinte lehetetlen bármilyen visszanyomozható kapcsolatot megjelölni a szövegtulajdonos és a Bethlen család között. Célszerűnek látok tehát egy olyan klasszifikációt bevezetni, amely a *belső* és *külső felhasználók* csoportjait különíti el a Bethlen Miklóshoz, illetve a donorhoz, Bethlen Józsefhez köthető családi vagy rokoni szálak révén. Értelemszerűen a *külső felhasználók* a Bethlen családhoz vagy a rokonsághoz nem közvetlenül kapcsolódnak.

Bethlen Miklóst 13 gyerekeiből csupán négy élte túl: József (1698–1742) és három lánytestvére, Teleki Sándorné Bethlen Júlia (1686–1723), Bethlen Ágnes (1702 előtt–1737 után), illetve Bethlen Klára (1702–1755). A kancellár főágát az 1706-ban elhunyt Mihály és József tartotta fenn.³² A négy Bethlen-leszármazott saját másolati példánya nem maradt fenn, mégis valószínűsíthetjük, hogy valaha léteztek. Későbbi másolati példányok egyértelműen visszautalnak e másolatokra, egyúttal pedig egy belső családi szöveg hagyományra és az ehhez kapcsolódó kéziratos nyilvánosság létrejöttére engednek következtetni.

A függelék 5. tételét adó 1802 előtt készült másolaton³³ olvasható:

Néhai Méltóságos erdélyi Cancellarius Groff Bethlen Miklós úr életének leírása, mellyet mind kedves Szüllő Attya Életét le iratott kedves Fiú ág maradék számára Magyar Gyerő Monostori Meltóságos baro Kemény Farkas ur.

A kéziratot lemásoltató Kemény Farkas (1762–1830) Bethlen Miklós fent említett Ágnes lányának unokája, tehát Bethlen Miklós dédunokája. Bethlen Ágnes és Kemény Zsigmond 1719-es házassága révén olyan szoros rokoni és családi kötelék jött létre, amely a tágan értelmezett családi, de kívülállóktól mégis elzárt íráshasználat privát szféráját is átjárhatóvá tette a rokonság tagjai között. Így a történelem iránt érdeklődő, vagy a kancellár kultuszát, példáját követő s fenntartó Bethlen- és Kemény-leszármazottak hozzáférést nyerhettek a nyomtatott nyilvánosságban még el nem érhető családi iratokhoz, többek közt Bethlen Miklós írásaihoz. Ebben a vonatkozásban nem érdektelen, hogy gróf Kemény Farkas Batthyány Terézzel kötött házasságából született fia az a történész báró Kemény József (1795–1855), akinek kéziratos gyűjteménye további két másolatát őrizte meg a Bethlen-szövegeknek.³⁴ Végül Kemény Farkas unokatestvére, Sámuel (1739–1817) (aki az iktári Bethlen ágból származó Bethlen Katalint vette el) könyvtárában fennmaradt egy újabb másolat, amely ma is megtekinthető.³⁵

A kancellár másik lánya, Júlia, akivel apja még levelet is váltott, szintén hozzájárult a Bethlen-szövegek terjesztéséhez. Bethlen Júlia saját példányáról nincs tudomásunk, de Teleki Sándorral kötött házassága révén valójában ugyanazt az írásantropológiai helyzetet teremtette meg mint húga, Ágnes, azaz a Bethlen–Teleki rokoni kapcsolat és

32 LUKINICH, *A bethleni Bethlen...*, i. m., 462–463.

33 *Bethlen Miklós gróf Önéletírása*, 390 f., Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 136.

34 Lásd *Függelék*, Kódexek, 2–3. tétel.

35 Lásd *uo.*, Kódexek, 6. tétel.

társadalmi interakció privát szférájában ha tudatosan nem is promoválta, de megjelentette és képviselte a kancellárt és írásait. Mindezt az is megkönnyítette, hogy Teleki Sándor bizalmas jó viszonyban volt apósával, Bethlen Miklóssal, hiszen a rab kancellár 1708 és 1716 között 42 levelet intézett vejéhez.³⁶ Nem túlzás arra következtetni, hogy ennek a viszonynak az emléke Teleki Sándort elkísérte élete végéig.

Bethlen Júlia halála után (1723) Teleki Sándor másodszer is megnősült, Petki Nagy Zsuzsannát (1707–1748) vette el, sőt utódot is nemzett, a tudós bibliofil Teleki Sámuel (1739–1822),³⁷ akinek könyvtárában, a mai Teleki–Bolyai Könyvtár elődintézményében két Bethlen-kódex maradt fenn.³⁸ Mindkét 18. századi másolat rendkívül gazdag és változatos anyagot tartalmaz, a Bethlen-oeuvre kétségtelenül legteljesebb megőrzői. A Teleki Sámuel ex librisét viselő példány³⁹ igen terjedelmes voltából is arra következtetek, hogy Sámuel apjának, Teleki Sándornak a Bethlenekhez kötődő rokoni kapcsolata révén igen jó minőségű szövegvariánsokhoz lehetett hozzáférhetősége, illetve a másoltatást bizonyára képzett írástudókkal végeztette, jó ízlésű és képzett könyvgyűjtőként ugyanis tisztában volt azzal, hogy miként érdemes ezeket a kódexeket létrehozni. A mai Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzött másik Bethlen-kódexnek két tulajdonosa is volt.⁴⁰ Egyikük iktári Bethlen Zsuzsanna (1754–1797), Teleki Sámuel felesége, aki a másolatot nagynénjétől, a könyv első tulajdonosától, Wesselényi Katától (1735–1788) örökölte.⁴¹ A maga teljességében fennmaradt legnagyobb 18. századi erdélyi könyvtár, iktári Bethlen Zsuzsanna 1200 kötetes tékája úgy jött létre, hogy a könyvgyűjtő férj, Teleki Sámuel szenvedélye és segítsége mellett Wesselényi Kata 1770-es évekből való nem csekély könyvadománya is hozzájárult a gyűjtemény végső kialakulásához.⁴² A rokoni kapcsolatok és a bibliofília találkozása azért releváns pont a Bethlen-kéziratok disszeminációjában, mert létrejönnek a kéziratok meglétét és eredetét igazoló másodlagos források, mint például a variánsokról referáló kéziratok és nyomtatott könyvkatalógusok, az ex librisek és a possessori bejegyzések.⁴³

36 Az 1708–1716 között írt levelekhez lásd: BML II, 993–1150.

37 Teleki Sámuel életéhez és könyvgyűjtő tudós szenvedélyéhez lásd: DEÉ NAGY Anikó, *Teleki Sámuel és a Teleki Téka*, Bukarest, Kriterion, 1973, 5–58; Uő, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1997.

38 Lásd *Függelék*, Kódexek, 9–10. tétel. 1963-ban létezett még egy latin nyelvű kolligátum Bethlen Miklósról vonatkozó iratokból, de kutatásaim során ezt már nem sikerült megtalálni.

39 Vö. *Függelék*, Kódexek, 10. tétel (*Bethlen Miklós élete leírása magától*, 914 f., Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Dokumentációs Könyvtár, 1071).

40 Vö. *Függelék*, Kódexek, 9. tétel (*Bethlen Miklós élete leírása magától*, 1499 f., Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Dokumentációs Könyvtár, THq7).

41 Wesselényi Kata életéhez és könyvtárához lásd: DEÉ NAGY Anikó, *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996, 114–123.

42 Uo., 117.

43 A Telekieknél maradvány iktári Bethlen Zsuzsanna könyveinek jegyzéke a Teleki-könyvtár harmadik kötetébe kerültek felvételre. A tárgyköri rendszerezés értelmében a történeti tárgyú gyűjtemény 8. szekciójában a magyar és erdélyi történelemhez kapcsolódó könyvek közt kapott helyet a Bethlen-kódex, *Bethlen Miklósnak élete és egyéb írásai, folio*, MS leírással. Vö. *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék*, Pars III, Viennae, MDCCCXI, 105.

A kancellár ágát továbbvivő két fiú, Mihály és József leszármazottai feltehetően rendelkeztek akár az eredeti kézirattal vagy ezek másolati variánsaival. A fiúágon továbbélő kultusz bizonyára erősebb is volt, így a kancellár kéziratai, akár az autográfok, akár annak másolatai olyan szimbolikus (érték)tárgyak lehettek, amelyek hagyományozására, öröklésére és fenntartására biztosan gondot fordítottak Bethlen Miklós fiai, unokái és kései leszármazottai. Ezt igazolja a Szalay László kiadásában szereplő adat is, amely jelzi, hogy az álnévvel szignált *Columba Noe* egyik olyan 1718-as másolatát használta, amelynek szövegére 1718. április 1-jén, Nagyenyeden írta rá Bethlen István (†1737), az 1706-ban elhunyt Mihály fia és a kancellár unokája,⁴⁴ hogy az olvasók Fridericus Gotfridus Veronensis neve alatt Bethlen Miklóst értsék.⁴⁵ A kollégiumi kéziratos nyilvánosságba került szöveg illetően méltatása nemcsak az érzelmi involváltságot fedi fel, hanem azt is, hogy Bethlen István a bejegyzés pillanatában nagyenyedi diák volt, a kézirat előtörténetét jól ismerte, bizonyára már többször olvasta is, s feltehetően olyan változat(ok)hoz volt hozzáférhetősége, amelyek csupán a belső családi használatban keringtek.

Az elsőszülött, Bethlen Mihály korai halála (1706) következtében a kancellár szellemi és anyagi örökségét továbbvivő másodszület, Bethlen József leszármazottai voltak a legelőnyösebb helyzetben az örökölt kéziratokhoz való hozzáférés tekintetében. A feltehetően gazdag kéziratos szöveggállományból azonban eredeti példányok, és ezek további variánsai nem maradtak fenn. Bethlen Miklós kultuszának a József ágán töretlenül élő hagyományát⁴⁶ igazolja viszont egy olyan másolati példány, amely bizonyíthatóan nem Bethlen József szűk családi köréhez és szövegörökségéhez köthető másolat, ugyanis 1805-ben másoltak le és kötötték be Kolozsváron, az unitárius kollégiumban gróf Bethlen Klára, Bethlen Miklós ükunokája számára 67 német forint 40 krajcárért.⁴⁷ Bethlen Klára Bethlen József unokájának, Bethlen Sámuelnek Fricsi Fekete Klárával kötött házasságából született lánya, aki 15 évesen gróf Bethlen Lajos felesége lett.⁴⁸ A kézirat másolása bizonyára összefügg a házassággal, nem kizárt, hogy a házasuló feleknek szánt ajándék volt.

A belső felhasználók körét Bethlen Miklós mostohaöccsének, Bethlen Sámuelnek (1663–1708) a leszármazottai révén is bővíthetjük, még akkor is, ha a másolatok nem minden esetben állnak rendelkezésünkre. Bethlen Sámuel lánya Bethlen Katalin (1700–1759), akit az irodalomtörténet-írás Árva Bethlen Kata néven kanonizált. Könyvjegyzékeinek tanúsága szerint⁴⁹ rendelkezett másolati példánnyal, amely sajnos

44 Életéhez lásd: LUKINICH, *A bethleni Bethlen...*, i. m., 466–467.

45 BETHLEN 1858, 6.

46 Bethlen József unokái, vagyis a kancellár dédunokái, Bethlen Dániel (1757–1812) és Bethlen Sámuel (†1815) a birtokmegosztás után, látván a bethlenszentmiklósi ház siralmas állapotát, a Bethlen Miklós iránt érzett tiszteletből, közösen újjitatták fel a kastélyt 1806-ban. Vö. LUKINICH, *A bethleni Bethlen...*, i. m., 472–473.

47 Lásd: *Függelék*, Kódexek, 15. tétel: *G. B. Bethlen Miklos Elete*, 364 f., Bp., OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 2082.

48 LUKINICH, *A bethleni Bethlen...*, i. m., 491.

49 Bethlen Kata könyveiről több könyvjegyzék (1747, 1752) is készült, az ezek alapján rekonstruált könyvállományban, természetesen találunk Bethlen-kódexet is, a következő címléirással: *Bethlen Miklós Élete írásban Foliantban*, illetve *Bethlen Miklós életének [...] leírása. Folio formán*. Vö. SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Szeged, Scriptum Kft., 1997 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 2), 16.

a nagyenyedi kollégiumnak küldött adomány részeként 1849-ben elpusztult. Sámuel fia, Bethlen Imre (1698–1765) a székelyudvarhelyi református gimnázium elkötelezett gondnoka⁵⁰ volt, aki jelentős könyvadományt is hagyott erre az intézményre.⁵¹ Felesége gróf Gyulay Klára Kemény János és Bethlen Miklós műveit is lemásoltatta.⁵² Nem kizárt, hogy az Árva Bethlen Katával fenntartott jó viszonya révén akár tőle is értesülhetett a Bethlen-kéziratokról. Gyulay Klára, akárcsak kora könyvgyűjtő nemesasszonyai (Wesselényi Kata, iktári Bethlen Zsuzsanna, Árva Bethlen Kata, Nemes Júlia) elsősorban magyar nyelvű kéziratokat és könyveket gyűjtött, így a Bethlen-kódexek, főként magyar szövegekkel, számukra is értékes és olvasható darabok voltak.⁵³ A fent említett Imre testvérének, Bethlen Sámuelnek (†1755) négy felesége volt. Ádám nevű unokája Gyulay Katalint vette feleségül; házasságukból egy újabb Adám (†1863) született, akinél felbukkan egy másolati példány.⁵⁴ A könyvben található bejegyzés szerint Bethlen Ádám 1845-ben ajándékozta gróf Gyulay Lajosnak (1800–1869), a tudós, sokat utazó és monumentális, 140 kötetes naplógyűjteményéről⁵⁵ híres grófnak. A másolat végül gróf Gyulay Lajos nevelőjénél, a történeti érdeklődésű Döbrentei Gábornál (1785–1851) kötött ki, aki a kölcsönzés aktusát rendkívül pedánsan rögzítette is a kódex táblájának rectóján: „Elhoztam magammal gróf Gyulay Lajos Urtol Marosnémetiből, de úgy hogy a Grófhhoz megint visszamenjen, köszönettel. Budán september 1846. Döbrentei Gábor mp.”

Bethlen Miklós mostohaöccsének leszármazottai és az általuk továbbított másolatok töredékes képe is jelzi, hogy a rokoni kapcsolatokban, házasságokban testet öltő társadalmi interakció a kéziratok szöveghasználat alakításába két befolyásos és írástudókkal rendelkező előkelő család, a Telekiek és a Kemények mellett a Gyulayakat is bekapcsolta.

A *külső felhasználók* csoportjába azokat a possessorokat sorolom, akik a szövegekhez nem a családi-rokonsági kapcsolatokon alapuló társadalmi érintkezés nyomán fértek hozzá. A kialakuló felhasználói kör minden egyes tagját nehéz is egyértelműen a Bethlen családhoz kapcsolni. A mégis valamilyen módon a Bethlenekhez köthető nem családi-rokonsági alapú kapcsolat kritériuma alapján a szász írástudó, királyi ta-

50 A székelyudvarhelyi gimnázium történetéhez lásd: Kis Ferenc, *A Székelyudvarhelyi Ev. Reform. Kollégium Történelme*, Székelyudvarhely, 1873; GÖNCZI Lajos, *A székelyudvarhelyi ev. reform. collegium múltja és jelene*, h. n., 1893.

51 A gimnázium könyvtárának és állományának történeti alakulásához, különös tekintettel az ún. Bethlen (Gyulay)-tékára lásd: JAKÓ Zsigmond, *A székelyudvarhelyi tudományos könyvtár története* = J. Zs., *Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, Kriterion, 1977, 226–227; *Erdélyi könyvesházak*, II, *Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad, Szászváros, Székelyudvarhely*, JAKÓ Zsigmond anyagának felhasználásával s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, Scriptorum Kft., 1991 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 16/2), 203–217.

52 JAKÓ, *A székelyudvarhelyi tudományos...*, i. m., 227.

53 DEÉ NAGY, *Könyvgyűjtő asszonyok...*, i. m., 122.

54 Lásd: *Függelék, Kódexek*, 7 tétel: *Gróf Bethlen Miklós Önéletírása*, Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 1151.

55 A naplók és levelezés részletei itt elérhetők: <http://gyulaynaplok.hu/levelek.php> (letöltés: 2016. 10. 01).

nácsadó és polgármester Michael Conrad de Heydendorff (1730–1821)⁵⁶ érdemel említést, akinek apja Conrad Daniel, medgyesi polgármesterként még levelezett is Bethlen Miklóssal.⁵⁷ Michael Conrad másolati példánya⁵⁸ nem kódex terjedelmű és összetételű szöveg, hanem az élettörténet töredékes másolata, így feltételezhetjük, hogy a történetírással is kísérletező Michael Conrad számára ez egy olyan jelentős forrás volt, amit igyekezett beszerezni. Hasonlóképpen olvasás és történeti érdeklődés vezérelhette Alsó-Csernátoni Ferenc Domokost is, aki 1770 előtt készítette másolatát, mely érdekessége, hogy a kancellár élettörténetét nem, de egész sor más írását tartalmazza ugyancsak kódexbe szerkesztve.⁵⁹ A rendelkezésre álló korpusz egyetlen 19. századi tulajdonosa Marosdécsei Décsey Miklós, akit szintén a történeti érdeklődés vezethetett el ehhez a másolati példányhoz,⁶⁰ hiszen a családtörténéz Nagy Ivánnak is szolgáltatott történeti adatokat.⁶¹

Bod Péter könyvtárában is volt Bethlen-kódex; nem kizárt, hogy Árva Bethlen Kata könyvtárának rendezése alkalmával jutott el hozzá. Ráadásul a familiáris viszony vitathatóvá teszi Bod egyértelműen *külső felhasználói* státusát, hiszen a grófnő belső bizalmasa volt. Bethlen Miklóst olvasott, sőt kivonatolt⁶² valamilyen variánsból Hermányi Dienes József (1699–1763) is, akinek könyveit Benkő József vásárolta meg. Benkő nemcsak olvasta a Bethlen Miklós nevéhez kötött műveket, hanem kivonatolt egy, számunkra ismeretlen Bethlen-szöveget is: a kancellár peregrinációs naplóját, amely azóta sem került elő. A *Históriás Szekrény*ként ismert forráskiadási vállalkozás⁶³ révén, melyhez Benkő Aranka György segítségét kérte, maga Aranka is találkozott a Bethlentextusok valamilyen másolatával, sőt bizonyára használta is azokat, könnyen lehet, hogy Benkő letisztázott, valamilyen szinten sajtó alá rendezett, sőt jegyzetapparátussal ellátott másolatait.

56 Michael Conrad és Conrad Daniel Heydendorff életéhez lásd: Julius Gross, *Zur Geschichte der Heydendorff'schen Familie*, Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, (24)1892, 233–346.

57 A levelek kiadása: BINDER Pál, *Bethlen Miklós egyes erdélyi várossal folytatott levelezéseiből = ALUTA VIII–IX: Studii si comunicări. Tanulmányok és közlemények*, szerk. SZÉKELY Zoltán, Sepsiszentgyörgy, Sepsiszentgyörgyi Múzeum, 1976–1977, 141–142.

58 Lásd *Függelék*, Másolatok, 1 tétel: *Groff Bethlen Miklós nemes Erdély Országá Fő Cancellariussanak sok viszontagsággal tellyes Élete maga által lett le írásából egyben szedegetett Erdélyi Historiat illető nevezetes Dolgok*, 1098 f., Nagyszében, Állami Levéltár, Fondul Manuscrise, II. 762.

59 Lásd: *Függelék*, Kódexek, 8. tétel: *Sudores et cruces* [...], 187 f., Kolozsvár, Lucin Blaga Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 137.

60 Lásd: *Appendix*, Kódexek, 14. tétel: *Bethlen Miklós önéletírása I–II*, 1500 f., Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Ms. 301/1–2.

61 LISZTES Nikolett, *Nemesi szerepek a mezőtelegdi Miskolczy család 19. századi történetében*, Új nézőpont, 1(2014)/2, 19–33.

62 HERMÁNYI DIENES József, *E biographia Nicolai Bethlen = H. D. J. Szépprózai munkái*, kiad. S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai–Balassi, 1992 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9), 477–498.

63 A *Históriás szekrény* előzményeihez és történetéhez lásd: TÓTH, *Kéziratos nyilvánosság...*, i. m., 636–641.

III. 1. 1. Exkurzus: a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Ms. U. 1029/A-G jelzetű kézirata és ennek másolója⁶⁴

A kéziraton olvasható névbejegyzés világossá teszi, hogy ez a Bethlen-kódex Felsőzsuki Zsuki László (1741–1792) tulajdona volt 1778-tól kezdődően. Halála után könyvtárával együtt a kolozsvári unitárius kollégium birtokába került. A kézirat értékét az is növeli, hogy a gróf Bethlen Klárának készült másolat valamikor 1805-ben e kódex alapján készült. A jellegzetes kézírás, de különösen a tulajdonos személye egyértelművé teszi, hogy Nagyajtai Cserei Mihály (1667–1756) saját kezű másolata e szöveg, amelyet Lakó Elemér tévesen nyilvánított másolatnak.⁶⁵ Cserei Mihály egyetlen fiának, Györgynek halálával ez a Cserei-ág elhalt, a Csereiek könyvtára pedig Zsuki Lászlóhoz került, innen pedig a kolozsvári Unitárius Kollégiumba.

Cserei szerzősége mellett szól az is, hogy terjedelmes kézíratain kívül hosszabb szövegek másolásától sem riadt vissza. Brassói „exiliuma” (1705–1712) alatt nemcsak a *Compendium* és a *História* szövegeit írta meg, hanem jegyzőkönyvet vezetett, amelybe Mikó Ferenc történeti munkáját Bíró Sámuel folytatásával kiegészítve⁶⁶ másolta be. Cserei Bethlen Miklós fiatalabb kortársa volt, gyerekként akár szemtanúja is lehetett a főúr fogarasi (1676–1677) raboskodásának, hiszen édesapja, Cserei János volt a fogarasi vicekapitány. Később, az 1690-es évek során Apor István bizalmi embereként vagy a kincstartóság titkáráként talán személyesen nem találkozott Bethlennel, ám levelet akár Apor, akár saját nevében is írhatott neki. Tény, hogy Bethlen pályáját és írásait figyelemmel kísérte,⁶⁷ így saját írásaiban a Bethlen Miklósról vonatkozó megjegyzések mögött okunk van elolvasott, asszimilált Bethlen-szövegeket tételezni. Az 1709 és 1712 között megírt *Históriában* a kancellár vesztét okozó, 1704-es *Columba Noe* projektumot így kritizálta:

A szegény Bethlen Miklós is megesik Szebenben. [...] noha Erdélyben senki ésszel, elmével véle fel nem ért [...] nagy bolondságot cselekedék, egy projectumot írta, hogy Erdélyben minémü directio állítassék; az Austriai házból legyen ugyan az erdélyi fejedelemnek felesége, de a töröknek is adózzék. Több olyan haszontalanságai vadnak írásában, melyet egy csekély elméjű ember is könnyen megcsufolhatna.⁶⁸

64 Lásd: *Appendix*, Kódexek, 1. tétel.

65 Két publikáció is megőrizte a melléfogást, előbb egy rövid tanulmányban, majd az unitárius fond kéziratai áttekintő katalógusban is olvasható a megállapítás: LAKÓ Elemér, *A kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratai a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban*, *KerMagv.* 87(1981)/1, 18; *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, ed. LAKÓ Elemér, Szeged, 1997, 204.

66 *Cserei Mihály jegyzőkönyve*, Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 957. Ebben olvasható a másolat: *Néhai Miko Ferencz maga életében történt Erdélyi Dolgokrol maga irot Historia tölem iratva ki a Brassai exiliumban*, *Biro Sámuel folytatásával*, 171r–218v.

67 Cserei Mihály 1709-es könyvlistáján megjelennek a Bethlen Miklósnak tulajdonított *Austriacae austeritas*, illetve *Austriacae austeritas continuatio* című nyomtatványok.

68 Nagyajtai CSEREI Mihály *Históriája*, a szerző eredeti kéziratából KAZINCZY Gábor által, Első kiadás, Pest, Újabb Nemzeti Könyvtár, 1852 (a továbbiakban: CSEREI 1852), 332.

Cserei nézetei vitathatók, azonban az a tény kevésbé, hogy ismerte a *Columba Noe* szövegét. 1704 vége és 1705 eleje Görgény várában érte, ahová a kurucok elől menekült. Itt olvasta, sőt másolta le a *Columba Noét* saját kezével 1705. január 22-én.⁶⁹ A Bethlen Miklóshoz kapcsolódó személyes és íráshasználati előzmények kontextusában talán nem is meglepő azzal szembesülni, hogy egy egész Bethlen-kódexet lemásolt. Marad azonban a másolat datálásának kérdése; Cserei halála (1756) olyan *ante quem*, amelynek nyomán tovább pontosítható. 1747-ben két testamentumot már megírt, de 80. életévében életének végső számadását egy gyönyörű apológiában szövegezte meg, amely egy megfontolandó Bethlen Miklóstra való utalást is tartalmaz:

Engj atyámfia sokszor objiciálta nekem mind magam Hazamnal, mind publice [...] a micsoda eszem experientám nekem vagjon ha akartam volna nagy promotiora mehettem volna és ha az én eszem elmém ö Kglmmel lett volna uraságot kaphatott volna, a melynek ez az consequentiaja, én nem tudtam vagy nem akartam az en eszemmel élni, de ö Kglme tudott volna a maga promotiojanak meg nyeresire, de ez eppen carnalis Opinio, midön valaki csak a secunda causat forgatya, de nem tudja vagj nem akarja a prima causat consideralni, [...] az illyen opiniot mind a tellyes Szent Irás, mind Szelyes ez világon minden országokban Respublicákban, csaknem mindennap szemlátomást történő példák egészlen evertálják, mert ha annak az en Atyámfiának nem csak az én vékony eszem s experientiám, hanem néhai Idvezült nagj emlékezetű Bethlen Miklós Urnak incomparabilis bölcsessége let volna is akit ha az Isteni Decretum Ö Kglme nem akarta volna promovealni, a mint engemet nem akart minden eszi, elméje bölcsesége akarhatja szorgalmatossága faracsaga mellett a porban sarban maradot volna.⁷⁰

Noha Cserei nem egy adott Bethlen-textusra utal, hanem a kancellár egész életpályájára, elképzelhető, hogy a kódex másolásának, vagy legalább olvasásának friss emléke élt benne, s éppen ezért választotta exemplumként a kancellár életútját. Az sem elhanyagolandó tény, hogy 1740-es és 1741-es könyvjegyzékein Bethlen Miklós nem jelenik meg, csupán Bethlen János és Farkas, akiknek a munkáit sokkal korábban megszerezte; ezek már az 1709-es könyvjegyzéken is szerepelnek. Az 1747. augusztus 10-én Bethlen Miklóstra tett utalás, akárcsak a *Columba Noe* kritizálása azt sejteti, hogy 1741 után, legkésőbb 1747 folyamán juthatott hozzá a Bethlen-kódexhez. Ennek provenienciáját tekintve még kevesebbet tudunk. Árva Bethlen Kata 1747. február 14-én kelt levelében Cserei segítségét, pontosabban tanácsát kérte egy jogorvoslati ügyben, és kilátásba helyezte, hogy amennyiben Cserei segít rajta, hálája nem marad el.⁷¹ Ha Cserei kölcsönkérte volna másolás végett Árva Bethlen Kata Bethlen-kódexét, 1747. augusztus 10-éig ha nem is másolta le, de átolvashatta. Mivel Árva Bethlen Kata példánya megsemmisült

69 A kézirat lelőhelye: Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 1866.

70 *Cserej Mihály Apológiája Anno 1747 10. Aug. Aetatis suae Anno 80*, 1r. A kézirat lelőhelye: Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 840.

71 „Ezek iránt ha Kegyelmed jó tanácsával éltethetne, kedvesen vészem a Kegyelmed jó akaratját, s meg igyekezem Kegyelmednek szolgálni.” *Széki gróf Teleki József özvegye bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759*, kiad. SZÁDECZKY Lajos, I-II, Bp., Grill Udvari Könyvesbolt, 1922, 337.

1849-ben, Cserei fennmaradt másolatával már nem vehető össze. Cserei Bod Péterrel folytatott levelezése⁷² is további lehetséges támpontokat ad egy ilyen elképzeléshez, miszerint Cserei másolata az Árva Bethlen Kata könyvtárából származó Bethlen-kódex alapján készült. Ha e variáns létrejöttét 1747 körülre datáljuk is, a legkorábbi ma ismert másolata Bethlen Miklós szövegeinek. Mindazáltal ennek a megállapításnak számomra nem textológiai, hanem a szövegek használatáról referáló írásantropológiai jelentősége van.

III. 2. Felhasználók és nyilvánosságok

A *belső és külső felhasználók* tipológiájának bevezetése indokoltá teszi a *kézírtos nyilvánosság* *belső* és *külső* átfedést mutató, mégis disztingválható dimenzióinak az elkülönítését. Diakrón nézetben, a kéziratok sorsának lehetséges rekonstrukciója alapján kijelenthető, hogy kezdetben egy szűk családi, esetleg rokoni kapcsolathálót betagozó *belső kézírtos nyilvánosság* létezett. Azonban a kéziratok használatával és reduplikációjával, továbbá az azt fenntartó és éltető társadalmi interakció diverzifikálása következtében a hozzáférhetőség olyan mértékben átalakult, hogy a családi-rokoni kötelék privilegizált tagjain túlmenően olyan kívülállók is hozzáférést nyertek a szövegekhez, akik egy *külső kézírtos nyilvánosság* kereteiben használták azokat tovább növelve, sőt lassanként átalakítva ezt a nyilvánosságot. Ez vezetett a nyomtatott nyilvánosság létrejöttéhez 1858-cal kezdődően. A *belső kézírtos nyilvánosság*ból a nyomtatott nyilvánosságba vezető folyamatot a *kézírtos publikáció* (scribal publication)⁷³ ténye és korpusza segítette elő. A Bethlen-kódexként definiált másolatok, amelyek soha nem egyetlen Bethlen-szöveget, hanem az életmű legfontosabb szövegeinek lemásolt válogatását adják, megszerkesztettségüknél, kivitelezésüknél (pl. könyvkötés, formátum, tulajdonos feltüntetése vagy ex librisszel való ellátása) fogva lefedik a *kézírtos publikáció* fogalmát, és a további szöveghagyományozódás meghatározó elemei és forrásai lesznek. Egy-egy Bethlen-kódex olyan nagy terjedelmű, változatos műfajú és nyelvű szövegválogatást tett közzé, amelyet azóta egyetlen nyomtatott kiadás sem tudott megközelíteni.

A *külső kézírtos nyilvánosság* létrejöttében meghatározó szerepük volt a családi és rokoni, familiáris írástudók (secretariusok, alumnusok, udvari prédikátorok) jelenlétének, akik a családi-rokoni bizalmi viszonyhoz hasonló privilegizált státus révén hozzáférhettek ezekhez a szövegekhez.⁷⁴ A privát családi használatból, azaz a *belső*

72 A levél kiadva: BOD Péter, *Magyar Athenas*, kiad. TORDA István, Bp., Magvető, 1982 (Magyar Hírmondó), 461-464.

73 A kérdés tárgyalásában alapvető szakirodalom: Harold LOVE, *The Culture and Commerce of Texts: Scribal Publication in Seventeenth-Century England*, Amherst, University of Massachusetts Press, 1998. További szakirodalom: David HALL, *Scribal Publication in Seventeenth-Century New England*, American Antiquarian Society, 115(2006), 29-80; Richard, SERJEANTSON, Thomas, WOOLFORD, *The Scribal Publication of a Printed Book*, *The Library*, 10(2009), 119-156; VERWEIJ, *i. m.*, 37-49. A kérdéskör magyar applikációira magam is utaltam: TÓTH, *Kézírtos nyilvánosság... i. m.*, 634-635.

74 Teleki Mihály bizalmi embere, az írástudó Cserei Mihály említi, hogy Kemény János kézírtos történeti munkáját Teleki udvarában olvasta. Vö. CSEREI 1852, 4.

kéziratos nyilvánosságból egy külső kéziratos nyilvánosság felé irányították e szövegeket és variánsaikat azok a belső felhasználók is, akik történeti vagy irodalmi érdeklődésük, illetve egy sajátos főúri bibliofília jegyében gyűjtötték ezeket. Az sem mellékes tény, hogy haláluk után gyakran az általuk patronált intézményekre hagyták kézírataikat, ahol ezek a használat révén újabb nyilvánosságot nyerhettek. Bethlen Imréné Gyulay Klára a székelyudvarhelyi református gimnáziumra hagyta könyveit, melynek főgondnoka férje, Bethlen Imre volt. Árva Bethlen Kata pedig a Bethlenek és Telekiek által patronált nagyenyedi kollégiumra hagyta könyvtárát. Kata férje, Teleki József a kollégium főgondnoka volt. Az adományok közt mindkét esetben Bethlen-kódexek is voltak. Az adományok jelentősége nemcsak abban áll, hogy a kollégiumi könyvtárakban hozzáférhetővé váltak e művek, hanem az is, hogy bekerültek egy sajátos íráshasználati (szub)kultúrába, ahol a másolás, a sokszorosítás, a kéziratos szöveghasználat mindennapos volt az elit írástudónak számító képzett diákság körében. Ez nagymértékben járult hozzá a szövegek újszerű használatához és az újabb variánsok kialakításához.⁷⁵

A belső családi kéziratos nyilvánosságból a publikus kéziratos nyilvánosságba való átmenet Teleki Sámuel felvilágosult könyvtári programjában kulminál. Teleki publikus intézményt hozott létre, amelyben műgonddal összeválogatott, katalógussal ellátott, rendszerezett kéziratos és nyomtatott könyvkorpuszt tett hozzáférhetővé az olvasók számára. Az ily módon létrehozott intézményben a Bethlen-szövegek használata a családi-rokoni belső nyilvánossághoz mérten nagyobb, és szöveghasználati habitusát, motivációját tekintve változatosabb felhasználói-befogadói réteg számára válhatott elérhetővé. Az 1740–1750-es évek után tehát a Bethlen család és rokoni köre által tett adományok révén, nem beszélve Teleki Sámuel új könyvtár- és olvasásprogramjának gyökeres változást hozó hatásáról, a *külső kéziratos nyilvánosság* nagyobb, de a kutatás számára kevésbé áttekinthető korpuszt generált. A belső kéziratos nyilvánosságban a társadalmi interakció, a házassági, rokoni, baráti kötelékek, vagy más közös vállalkozások dokumentálható története felől a szövegek mozgása, másolása, tehát használata is követhetőbb, sőt bizonyos mértékben rekonstruálható volt. A 18. század végén a professzionális olvasók, a történetírói szándéktól irányított tudatos kéziratgyűjtők⁷⁶ (pl. Benkő József, Aranka György) megjelenésével a szövegvariánsok bizonyos textológiai-filológia megfontolások alapján megsokszorozódnak. A másolat nyomtatott változatokat imitáló gondozása, lábjegyzetek vagy bevezető hozzáillesztése a másolt szöveghez a *kéziratos publikációkat* a tudományos kiadványokkal rokonítják.

A belső és külső nyilvánosságok alapján a felhasználók profilja is leírható. Nem feltétlenül merev tipologizálást javaslok, csupán a szöveghasználat lehetséges modalitásaira utalok. A belső felhasználó gyakran érzelmi motiváltságú szöveghasználó

75 HALL, *i. m.*, 35; TÓTH, *Kéziratos nyilvánosság... i. m.*, 632–633.

76 Olyan történeti és filológusi kompetenciákkal rendelkező művelt írástudóra utalok, mint a *De rerum natura* kéziratát felhajtó Poggio Bracciolini. Vö. Stephen GREENBLATT, *The Swerve: How the World Became Modern*, New York–London, Norton, 2011.

tát magánéleti vagy családtörténeti, esetleg felekezeti elfogultságok határozzák meg. A szöveghez gyakran amatőrként viszonyul, valós vagy szimbolikus értéket tulajdonít neki, így a szöveg (meg)őrzése legalább annyira fontos cél mint értelmezése. A külső felhasználó kevésbé érzelmi alapon fordul a szöveghez. Bár felekezeti vagy más típusú elfogultság jellemezheti, gyakran képzett olvasóként, történet- vagy szépírói ambíciók jegyében használja szöveget, a kegyeletteljes megőrzés aktusa helyett fontosabb számára az interpretáció. E tipologizálás nyilvánvalóan túl merev és leegyszerűsítő, hiszen a familiáris írástudó – még ha külső szöveghasználónak tekinthető is – mégiscsak kiszolgáltatott olyan elfogultságoknak, amely a belső felhasználókat jellemzi. A képzett történetírói szenvedélytől vezetett, sőt bibliofil belső szöveghasználók viszont épp annyira professzionális olvasói és értelmezői a szövegeknek, mint a kútfőket kutató történetírás képviselői.

III. 3. A szerző válaszol...

A fentiekben rekonstruált kéziratos szöveghasználati modell minden esetlegessége ellenére is kirajzolja a Bethlen-szövegek disszeminációjának és használatának lehetséges és valószerű folyamatát. Mivel maga Bethlen Miklós is szöveghasználóként szinte azonos kéziratos kultúrában élt és alkotott, fontos ellenőrizni, hogy emlékiratának (szöveghasználati) utóéletére vonatkozó sokrétű megjegyzései mennyiben cáfolják vagy igazolják az általam rekonstruált modellt.

Mindenekelőtt fontos felismerni, hogy önéletírásának bevezetőjében rendkívül komplex használati módot jelölt meg a mű számára, mely használat magába foglalta a kéziratos olvasást és terjesztést, a latinra való fordítást, végül a nyomtatást.⁷⁷ A szöveghasználati modalitások és ezek sorrendje Bethlen esetében egyenértékű relevanciával bír. Két alkalommal is megjelöli feleségét és Józsefet az emlékirat fő címzettjeinek,⁷⁸ így tehát létrehozza a *belső felhasználók* privilegizált körét, a kéziratos médiumú emlékiratot egy *belső nyilvánosság*hoz rendeli. Ez alapvetően minden privát jellegű kézirat esetében elmondható. Bethlen viszont továbbmegy, és a potenciális olvasók körét, Júlia és József címzettekhez képest árnyaltan bővíti, hiszen „az én maradékom s házam” bár továbbra is a belső nyilvánosságban kap helyet, mégis ide értendő a kora újkori teljes család, rokonok, familiárisok, belső bizalmi emberek. Vagyis, bár címzettként a feleségét és fiát jelölte meg, vejét, Teleki Sándort, unokáját, Bethlen Istvánt, és a lányai házassága következtében a Kemény, Gyulay, Rhédei és Wesselényi névvel továbbélő Bethlen-leszármazottakat is szövege belső felhasználóinak nyilvánította. Továbbá ide sorolta a Sámuel mostohaöccse ágán leszármazó, a kancellár kultuszát ápoló Bethleneket is. Az „én maradékom” belső felhasználói köre valójában szöveghasználati utasítást is kap, hiszen a kancellár *apológiaként*, *testamentumként* és *instructióként* hagyta rájuk a szöveget, melynek funkciója: „Azért ez az írás legyen fegyver, pajzs helyén nálok, mellyel oltalmazták magokat, nem engemet, és az emberek száját dug-

77 BETHLEN 1980, 406–407.

78 *Uo.*, 407 és 483.

ják bé véle, vagy ha azt végbe nem vihetik, legalább vigasztalják magokat véle és a hazug világot ne vessék.”⁷⁹

Bethlen nemcsak a szöveghasználat funkcióit és céljait jelöli ki, hanem a belső felhasználó profilját is felvázolja, hiszen mindazok, akik a fenti célokra használják, és ekként olvassák a szöveget a belső felhasználónak azt a típusát testesítik meg, aki, a fenti leírásom értelmében bizonyos személyes elfogultságok jegyében és erőteljesen érzelmi alapon viszonyul a szöveghez. Bethlen saját felhasználói tapasztalatára hagyatkozik,⁸⁰ s előre látja műve jövőbeli hagyományozódását a kéziratos nyilvánosságban, amikor a külső felhasználókra is kitér, illetve szövegének a kéziratos nyilvánosságból a nyomtatottba való átmenetét is reflektálja:

Nem is kívánom én, hogy a világra kibocsássák ezt az írást, mert nékem semmit nem használnak, s talán magoknak ártanak véle. Sőt sok emberrel se közöljék, nisi ob gravissimas causas, ha tudós, jámbor vallásunkon való emberekkel; és ha azok úgy ítélik, hogy az Isten dücsősége és a reformata evangelica ecclesia épületi elémozdítatik közönségessé tétele vagy kibocsátása által; és ha nekik veszedelmek, bosszúságok és az én nevemnek megcsúfoltatása és abból ömagoknak megszomorodása nem következik belőle, melyben jól megnézzék az üdőt, állapotot és az embereket. Így, mondom, ha igen jó, tudós ember deákra fordítja s kibocsátja, lássák ő dolgok; mert ebben énérettem semmit se cselekedjenek, minthogy én is ezt nem annyira magamért, mint óérettek és posteritásért írtam.⁸¹

Bethlen világos distinkciókat tesz. Míg „az én maradékom s házam” a belső felhasználók körét és típusát fedi le, addig a „tudós, jámbor vallásunkon való emberek” (pl. Bod Péter vagy Cserei Mihály) kitétellel a *külső felhasználó* típusára utal, mely felhasználó profiljában ott van szakszerű olvasáshoz, fordításhoz, másoláshoz szükséges kompetenciák birtoklása, de a felekezeti elfogultság is. Végül a „posteritás” vagy más helyeken a „dolgokat nem tudó maradék vagy világ” azokra az olvasókra utal, akik semmilyen kapcsolatban nem állnak a Bethlen családdal – esetleg a latinra fordított vagy nyomtatott verziók olvasóira, netán a majdani, felekezeti elfogultságoktól sem vezetett „semleges” olvasókra utal. Bethlen utasításai a mű kéziratos felhasználására, majd egy elit írástudók által elkészítendő nyomtatott és fordított szövegváltozat létrehozására vonatkoznak, tehát arra utalnak, hogy világosan értette a kéziratos és nyomtatott médiumú szövegek eltérő társadalmi használatát és következményeit. Továbbá arra, hogy egyetlen percig sem tévesztette szem elől a *belső és külső kéziratos nyilvánosság és felhasználók* jelentőségét saját életművének megőrzésében és sokrétű használatában.

79 Uo., 406.

80 Kemény János emlékirata nagy valószínűséggel a kéziratosságban hasonló utat járt be, mint az itt bemutatott rekonstrukció, sőt az sem lehetetlen, hogy Bethlen Miklós is a fentiekben leírt módon utakon nyerhetett hozzáférést a fejedelem emlékiratához.

81 BETHLEN 1980, 406-407.

IV. Összegzés: 150 év magány?!

Dolgozatomat az a két éves „terepmunka” tette lehetővé, amely során számos magyarországi és erdélyi gyűjteményt felkerestem Bethlen-szövegek másolatai után kutatva. A megtalált, újra beazonosított szövegek korpuszából (22 példány) csak azokat a szövegvariánsokat tudtam bevonni vizsgálatomba, amelyek a szöveghasználat hiteles „jegyeit” magukon viselték. Ezek alapján egy valószínű *használati praxist* próbáltam rekonstruálni, melyben a *külső* és *belső felhasználók* körét, illetve *külső* és *belső nyilvánosságait* egy speciális kéziratos kultúra 150 éves (1710–1858/1860) kontextusában értelmeztem újra. Azt értettem meg, hogy a Bethlen-kódex mint szövegtípus és *kéziratos publikáció* a főúri íráshasználat, bibliofília és patronátus keretei között nemcsak a Bethlen-szövegek disszeminációját biztosította, hanem e szövegek használatát is. Biztosította továbbá a *belső használat nyilvánosságából* a *külső nyilvánosságig* való elmozdulást, mely elmozdulást végül a *nyomtatott nyilvánosságba* való megérkezés (1858/1860) zárt le. Ez a komplex szöveghasználat olvasatomban a *kéziratos irodalmi nyilvánosságban végbemenő Bethlen-recepció* folyamatát jeleníti meg, a litterae sajátos társadalmi, kulturális és irodalmi intézményeket nélkülöző diakrón nézetében. Bethlen szövegeinek ez a *kéziratos recepciója* legalább annyira fontos, mint az 1858/1860-al kezdődő hagyományos recepciótörténet. Döbbenetes viszont felismerni, hogy az 1710. január 23. és 1860 közötti százötven év még mindig nem részesült a régi magyar irodalomtörténet-írás érdembeli szakmai figyelmében. Olyan ez, mint egy második, szintén jogtalanul Bethlen Miklósról szabott büntetés. Csakhogy ezúttal erről elsősorban mi, a *posteritas* tehetünk.

Függelék

A Bethlen-kódexek és a Bethlen Miklós élete leírása magától másolati példányai

Kódexek

- 1) *Nehai meltosagos erdélyi cancellarius groff B: Bethlen Miklos életénél írása*, 744 f., Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Kézirattár, Ms. U. 1029/A–G [1756 előtti másolat]
- 2) *Josephi Comitis Kemény Collectio major manuscriptorum historicorum*, Tomus XIII, 341 f., Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Kézirattár, Mss KJ 313–317 [19. századi másolatok]
- 3) *Josephi Comitis Kemény Collectio major manuscriptorum historicorum*, Tomus XVII, 297 f., Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Kézirattár, Mss KJ 322–328 [19. századi másolatok; az élettörténetet ez a gyűjtemény nem tartalmazza.]
- 4) *Gróf Bethlen Miklós élete*, 745 f., Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 2289 [19. századi másolat]
- 5) *Bethlen Miklós gróf Önéletírása*, 390 f., Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 136 [1802 előtt készült másolat]

- 6) *Bethlen Miklós gróf Önéletírása 1674–1710*, 550 f., Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 135 [18. századi csonka másolat, az élettörténetnek csupán a második könyvét tartalmazza.]
- 7) *Gróf Bethlen Miklós Önéletírása*, Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 1151 [19. századi másolat]
- 8) *Sudores et cruces [...]*, 187 f., Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 137 [1770 előtti másolat, de az élettörténetet nem tartalmazza.]
- 9) *Bethlen Miklós élete leírása magától*, 1499 f., Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Dokumentációs Könyvtár, THq7 [18. századi másolat]
- 10) *Bethlen Miklós élete leírása magától*, 914 f., Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Dokumentációs Könyvtár, 1071 [18. századi másolat]
- 11) *Bethlen Miklós élete*, 648 f., Kolozsvár, Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, fond 928, 543 [18. századi másolat]
- 12) *Élete le írása Magatol Ab anno 1642 usqve 1710*, 554 f., Bp., Petöfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, V 3833 [18. századi másolat]
- 13) *Gróff Bethlen Miklós élete leírása magáról. 1642–1716*, 585 f., Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, Kt. 95 [18. század végi másolat]
- 14) *Bethlen Miklós önéletírása I–II*, 1500 f., Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Ms. 301/1–2 [18. századi másolat]
- 15) *G. B. Bethlen Miklos Elete*, 364 f., Bp, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 2082 [1805-ös másolat]

Másolatok

- 1) *Groff Bethlen Miklós nemes Erdély Országa Fő Cancellariussanak sok viszontagsággal tellyes Élete maga által lett le írásából egyben szedezetett Erdélyi Historiat illető nevezetes Dolgok*, 1098 f., Nagyszeben, Román Állami Levéltár Szeben Megyei Igazgatósága, Fondul Manuscrise, II. 762 [18. századi másolat, töredék, amely az *Előljáró beszédet* elhagyja, és csupán az 1674-es évvel indul.]
- 2) *Bethlen Nikolaus graf. Selbstbiographie*, 585 f., Nagyszeben, Állami Levéltár, Brukenthal-gyűjtemény A1–5, 129 (régí jelzet: ms. 1642) [18. századi másolat, csupán az élettörténetet tartalmazza, az *Előljáró beszéd* hiányzik belőle.]
- 3) *Bethlen Miklós, Élete magától igazán iratott kit az Isten tud*, 719 f., Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Kézirattár, Ms. R. 1029 [19. századi másolat]
- 4) *Bethlen Miklós önéletírása*, 481 f., Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Ms. 11.156/1 [18. századi másolat]
- 5) *Mikó Ferenc naplója*, 257 f., Bp., Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 867. [18. századi másolat, hiányzik belőle az *Előljáró beszéd*, illetve az élettörténet legelejéről másfél foliónyi szöveg.]
- 6) *Grof Bethlen Miklos élete leírása magától*, 600 f., Szeged, Egyetemi Könyvtár, Régi Könyvek Tára, Ms. 1900 [18. századi másolat]
- 7) *Bethlen Miklós életének és az alatt történt dolgok le-írása önmön magától 1710, I–II*, 680 f., Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattára, MS 149 (régí jelzet: 37/1–2) [18. századi másolat]

SIMON JÓZSEF

Filológiai és filozófiatörténeti megjegyzések Bethlen Miklós *Önéletírásának Elöljáró beszédéhez*

Bevezetés

Kétség nélkül kijelenthető, hogy a Bethlen Miklós *Önéletírását* bevezető *Elöljáró beszéd* a régi magyar irodalomtörténetre vonatkozó kortárs reflexióink egyik legfontosabb forrásszövege. Az *Elöljáró beszéd*, mely voltaképpen a terjedelmes, a történeti tényekről adott beszámoló és egyfajta szubjektív önreprezentáció¹ között ingadozó biográfia *elméleti* megalapozásául szolgál, az irodalomtudományi megközelítések igen színes értelmezéseit volt képes felszínre hozni. Bethlen teoretikus szempontú alapozó szövegének értelmezései gyümölcsözően társították a puritanizmus eszmétörténeti vizsgálatát a modern antropológiai jellegű irodalom-szemlélettel,² némi kitekintéssel a 17. század filozófia-történetére is.³ A jelen tanulmány célja Bethlen filozófiai gondolatmeneteinek rekonstrukciója volt a szerző által használt források beazonosítása és annak bemutatása által, hogy Bethlen ezeket milyen innovatív módon helyezi egymás mellé szerves egységű gondolatmenetet alkotva. Ám az eredetileg célul kitűzött filozófiatörténeti elemzések már a kezdeti lépések közben is alapvető textológiai problémákba ütköztek. Fő céloom ennél fogva az *Elöljáró beszéd* filológiai vizsgálata. Ennek során a tanulmány önként vállalt módszertani naivitással a klaszszikus, genetikus szemmán alapuló textológiai eljárás elveit követi, majd kísérletet tesz arra, hogy a szövegváltozatokra vonatkozó belátásokat a filozófia-történetírás perspektívája felől is igazolja.

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Tanszékének habilitált egyetemi docense. Köszönettel tartozom Vadai Istvánnak és Tóth Zsombornak a tanulmány létrejöttét elősegítő ötleteiért.

1 Vö. TÓTH Zsombor, *EGOizmus: Az önreprezentáció mint ön-performancia (self-fashioning) Bethlen Miklós emlékiratában*, Egyháztörténeti Szemle, 4(2003)/2, 57–86; NAGY Levente, *Az emlékirat-irodalom = A magyar irodalom történetei: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2008, 555–567.

2 TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2011 (Csokonai Könyvtár, 40).

3 Mindenekelőtt: LACHÁZI Gyula, *A semmi Bethlen Miklós antropológiájában és önéletírásában*, ItK, 119(2015), 336–355; Uő, *Szenvedély, jellel és morál Bethlen Miklós önéletírásában = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 247–258; Uő, *A magyarországi korai felvilágosodás lélektani irodalma és Bethlen Miklós önéletírásának lélektani relevanciájú megállapításai = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, Szeged, 2016, 217–226. Lachzázi egyébként finom tollú elemzéseivel számos helyen nem értek egyet, ám kritikai pontjaim előadása meghaladná jelen tanulmány kereteit.

Közismert, hogy már 1750 és 1850 között igen gazdag kéziratos hagyomány jellemzi az *Élete leírása magától* cím alatt összefoglalt autobiográfiát. A szövegnek három modern kiadása van, először Szalay László rendezte sajtó alá két kötetben 1858–1860-ban,⁴ majd Tolnai Gábor 1943-ban,⁵ amit V. Windisch Éva 1955-ben megjelent kiadása⁶ követ. Ez utóbbi szövegalkaján alapul az 1980-ban publikált redakció, melyben Bethlen *Önéletírását* Kemény Jánoséval együtt olvashatjuk.⁷ Problémáink érzékeltetése céljából idézzünk két helyet a Windisch-féle kiadásból!⁸

A vallás definíciójakor a következő mondatba ütközünk: „*A religio azért valósággal nem egyéb, hanem az embernek az Istenről a természet által belé öntetett értelme, és hűti, gondolkozása az Istenről.*”⁹ Bármiféle filológiai vizsgálatot megelőzően úgy tűnik, hogy az *Istenről* kifejezés kétszeri előfordulása nem ad ép szintaktikai szerkezetű mondatot. Sőt, a természetes vallás bethleni tárgyalásának közvetlen szellemi közegét képező 17–18. századi problémakör legalapvetőbb ismeretét feltételezve bizonyosak lehetünk abban, hogy az első *Istenről* kifejezés helyett az *Istentől* alaknak kellett szerepelnie Bethlen eredeti fogalmazványában. Vagyis a vallási ismeret filozófiai megközelítésben az Istenről alkotott ama fogalmon nyugszik, melyet Isten a természet által ültet be az ember elméjébe.

Egy másik kérdéses hely a következő: Bethlen a vallás filozófiai megközelítése közben latin nyelven fogalmaz meg (talán idéz?) egy mondatot, majd lefordítja azt magyar nyelvre, idézzük a latin mondat elejét:¹⁰ „*Religio quo minus humani sapit, olet et irtet, eo verior est; [...] A hűt vagy vallás annál igazabb, minél kevesebb emberi íz, szag és szín vagy rajta [...]*”¹¹ A magyar változat jól kivehetően nem egyezik a latin szöveggel: vajon az *irtet* ige – legyen az akár a ’menni’ alapjelentésű *eo, iri, ivi, itus sum*, akár a ’haragudni’ alapjelentésű *iro, irare, iravi, iratus sum* ige ragozott alakja – hogyan fordulhat a ’valamilyen színezetű’ értelemben vett *szín vagy rajta* kifejezéssel? Nehezen tételezhető fel, hogy Bethlen egyszerűen elrontja saját latin nyelvi szerkezetének fordítását.

Az ilyen típusú kérdések tisztázása nyilvánvalóan a kéziratos hagyomány figyelembevételét igényli. Ám mielőtt erre sort kerítenénk, vessünk egy pillantást arra, hogy az *Önéletírás* kiadásait kísérő meta-szövegek mit állítanak arról a viszonyról, mely saját szövegalkajukat a kéziratos tradícióhoz fűzik.

4 Grof Bethlen Miklos *Önéletírása*, kiad. SZALAY László, I-II, Pest, Heckenast, 1858–1860.

5 BETHLEN Miklós *gróf Önéletírása*, kiad., bev., TOLNAI Gábor, Bp., Ardói Könyvkiadó, [1943]. Tolnai kiadásával ezúttal nem foglalkozunk, megbízva Windisch Éva megjegyzésében, aki szerint a Tolnai-féle redakció „Szalay László kiadásának javított formája”. Vö. BETHLEN Miklós *Önéletírása*, I-II, kiad. V. WINDISCH Éva, bev. TOLNAI Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1955 (a továbbiakban: BETHLEN 1955), 239.

6 BETHLEN 1955.

7 BETHLEN Miklós: *Élete leírása magától = Kemény János és Bethlen Miklós művei*, s. a. r. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980 (Magyar Remekírók), 399–981.

8 A két szövegalkaja hely megegyezik Windisch két kiadásában, a továbbiakban az 1980-ban publikált változatra utalok.

9 BETHLEN, *Élete leírása...*, i. m., 429. (Saját kiemelés – S. J.)

10 A mondat első felének fordítása szoros átültetés, míg a második felét inkább parafrázis-jelleggel magyarítja Bethlen – mindez nem érinti problémafelvetésünket.

11 BETHLEN, *Élete leírása...*, i. m., 431. (Saját kiemelés – S. J.)

A kiadások

Szalay László 1855-ben kezdi el a kiadás előkészületeit.¹² Kemény Zsigmond segítségét kéri az eredeti kézirat felkutatása érdekében, ám eredménytelenül.¹³ 1856-ban Szalay felveszi a kapcsolatot Mikó Imrével, aki 1856. szeptember 27-én Kolozsvárt kelt levelében arról számol be, hogy jöllehet nincs eredeti példánya, azonban rendelkezik egy 1755-ös másolattal, mely „az egykor nagy tudományosságáról híres gróf Lázár János sajátja volt, kinek unokája gróf Lázár Istvántól a könyv szélén néhány jegyzés is látható”.¹⁴ Mikó arról is tájékoztatja Szalayt, hogy lemond az egyébként általa is tervezett kiadásról Szalay javára. Szalay szerint a hátlapon olvasható bejegyzés (*Gróf Bethlen Miklós élete, 1755*) csak a kötés évét jelöli meg, melyet megelőz a lejegyzés időpontja. Szalay úgy véli, hogy valamikor a század derekán keletkezik a másolat. E kézirat már nem állt Windisch Éva rendelkezésére 1955-ben, akinek kiadásában olvasható megjegyzésével ma is egyetérthetünk: Szalay fő forrása lappang.¹⁵

A Lázár-féle kéziratot Szalay sajátos elvek alapján emendálja. *Egyfelől* van két másik kontroll-példánya: ezek egyike Kalocsán, az Érseki Könyvtárban található, míg a másik az Országos Széchényi Könyvtárban (akkoriban: Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára). Az *Elöljáró beszéd* Szalay-féle kiadása szempontjából azonban egyik kézirat sem releváns, amennyiben az OSZK-ban található másolat nem tartalmazza az *Elöljáró beszédet*, míg a kalocsai példányból olyan másolatokat rendel Szalay, melyek egyes történeti események tisztázásában segítik őt,¹⁶ tehát nem az *Elöljáró beszéd* rekonstrukciójához használja azt. *Másfelől* – és megkockáztatható, hogy a filozófiailag releváns részeknél ez különösen problematikus – saját „combinatiója” alapján eszközöl javításokat a szövegben: „Egy sereg hibát első pillanatra, nem keveset némi combinatio [!] után magam magamtól javítottam ki [...]”.¹⁷ Röviden: e kiadások tanulsága az *Elöljáró beszéd* rekonstrukcióját illetően úgy is megfogalmazható, hogy a Lázár-féle másolat lappangása miatt be kell érünk Szalay *combinatióival*.

V. Windisch Éva 1955-ös kiadásának legfontosabb újdonságát az jelentette, hogy az Országos Levéltárban a Bethlen-hagyatékából előkerült Bethlen Miklós autográf kézírata, mely az *Elöljáró beszéd* valamivel több mint felét tartalmazza.¹⁸ E kulcsfontosságú, 17

12 SZALAY László, *Előszó = Grof Bethlen Miklos Önéletírása*, I, V–XII.

13 Jöllehet a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Ms 136 jelzetű, a kötésen 1805-ös évszámot viselő kézírata (lásd lentebb) a Kemény családhoz köthető, ám a kiterjedt família egy igen távoli ágához.

14 SZALAY, *Előszó, i. m.*, VI.

15 V. WINDISCH Éva, *Bevezetés a jegyzetekhez = BETHLEN 1955*, II, 237–241, itt: 237.

16 SZALAY, *Előszó, i. m.*, VIII–IX.

17 *Uo.*, VIII.

18 Az *Elöljáró beszéd* szövege az autográf 32. lapján az 13. rész elején szakad meg, az 1980-as Windisch-kiadás 447. lapjának megfelelő szövegrészletnél. A kézirat végén tört mondatot olvasunk, sőt az *örökkévalóság* kifejezés is oly módon van felvezetve, hogy annak elválasztott második tagja (-valóság) örszóként funkcionál. Ez arra enged következtetni, hogy az autográf verzió az *Elöljáró beszéd* teljes szövegét tartalmazta, jöllehet a minden bizonnyal később összefűzött kézirat 33. lapján nem a 13. rész megfelelő folytatását olvassuk, hanem a 21. lapon elkezdett 8. részhez fűzött terjedelmes beszúrást. Minderre még visszatérünk a tanulmány későbbi részében, ahol egy feltételezett ősverzió hipotézisét fogalmazzuk meg.

levélnyi terjedelmű kézirat alapján rendezte sajtó alá Windisch az *Elöljáró beszédet*. Jelen tanulmány lenti, a kéziratok másolatok hagyományán végzett mintavétele kizárólag olyan részleteket vizsgál, melyek megfelelői részét képezik az autográfoknak is.

Windisch Bethlen saját kezű fogalmazványa mellett 8 kéziratot, illetve a két kiadást említi az *Önéletírás* 1955-ös szövegalakjára vonatkozó rekonstrukciójának kiindulási pontjaként. A kéziratok a következők:

1. A Lázár-féle lappangó kézirat, melyet Mikó küld Szalaynak 1856-ban.
2. Az OSZK-ban található egyik példány, Szalay egyik kontroll-szövege.
3. A kalocsai másolat, Szalay másik kontroll-szövege.
4. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában fellelhető, talán 18. század végi másolat.¹⁹
5. A sárospataki református főiskola példánya.
6. Az OSZK-ban található másik példány, mely 1805-ben készül Bethlen Klára számára – Windisch szerint „a kolozsvári unitárius főiskola könyvtárában lévő példány”²⁰ alapján.
7. A kolozsvári unitárius főiskola példánya a 19. század elejéről.²¹
8. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár másolta, katalógusba felvéve 1811-ben.

Windisch magabiztos lakonikussággal intézi el a kéziratok kérdését. Az kalocsai, az MTA-, a második OSZK- és a sárospataki másolatra (3–6) támaszkodik, míg az OSZK-ban lévő első példányról (2) lemond, mégpedig arra hivatkozva, hogy azt Szalay már feldolgozta, így annak filológiai vizsgálata elintézettnek tekinthető. Ugyanez vonatkozik a Lázár-féle kéziraatra is, azzal a különbséggel, hogy az nem is áll rendelkezésünkre.²² Mindenesetre Windisch a felhasznált kéziratokat csak ott vonja be az *Elöljáró beszéd* szövegrekonstrukciójába, ahol az autográf véget ér, így ezek nem befolyásolják mintavételünket.

Nos, a Windisch-kiadással szembeni gyanúnkat tovább táplálta az a Tóth Zsombor által közölt adat, miszerint az *Önéletírás*nak csak Erdélyben 16 kéziratok másolata található meg.²³ A Tóth Zsombor Bethlen-monográfiája által kitűzött cél természetesen nem kívánta meg az összes kézirat figyelembevételét, de Windisch rekonstrukciójával összevetve már az általa hivatkozott kéziratok számának nagyságrendje is igen csak elgondolkodtató – még akkor is, ha Windisch Éva számára úgy tűnhetett, hogy a Bethlen-autográf előkerülése képes volt eliminálni a filológiai problémák nagy részét.

19 Windisch nem tünteti fel ennek jelzetét, így nem tudjuk eldönteni, hogy az MTA Kézirattárában ma fellelhető két másolat közül melyikre utal – kéziratok jelzetét lásd lent!

20 BETHLEN 1955, *Bevezetés, i. m.*, 238.

21 Bár Windisch nem ad jelzetet itt sem, ez valószínűleg a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókkönyvtárában MsU 1029 jelzet alatt őrzött példány, ami részét képezi a lenti vizsgálatnak.

22 BETHLEN 1955, *Bevezetés, i. m.*, 238.

23 TÓTH, *A koronatanú, i. m.*, 12. Tóth Zsombor szíves szóbeli közlése alapján tudomásom van róla, hogy készül egy átfogó Bethlen-bibliográfia, mely majd remélhetőleg pontosabb adatokkal szolgál az *Önéletírás* másolati példányainak számát illetően, mint saját kutatásaim.

Windischnek ezt illetően természetesen igaza volt: az *Elöljáró beszéd* filológiai problémáinak és szövegromlásainak *nagy részére* világít rá az autográf, ám úgy véljük, hogy nem minden filológiai probléma oldódik meg az autográf szövegalkiadásával.

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy az *Elöljáró beszéd* Windisch és Szalay kiadásában csakis a Lázár-féle 1755-ös másolaton és a Bethlen-autográfon nyugszik.

A mintavétel

Jelen vizsgálat az *Elöljáró beszéd* néhány, filozófiai szempontból izgalmasnak ítélt részének komparatív filológiai vizsgálatára vállalkozik.

Az *Elöljáró beszéd* vizsgált részei:

- a 2. rész 2. fele (*A jó hírről, névről vagy emlékezetről*; a hír és a név definíciójától a 2. rész végéig)²⁴
- 8. rész (*A becsület, hírnévre való vágyásnak igaz okairól és a religióról*)²⁵
- 9. rész (*Az ember lelke valóságos halhatatlanságáról*)²⁶
- 10. rész (*A semmiről*)²⁷

A vizsgált kéziratok:²⁸

- Nemzeti Levéltár, P 1952 (a Bethlen-autográf)
- MTA Kézirattár, Ms 11.156/1
- MTA Kézirattár, Ms 301/1
- Szegedi Tudomány Egyetem TIK Ms 1900
- Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 136
- Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 1151
- Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 2289
- Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsU 1029

24 BETHLEN, *Élete leírása, i. m.*, 410–411.

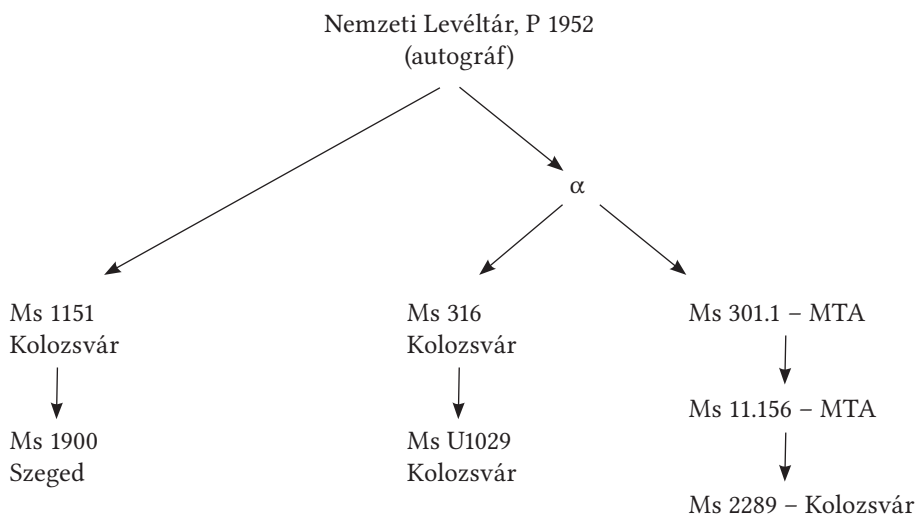
25 *Uo.*, 427–432.

26 *Uo.*, 432–436.

27 *Uo.*, 436–441.

28 A vizsgálat egyáltalán nem fedi le a jelenleg ismert kéziratokat: A Tóth Zsombor által említett 16 erdélyi kéziratból a szerző szíves közlése szerint ma 5 lappang, így 11 másolat áll rendelkezésünkre. Ha ehhez hozzáadjuk a ma Magyarországon fellelhető 8 másolatot (Bethlen saját kezű kéziratát nem számolva), akkor Bethlen *Önéletírásának* 19 példányáról jelenthetjük ki, hogy ma hozzáférhető. Ezek közül 5 kézirat bizonyosan elhagyja az *Elöljáró beszédet*. Mintavételünk tehát 50 százalékos statisztikai arányban fedi le a ma bizonyosan hozzáférhető kéziratokat, amennyiben az *Elöljáró beszédet* tartalmazó 14 példányból 7-et vizsgál meg. A kéziratok taxonómiáját illetően ismét Tóth Zsombort szíves szóbeli közlésére hagyatkoztam.

Az *Előljáró beszéd* fent jelzett részleteinek vizsgálata a kéziratok adott csoportján a következő szövegélágazási viszonyokra enged következtetni:

A sztemma elágazásai klasszikus másolói hibák által állnak elő. Mindenképp figyelemre méltó, hogy a kézirat másolataik mai lelőhelyei egyáltalán nem igazítanak el a szöveg leszármazási ágait illetően, különösen érdekes a szegedi verzió szoros kapcsolata az Ms 1151. jelzetű kolozsvári példánnyal, és közös eltérésük a többi kolozsvári másolattól. Jelen tanulmányt azonban nem a sztemma alsó, időben kései elágazásai érdeklik, hanem az autográf kézirat viszonya a sztemma fennmaradó részéhez, azaz magához a szöveghagyományhoz.

Bethlen végső redakciója

Különítsük el egyelőre az autográf kéziratot a többi hét vizsgált másolattól, és vessük össze ez utóbbiakat a Windisch-féle kiadással! Mindenekelőtt feltűnő, hogy a vizsgált anyagban széles körben lelhetők fel azonos eltérések a Windisch által megállapított szövegalkattól, melyeket *konszenzusos eltérések*nek fogok nevezni a továbbiakban. Néhány példa a vizsgált kéziratok konszenzusos eltéréseire, korántsem a teljesség igényével:

1. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 427: Ennek okát *a dolog maga megmutatja; hogy noha rész szerint amaz ördög ígértinek, 1. Móz. 3: 5: Istenek léztek stb. viselkedegjeinek maradványai is, de egyáltaljában inkább az Istentől a természet által az emberbe oltatott qualitas vagy indulat: hogy amit holta után egyáltalában nem érez, attól mégis életében annyira afficiáltassék [...]*

Minden kézirat a második mondatrész elejére teszi az „a dolog maga megmutatja; hogy” fordulatot: „Ennek okát, noha rész szerint amaz ördög ígíretinek, 1. Móz. 3: Z: Istenek lésztek etc. viszketegjeinek maradványi, *de a' dolog maga megmutattya, hogy egyáltallyában inkább Istentől a' Természet által az emberbe oltatott qualitas vagy indulat [...].*”

2. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 429: A religio azért valósággal nem egyéb, hanem az embernek az *Istenről* a természet által belé öntetett értelme, és hűti, gondolkozása az Istenről.
Minden kézirat: „Istentől”
3. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 434: „Kisebb s rosszabb állat *a világon nincsen talán, mint egy serke [...]*”
Minden kézirat eltérő szörendet és eltérő igét mutat: pl. MTAK Ms 301, 55: „Kisebb, rosszabb állat talám nem lehet a serkénél a világon [...].”
4. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 434–435: „Hogy a lélek a testtől külön gondolkozhatik, *dolgozhatik.*”
Minden kéziratból hiányzik a *dolgozhatik.*
5. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 435: „Hogy azon üdőben, szempillantásban rásegíteti a *lélek a testet* a testi munkára, és mégis maga a lélek a lelki munkában, a *gondolatban* foglalatoskodhatik [...].”
Minden kézirat: „a testet a lélek”; „gondolkozásban” vagy „gondolkodásban”
6. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 435: „Hogy azon szempillantásban a *lélek két* különböző, derekas, valóságos lelki munkára, gondolatra sem *érkezik*, nem hogy többre; [...].”
Minden kézirat: „lélek tsak két”; „érkezhetik”
7. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 436: „[...] melyet noha az emberi elme fel nem ér, bé nem foghat, nem concipiálhat, de azért az *ugyancsak nem semmi.*”
Minden kézirat: „de azért az ugyantsak semmi”
8. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 427: „Mert ez annak az Isten hármaz zabolájának [...] egyike, a *másik* pedig, hogy higgyen valami Istent, és a harmadik a lelkiismeret.”
Minden kézirat: „másika”
9. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 428: „És *immár ebből látszik* ki, hogy a Mózes írása nem fabula [...].”
Minden kézirat: „És *ebből látszik immár* ki, hogy [...].”

10. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 428: „[...] a köntös nemcsak hideg, meleg, hanem a szégyen ellen való találmánya is Ádámnak.”
Minden kézirat: „Ádámnak és az Istennek”²⁹
11. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 410: „Példának okáért: Quintus Curtius, egyik ember néked, másnak hírré adja vagy közli véled a harmadiknak, úgymint Alexander Magnusnak cselekedetét, *vagy viselt dolgait*.”
Minden kéziratból hiányzik a „vagy viselt dolgait” fordulat.
12. Bethlen: *Élete leírása* (1980), 431: „Religio quo minus humani sapit, olet et *iret*, eo verior est; ergo quae minimum vel nihil *humani* habet, verissima est. A hűt vagy vallás annál igazabb, minél kevesebb emberi íz, szag és *szín* vagyon rajta [...]”
Minden kézirat + autográf: „nitet”³⁰
Minden kézirat + autográf: „de humano / de his”

Ezen széles körű, konszenzusos eltéréseket kétféleképpen értelmezhetjük. Bizonyos esetekben a Nemzeti Levéltár autográf szövegének vizsgálata azzal az eredménnyel járt, hogy Windisch félreolvasta a szöveget. A fentiek közül ilyen a 2. (*Istenről–Istentől*), a 8. (*másik–másika*), a 10. példa (Windisch elhagyja az *és az Istennek* kifejezést) és a 12. példa (*iret–nitet*): itt az autográf verziója *megegyezik* a Windisch-kiadásához képest konszenzusos eltérésekkel. A tanulmány elején említett két gyanús szöveghely (2. és 12. példa) problémája tehát az autográf alapján tisztázható. Másfelől a konszenzus a Nemzeti Levéltár autográf szövegalkajával *szemben* valósul meg, vagyis Windisch helyesen adja vissza Bethlen saját kéziratának szövegét, amelytől azonban eltérő alakot mutatnak a szöveghagyomány kéziratjai. Ezen esetek többsége arra utal, hogy – és ez tanulmányom első tézise – feltételezhetünk egy végső redakciót, melyet Bethlen a Nemzeti Levéltárban őrzött autográf lejegyzése után hajt végre. Egy ilyen *ultima manus* redakcióra utalhat az 1. példa tagmondat-cseréje vagy a 3. példa új megfogalmazása. Ugyanez érvényes az 5–6. példára is, azzal a különbséggel, hogy e változtatások nemcsak filológiai szempontból utalhatnak egy végső redakcióra, hanem filozófiai szempontból is sokkal jobb szöveget adnak.³¹ Ennek érzékeltetésére vegyük szemügyre a 6. példa részmondatát.

Bethlen: *Élete leírása* (1980), 435: „Hogy azon szempillantásban a lélek két különböző, derekas, valóságos lelki munkára, gondolatra sem *érkezik*, nem hogy többre [...]”

A részlet Bethlennek azon argumentációjába illeszkedik, melynek célja a lélek vagy elme egyáltalában vett létezésének, illetve halhatatlanságának bizonyítása. Bethlen

29 Szalay kiadásban: Ádámnak és Évának, vö. *Grof Bethlen Miklos Önéletírása, i. m.*, 47.

30 Szalay kiadásban: *viret*, vö. *uo.*, 52.

31 Az 5. példában szereplő *lelki munka* kifejezés kifejezetten az elme aktivitását hangsúlyozza: a statikus *gondolattal*, mentális tartalommal szemben a végső redakcióban feltételezhetjük a kéziratok konszenzusos eltéréséből kiolvasható *gondolkodás* vagy *gondolkodás* alakot.

az empirikus ismereteinknek kitett élményfolyamataink illanékonyására mutat rá, és tipikus karteziánus módon hivatkozik a „másutt járó” elme ismereteinek ezzel el-
lentétes racionalista bizonyosságára. Az e különbség szemléltetésére elővezetett példa
vallásfilozófiai szempontból igencsak radikálisnak mutatkozik.³²

Nemzeti Levéltár, P 1952, fol. 21.

Sőt sokszor amire a Nyelve szokott, Imádságot vagy mit a Nyelveis elmond, de az Elmeje
másutt jarvann, azt sem tudgya, mondotta-é vagy nem. Néha másnak is szol, felel, de
nem tudgya, ha osztann rá kérdik,³³ még h tsak ugy is, mint sokszori alma, eszebe nem
jut. Ezt leghjobbban megthapasztalhattya ki ki magann, kiváltképpenn a Templomba az
Isteni szolgálata, mikor az Imadsagot a Pap utann mondgya, vagy a Praedicatit hall-
gattya, ha a Lelke masutt jár, sem a nyelve szollasiba, sem az Füle hallasiba semmit sem
tud, de tudja azt jól, amire akkor az Elmeje figyelmeztet.

A *res extensaként* felfogott külvilág oksági zártsága miatt a karteziánus gondolkodás
számára a testi ingerek és az azokra adott alapvető biológiai-fizikai válaszok mechanikus
jellegűek.³⁴ Ezek értelmezése így nem szorul arra, hogy tételezzünk egy szenzitív
lelket vagy a léleknek egyfajta szenzitív funkcióját, mely a bejövő mechanikus inger és
az arra adott szintű mechanikus válaszreakció közé ékelődnek be. A test mechanikai
szerkezetéből – melyet matematikai jellegű fizikai törvényekkel írhatunk le – teljes
mértékben magyarázhatók az emberi testet ért ingerek és az azokra adott válaszreak-
ciók. Bethlen azonban nem testi stimulációról és az azokra adott fizikai jellegű vála-
szokról beszél, hanem – mintegy emelve a filozófiai tétet – *nyelvi jellegű* inputról és az
arra adott nyelvi jellegű válaszreakcióról beszél. A probléma ilyen irányú áthelyeződé-
se azért nagyon lényeges, mert Descartes közismert módon az elme létezése melletti
erős érvként tekint a nyelvi jelsorozat bonyolult strukturáltságára.³⁵ Vagyis: a nyelvi
jelek – természetesen a mechanikus világban megvalósuló – magas fokú strukturált-
sága plauzibilisabb módon magyarázható úgy, hogy egy anyagtalán elme rendezi el a

32 A tanulmányban innentől kezdve az autográf szoros olvasatában idézem az *Előljáró beszédet*.

33 A konszenzusos eltérések arra engednek következtetni, hogy Bethlen végső redakciójában a következő
szórend szerepelt: *de osztán ha rá kérdik nem tudja*.

34 Ezúttal nem térünk ki arra a klasszikus témára, hogy Descartes a szenzuális megismerés mechanikai
leírásának kétféle modelljét adja, vö. Stephen GAUKROGER, *Descartes – An Intellectual Biography*, Oxford,
Clarendon, 283–290; valamint BOROS Gábor, *Descartes és a korai felvilágosodás*, Bp., Áron, 2010, 155–157.

35 Vö. Descartes-nál: „S itt hosszabban elidőztem, hogy kimutassam, ha [...] volnának olyan gépek,
amelyek a mi testünkhöz hasonlitanának és a mi cselekedeteinket utánoznák, amennyire erkölcsileg
csak lehetséges, akkor mégis volna két biztos eszközünk annak megállapítására, hogy azért mégsem
igazi emberek. Az első az, hogy ezek a gépek sohasem tudnának szavakat vagy jeleket használni és úgy
összekapcsolni, mint mi tesszük, ti. hogy gondolatainkat közöljük másokkal. Mert nagyon jól el tudjuk
képzelní, hogy egy gép úgy van alkotva, hogy szavakat mond ki, sőt hogy egyes szavakat olyan testi
cselekvések alkalmával mond ki, amelyek némi változást idéznek elő szerveiben. Pl. ha az egyik helyen
érintik, az kérdezi, hogy mit akarnak tőle; ha más helyen érintik, kiabál, hogy fáj neki s több efféle.
De azt el nem tudjuk képzelni, hogy a szavakat különféleképpen elrendezte s ezáltal értelmesen tudjon
felelni arra, amit jelenlétében mondanak, amint ezt a legtompaeszübb emberek is meg tudják tenni.” René
DESCARTES, *Értekezés a módszerről*, SZEMERE Samu fordítását átdolg. BOROS Gábor, Bp., Ikon, 1992, 64.

jelekként funkcionáló kiterjedt dolgokat ily módon, semmint úgy, hogy a mechanikus természettörvények alakítsák ki az extenzív dogok e rendezettségét. Amikor Bethlen a templomi igehirdetés közben a hallott ima nyelvi jelsorozatát automatikusan megismétlő hívőről beszél, akkor még a Descartes által az elme létezése melletti érvként hangoztatott nyelvvel kapcsolatban is felteszi azt a kérdést, hogy vajon nem magyarázhatjuk-e e jelenséget mechanikus módon. Akár úgy is tűnhetne, hogy Bethlennél a nyelvi jelsorozat által kiváltott inger és az arra adott mechanikus válasz éppen ellentétes a lélek vagy az elme épp argumentálandó létezésével. Ám a bethleni példa pontosan – és ismét némi valláskritikai éllel – azzal operál, hogy mindeközben az elme szabadon gondolhat valami egészen másra, másként fogalmazva: az elme mentális operációja független a nyelvi jelek megformálásától a templomban automatikusan megismételt imádság során. Bethlen problémafelvetése nagyon pontos és messzemenően tudatában van a descartes-i kérdéskörnek. A nyelvi jelek mechanikai magyarázatakor nem is mulasztja el felmondani az idegi működés kötelező karteziánus metaforáit:

Nemzeti Levéltár, P 1952, fol. 22 (in marg.)³⁶

Inkább hihető, hogy az tsak úgy megyen végbe, mint a Tzimalom vagy Virginia hurját ha meghütöd a végén, el fut rajta az ütés végig s meghpendül; vagy az Orgonában, ha a szél a sípba elmégyen, szól.³⁷ Úgy a Pap szájából a szó hangja füledbe és onnét bizonyos húrokon a Nyelvedre elhat, és kimondod. Kivált, ha a szokás által már az olyan munka végbevételére igen elkészítettek azok a Testi tagok, mint az oktalan állatokba értő lélek nélkül mennek végbe az olyan munkák, mint Hallás, Látás, Szólás [...]

Visszatérve a 6. példához, a Windisch által rögzített szövegalakhoz képest a következő látszólag súlytalan eltéréseket mutató változat rekonstruálható a vizsgált kéziratokból:

Hogy azon szempillantásba a Lélek *tsak* két különböző, derekas, valóságos Lelki munkára, gondolatra sem *érkezhetik*, nem hogy többre; [...]³⁸

Tűnjön e két kis eltérés első pillanatra bármily jelentéktelennek is, filozófiai szempontból sokkal gördülékenyebb és jobb szöveget olvasunk így. A beékelt *tsak* szócska az autográfánál is jobban érzékelteti a mentális operációk szimultaneitásának tagadását. A *érkezhetik* ige feltételes módú jelentése a lehetőségét is kizárja annak, hogy az

36 A részlet az autográf bővítőmánya az ősverzióhoz képest. Az ősverzió feltételezése melletti érveket lásd jelen tanulmány 5. fejezetében!

37 Bethlen hangszermetaforái Descartes ama közismert megfogalmazásaira támaszkodnak, melyek az érzéki megismerés modelljét fogalmazzák meg az 1629–1633 között keletkezett, ám először csak 1662-ben latinul, majd 1664-ben franciául is megjelent *De l'homme* c. műben (Renatus DES CARTES *De Homine* Figvris Et Latinitate Donatus A Florentio SCHUYL, Lugduni Batavorum, Moyardus, 1662; *L'Homme* de René DESCARTES et vn traitté de la formation du foetus dv mesme avthevr. Auec des Remarques de Louys DE LA FORGE, Paris, Charles Angot, 1664). Vö. *Oeuvre de Descartes*, publ. par Charles ADAM, Paul TANNERY, Paris, Cerf, 1909, XI, 119–203, a mechanikus orgona metaforája *uo.*, 165–166.

38 A kéziratok közös alakját itt már az autográf szöveghű olvasatába illeszttem be.

igehirdetés közben szabadon gondolkodó elme egyszersmind a nyelvi ingerekre adott válaszreakció számára is elrendezze a nyelvi jeleket. A filozófiai tartalom kifejezésének stiláris gördülékenységét biztosító eme változtatásokat kizárólag a szerzőnek tulajdoníthatjuk.

Az eddigi példák – filozófiai tartalmuktól eltekintve is – erős érvként szolgálhatnak egy *ultima manus*-verzió feltételezésének, hiszen esetükben a kéziratos tradíció konszenzusos eltérései alapján rekonstruált szövegalak bővebb, vagy mondatrészes-, illetve szórendcserét tartalmaz. Nem ilyen egyértelmű a helyzet a következő példák esetében, ahol az autográf változathoz képest bizonyos kifejezések elhagyásáról van szó, vagyis Bethlen saját kezével lejegyzett szövege bővebb, mint a rekonstruált végső redakció. A 4., a 9. és a 11. példa esetében az autográfától való jelentős eltérés nem feltételezi Bethlen végső redakcióját, hanem származhat a végső redakció romlásából is a szöveg hagyományban, de nem is zárja ki az *ultima manus* verzióját.

Ha feltételezzük azt, hogy Bethlen akár stiláris szempontból is finomra hangolja eredeti fogalmazványát a végső redakcióban, akkor a 7. példa eltérése csakis a szöveg hagyomány számlájára írható – a fentiekkel szöges ellentétben. Idézzük fel a hely szövegkörnyezetét!

Nemzeti Levéltár, P 1952, fol. 22–23 (in marg.)

De hiszen az szempillantást az Elméd ezer s több részetskékreis oszthattya, és az utann a Nyelvedis kimondhattya így: Fél szempillantás, vagy egygy szempillantásnak tized, század, Ezered, tiz Ezered vagy száz s megh több Ezered része, mellyet noha az Emberi elme fel nem ér, bé nem foghat, nem concipiálhat, de azért az *ugyantsak nem semmi*.³⁹

A gondolatmenet a fent idézett, a lélek létezése melletti érvelés folytatását képezi. Az idő végtelen osztásának kérdése, pontosabban az elme ama képességének problémája, hogy mentális operációi során végtelenül képes osztani bármely objektumát (így az időről alkotottat is), oly módon illeszkedik a lélek halhatatlanságának tárgyalásába, hogy az emberi test affekciója és az arra adott ingerválasz közötti intervallumot próbálja Bethlen leírni. Jelen tanulmány keretei között nem vezethetjük végig Bethlennek a semmi témájára vonatkozó fejtegetéseit, de rögzíthetjük annak alaptendenciáját. Egyrészt arra a motívumra kell felfigyelnünk, hogy Bethlen számára az elme ama szakadatlan működése, melynek során egy adott időintervallumot mindig még tovább oszt, soha nem lesz képes eljutni a *semmi* tiszta fogalmának intellekciójáig. Jóllehet a nyelv bizonyos értelemben előnyben van az elmével szemben, amennyiben képes olyan kis egységek kifejezésére, melyek az elme lehetséges megismerésének határait feszegetik, az így a nyelv által kifejezett végtelenül kis egységek sem biztosítják a semmi pozitív fogalmát. Ebből következik Bethlen végső következtetése néhány sorral lejjebb: *a Semmit az Elme magának gondolatra vagy Ideara soha sem veheti, annal inkább Discursusra* (fol. 23). Vagyis az elmének a semmiről alkotott fogalma reflexív fogalom: tartalma nem más, mint az elme ama képessége, hogy végtelen „diskurzus”-ban képes felosztani tartalmait.

39 Kiemelés tőlem – S. J.

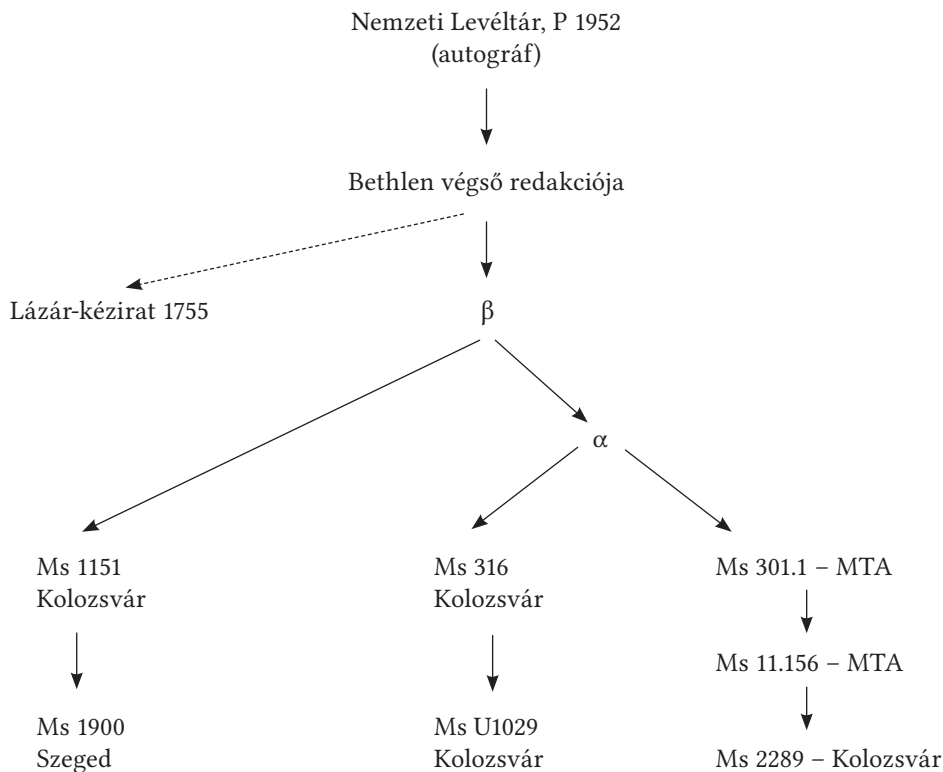
Nos, az *ugyantsak nem semmi*⁴⁰ kifejezésből minden általam vizsgált kézirat elhagyja a *nem* tagadószt, aminek következtében a filozófiai terminológiát végig pontosan használó Bethlen egész gondolatmenete siklik félre – mégpedig az *Elöljáró beszéd* filozófiai szempontból talán legfontosabb témája, a 'semmi'-re vonatkozó tárgyalás felvezetésében. Meg kell jegyeznünk, hogy a Lázár-féle kéziratra támaszkodó Szalay-kiadás 1858-ban helyesen, a tagadószóval együtt adja e szöveg helyét.⁴¹ Bár Szalay kiadása meglehetősen megbízhatatlannak tűnik, mégis megkockáztatható, hogy nem a történeti emlékek iránt rajongó Szalay *combinatió*jának számlájára írható a helyes alak, hanem az a ma rendelkezésünkre nem álló Lázár János-féle kéziratban már így szerepelt. Ennélfogva azt a hipotézist is megfogalmazhatjuk, hogy a szövegromlás a szöveg-hagyománynak a Lázár-féle kéziratmásolattól független ágán keletkezik.⁴² Ám az sem kerülheti el figyelmünket, hogy Lázár kora egyik filozófiailag legképzettebb magyar értelmiségije volt: az *Önéletírás* egész másoló- és possessor-tradíciójában ő az egyetlen, aki akár saját maga is képes lehetett a romlott hely emendációjára, a tagadószo beillesztésére az adott helyen. Ám mindez megmarad a hipotézisek szintjén: a romlás és a Lázár-féle kézirat helyes alakját illető legvalószínűbb forgatókönyv az lehet, ha feltételezzük, hogy Lázár példánya Bethlen végső redakcióját hűen követve tartalmazza a helyes alakot, és ha a szövegromlást a szövegleszármasítás valamely más ágán, de minden bizonnyal korai csomópontján tételezzük fel.

Tanulmányunk e fejezetében tehát amellett kíséreltünk meg érveket felhozni, hogy Bethlen Miklós még egy végső szerkesztést hajtott végre az *Elöljáró beszéd*nek a Nemzeti Levéltárban őrzött autográf szövegalkajához képest. Belátásaink szerint a sztemma a következőképpen módosul:

40 Annak érzékeltetésére, hogy a *mégsem semmi* („non tantum nihil”) fordulat mennyire szerves részét képezi a karteziánus filozófiai szótárnak, álljon itt a két alábbi példa! Bár e példák tágabb kontextusban – nevezetesen az ideák illetve a fenomének létmódjára vonatkozóan – használják a kifejezést, mint a mentális tartalmak végtelen oszthatóságáról értekező Bethlen, a bethleni kérdésfelvetés mégis a descartes-i és husserli gondolatok mintegy aleseteként tekinthető. Vö. René DESCARTES, *Elmélkedések az első filozófiáról* (1641), ford. Boros Gábor, Bp., Atlantisz, 1994, 52: „Csakhogy bármennyire tökéletlen is az a létmód, amelynek megfelelően egy dolog valamely idea révén objektív módon megvan az értelmében, azért mégsem teljességgel semmi [...]”. Továbbá vö. Edmund HUSSERL, *Karteziánus elmélkedések* (1929), ford. MEZEI Balázs, Bp., Atlantisz, 2000, 29 (8. § Az ego cogito mint transzcendentális szubjektivitás): „Röviden: számomra immár nemcsak a testi természet, hanem az egész konkrét életvilág mint környezet sem létezik, hanem merőben létfenomén. De viszonyuljon bárhogyan is ez a fenomén a valósághoz [...] maga a fenomén mégsem semmi.”

41 Grof Bethlen Miklós *Önéletírása*, i. m., 60.

42 Ez indokolja β bevezetését a lenti sztemmán.

Az ősverzió

A Nemzeti Levéltárban őrzött autográf vizsgálata további belátásokkal is szolgál. A 17 levélre terjedő töredéket Bethlen úgy vetette papírra, hogy minden ívet két hasábra osztott, melyek közül az egyik hasábon folyamatosan olvashatjuk az *Előljáró beszéd* szövegét, míg az üresen hagyott másik hasábon javításokat, sőt terjedelmes betoldásokat tüntetett fel. A 20. lap struktúráját a következő ábrával szemléltethetjük:⁴³

43 A számok a passzusok sorrendjét mutatják, pozíciójuk pedig Bethlen betoldásainak írásirányát hivattak érzékeltetni.

1	2	4
	3	
5	6	
7	8	

Az autográf kéziratból tehát jól kivehető, hogy az *Elöljáró beszéd*nek volt egy ősverziója. Ez folyamatos szöveggént, és – az összes többi vizsgált kézirattal ellentétben – még *részekre nem tagoltan* lelhető fel az ívek szélső hasábjain (1–5–7 a fenti ábrán). Bethlen tudatosan jegyzi le úgy ezen ősverziót, hogy a lapokon bőven maradjon hely későbbi betoldásai számára. E betoldások néhol oly terjedelmesek, hogy lejegyzésük átterjed a következő lap üres hasábjára, sőt az is előfordul, hogy külön lapot igényelnek. Az eredetileg üres hasábokra, illetve külön lapokra lejegyzett betoldások helyeit Bethlen mindig logikus és egyértelmű jelzésekkel tünteti fel a szövegben, és annak ellenére is jól rekonstruálható az ősverzióhoz képest bővebb szövegvariáns, hogy sokszor három irányban ír egy lapon. Windisch kiadása olyan szövegalak rögzítésére törekszik, mely figyelembe veszi a bővítéseket, és Bethlen útmutatása alapján ezt sikeresen hajtja végre – amihez persze segítséget nyújthatott a későbbi kéziratok már rögzített szövegsorrendje, még ha e rögzült sorrendet az egyébként meglehetősen megbízhatatlan Szalay-kiadás alapján vette is figyelembe.

Érdekes tanulsággal jár az ősverzió feltételezése a fenti 6. példa esetében. Itt ugyanis jól kivehetően utólagos margináliákkal látja el Bethlen a szóban forgó tagmondatot. A három verziót a következőképpen szemléltethetjük:

Ősverzió

Hogy azon szempillantásba a Lélek két különböző gondolatra nem érkezik, nem hogy többre; [...]

Autográf

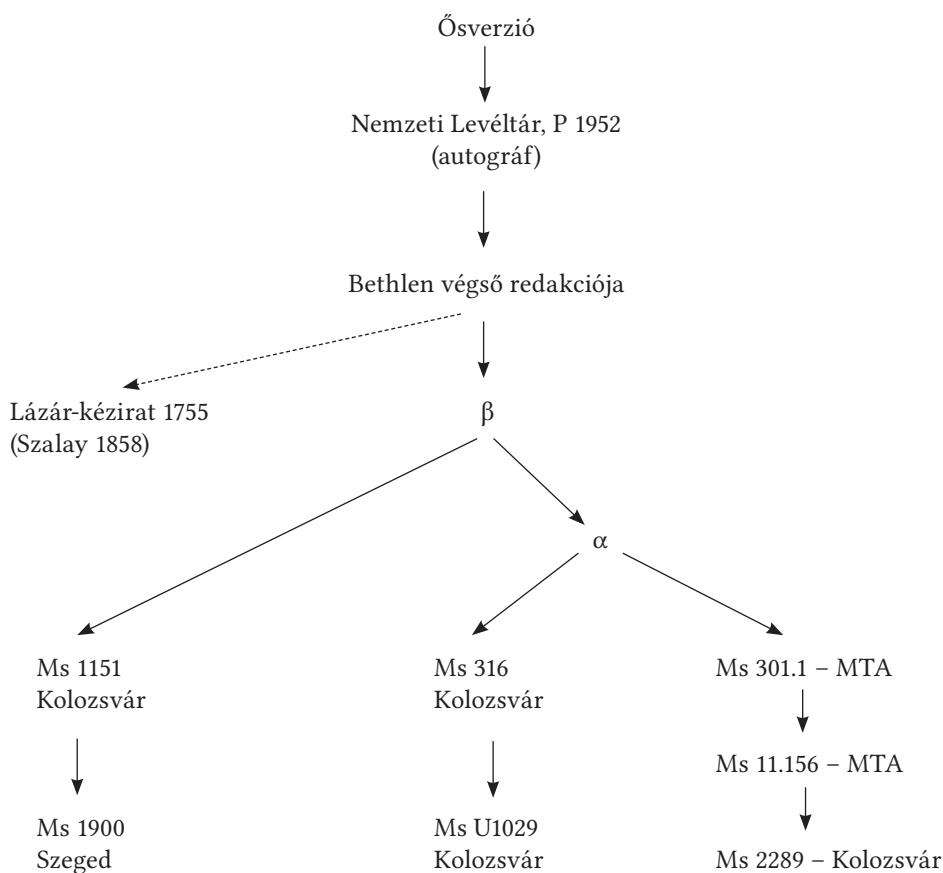
Hogy azon szempillantásba a Lélek két különböző, *derekas, valóságos Lelki munkára*, gondolatra sem érkezik, nem hogy többre; [...]

Végső redakció

Hogy azon szempillantásba a Lélek *tsak* két különböző, *derekas, valóságos Lelki munkára*, gondolatra sem érkezik, nem hogy többre; [...]

Az ősverzióhoz képest az autográf a „két különböző, derekas, valóságos Lelki munkára” kifejezéssel bővül, illetve Bethlen a *nem* tagadószót javítja *semre*. Az autográfhoz képest a rekonstruált *ultima manus* szövegalak a *tsak* szócskával gazdagodik, valamint megváltozik az *érkezik* ige ragozása.

Összefoglalásképpen kijelenthetjük, hogy az *Előljáró beszédnek* háromféle szövegvariánsa rekonstruálható. 1) Az *összöveg*, melyet a Nemzeti Levéltár autográf kézírata leveleinek szélső hasábjain olvashatunk folyamatos, részekre nem tördelt textusként; 2) Az *autográf betoldásokkal és caput-jelzésekkel bővített szöveg*, ami – kisebb transzkripció hibáktól eltekintve – megfelel Windisch kiadásának; 3) Bethlen *végző redakciója*, ami a későbbi szöveghagyománynak a Windisch-kiadástól szemben jelentkező olyan konszenzusos eltérései alapján rekonstruálható, mely eltéréseket Bethlenhez attribuíhatunk.⁴⁴ Mindezt a következő sztemmával szemléltethetjük:

44 Az autográf latin *caput*-jelzéseit az *ultima manus*-verzióban váltja fel a magyar részekre tagolás.

Két záró megjegyzés

Amikor Szalay kiadása nem követi el a súlyos filozófiai hibát az *ugyancsak nem semmi* kifejezés esetében, akkor arra gyanakodtunk fent, hogy a fordulat a hajdan Lázár János tulajdonát képező, kötésén 1755-ös évmegjelölést viselő kéziratban még helyesen szerepelt. Az 1703-ban született Lázár édesanyja az a Bethlen Judit, akit első férje, Lázár György halála után Köleséry Sámuel vesz feleségül. Bethlen Judit egészen távoli rokona csak Bethlen Miklósnak, aki ennek ellenére számon tartja Bethlen György nevű édesapját, különösen híres, 1709. július 28-án kelt levelében, ahol a tág család férfitagjainak korai, és kivétel nélkül az alkoholfogyasztásra visszavezethető halálát taglalja annak a fiatal Bethlen Lászlónak, aki Judit unokatestvére.⁴⁵

A Lázár János tulajdonában lévő, 1755 előtt készült másolat talán olyan közvetítés eredményeképp jön létre, mely a Bethlen Miklós által szinte fiaként kezelt Lászlón keresztül vezet Bethlen Judithhoz, majd fiához, Lázár Jánoshoz.

A kéziratok possessor-bejegyzéseinek és egyéb meta-adatainak alaposabb elemzése még további kutatások tárgya. Egyelőre csak arra mutathatunk rá, hogy Szalay jó érzékkel kér segítséget az 1850-es évek második felében az Erdélyi Múzeum Egyesület megalapításán fáradozó Mikó Imrétől.⁴⁶ Az Egyesület megalapításában részt vevő vagy az alakuló Egyesület holdudvarában lévő számos személy rendelkezett Bethlen *Önéletírásának* másolatával. Ha Szalay Mikó felé intézett kérésével várt volna 1860-ig vagy 1860-g, akkor valószínűleg jóval nagyobb számú forrás állt volna rendelkezésére. Ekkor kezdi el ugyanis Mikó kifejezett kérésére a régi könyv- és kéziratállomány feldolgozását Szabó Károly – az ő szakértelme nyilván sokkal eredményesebb kiadást tett volna lehetővé Szalay László számára.

45 Vö. BETHLEN Miklós *levelei*, kiad. JANKOVICS József et. al., Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6), II, 1017–1019.

46 Vö. SIPOS Gábor, *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának története = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyűjteményei*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009, 11–68, különösen: 11–18; valamint Kiss András, *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum-Egyesület levéltárának története = Uo.*, 183–239, különösen 183–195.

JANKOVICS JÓZSEF – SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Bethlen Miklós: *Moribunda Transylvania*

„Ezen emlékirat bár magános embertől származott, mégis nevezetesebb okmányaink közé tartozik” – jegyezte fel Kővári László *Erdély történetének* 1860-as kiadásában Bethlen Miklós fentebbi című munkájáról, a mű azonban jószerével soha nem került az érdeklődés homlokterébe.¹ Szövege annak ellenére máig sem jutott nyomdafestékhez, hogy a kiadatlan Bethlen Miklós-emlékiratokat megjelentető Szádeczky Kardoss Lajos, bár a szöveg megvolt a saját *Önéletírás*-példányában, s megemlítette mint a *Diploma Leopoldinum* irányába vezető politikai út fontos előzményét, ám mégsem publikálta.² Aztán sokáig eltűnt a szem elől, ami nem is csoda, hiszen Deák Farkas *Gróf Bethlen Miklós életrajza* című munkájában³ *Gemebunda Transylvania* címmel említi, valószínűleg nem kisebb tekintélyre emlékezve, mint Benkő József, akinek híres kéziratgyűjteményében ezzel a címmel szerepelt Bethlen műve.⁴ (E – talán nem is szándéktalan – szövegromlás/változtatás, mert mi másról lenne szó, elveszi az eredeti cím komor súlyosságát, amennyiben a haldoklót sóhajtozóvá, nyögővé fokozza le.)

A magyar régiség történeti kutatásában legnagyobb terjedelemben Ferdinand von Ziegler foglalkozott vele *Harteneck, Graf der sächsischen Nation, und die siebenbürgerischen Parteikämpfe seine Zeit 1691–1703* című kortörténeti művében.⁵ A későbbi, szórványos említések tehát Kővári László és Ziegler szövegeire vezethetők vissza. Szélesebb tudományos körökben Bethlen Miklós önéletírása terjesztette el hírét fő kéziratokban: önéletírásában és a *Sudores et cruces Nicolai comitis de Bethlen* című latin nyelvű önéletírás-előzményében. Röviden Gyárfás Elemér is utal rá Bethlen-kismonográfijában.⁶ Bethlen Miklós kitűnő, máig felülmúlhatatlan monográfusa, Lukinich

* Jankovics József az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének nyugalmazott főmunkatársa, Szörényi László az Intézet emeritus professzora.

1 KŐVÁRI László, *Erdély története*, Kolozsvár, 1863, IV, 189.

2 SZÁDECZKY K. Lajos, *Gróf Bethlen Miklós ismeretlen művei*, Magyar Élet, 1922, 132–135, 203–211; Uő, *Gróf Bethlen Miklós két kiadatlan műve*, BpSze, 1923, 1–34. Klny: *Bethlen Miklós rabságában írt emlékiratai, imádságai*, Bp., 1923.

3 Pozsony–Bp., 1885 (Magyar Helikon, 56) 23.

4 A kérdést lásd TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai Könyvtár, 40), 18–20.

5 Ferdinand von ZIEGLAUER, *Harteneck, Graf der sächsischen Nation, und die siebenbürgerischen Parteikämpfe seine Zeit 1691–1703*, Hermannstadt, 1869, 7–13. (A Brukenthal-könyvtár kéziratárának 11. kötete alapján.)

6 GYÁRFÁS Elemér, *Bethlen Miklós kancellár (1642–1716)*, Dicsőszentmárton, 1924.

Imre kitér a mű jelentőségére, de csupán legfontosabb gondolatai egy részét sorolja fel röviden.⁷

Két mondat erejéig befér a hatalmas *Erdély története*-szintézisbe, az R. Várkonyi Ágnesre oly jellemző kitérővel: a mű kezdőmondata megegyezik Zrínyi *Áfumának* kezdőképével!⁸ Tarján M. Tamás a *Diploma Leopoldinum* elemzésében jogtudományi módszerrel segít megrajzolni a politikusi arcélt.⁹ A politikus Bethlenről szóló híres tanulmányában R. Várkonyi Ágnes nem foglalkozik külön a *Moribundával*, de így is határozott Európa-párti politikus-jellemzést kapunk.¹⁰

A közelmúltban Albert András új bécsi forrásokat is megszólaltatva több tanulmányában tárgyalja a kancellár „Erdély önállóságáért tett politikai lépései”-t, s ő is mint a „Diploma Leopoldinum előképét” kezeli Bethlen első politikai memorandumát, s „mint Erdély önállóságáért tett politikai” lépést üdvözli azt.¹¹ Ezen írásaival jelentősen egyetértve, csak annyi megjegyzést előlegeznék meg, hogy a *Moribunda* nem 1687-ben, hanem 1688-ban keletkezett. Arra nézve még csak áttételes információk van, hogy a kritikus dátum, 1688. május 9. előtt, a Caraffa vezénylő tábornoknak tett behódolás előtti bizonytalanság pillanataiban próbált Bethlen kezdeményezni az udvarnál, s nem már *post festa* készített gyógyírral akarta csökkenteni, finomítani a Caraffa által Erdélyre kényszerített Habsburg–erdélyi egyezmény hatását. Ő még a Lotaringiai Károly herceggel 1686. június 28-án megkötött balázsfalvi egyezmény nyomán kialakult erdélyi állapotok ellen emeli fel szavát.

Mindenesetre vállalkozásának célját egyértelműen kitűzi mind magyar, mind latin nyelvű önéletírásában: „Ezen a szörnyűsége – ti. a Haller-féle diploma visszautasításán, és az utána Erdélyben bekövetkező államirányítási zűrzavaron, káoszon – elkeseredvén az én lelkem, úgy fakadék annak a projectumnak vagy supplicationának írására, melynek neve: *Moribunda Transsylvania ad pedes augusti imperatoris Leopoldi projecta*, melynek célja, summája ez volt: ut diploma insciis innocentibus statibus rejectum offeratur iisdem, et correctis in statu corrigendis, principe salvo, maneat Transsylvania juxta diploma in fide et obsequio suae majestatis.”¹² Ehhez hozzáfűzi még, hogy Apafi fejedelmet szerette volna a tervezettel megszabadítani Teleki Mihály zsarnokságától, és hazáját megoltalmazni, valamint fejedelmének uralmát a jövőre „conserválni”.

A *Sudores et cruces* még ennél is kifejezőbben írja le mű és szerző kapcsolatát, a keletkezés, a szerzettetés ihletett pillanatát, azt az alkotás-lélektani folyamatot, amellyel

7 LUKINICH Imre, *A bethleni gróf Bethlen család története*, Bp., Athenaeum, 1927, 382.

8 *Erdély története 1606-tól 1830-ig*, II, szerk. MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán, Bp., Akadémiai, 1986.

9 TARJÁN M. Tamás, *A Diploma Leopoldinum kiadása*, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1691_december_4_a_diploma_leopoldinum_kiadasa (2016. 09. 14).

10 R. VÁRKONYI Ágnes, *Bethlen Miklós gróf, a politikus*, ErdMúz, 55(1983), 6–12.

11 ALBERT András, *Gróf Bethlen Miklós, a protestáns politikus*, www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/albertandras-bethlen.htm (2016. 09. 14).

12 „[...] hogy a rendek tudta nélkül és hibáján kívül visszavetett diploma nekik felajánltassék, és az államban megjavítandó dolgok megjavíttatván, a fejedelem megmaradásával maradjon Erdély diploma alapján öfelsége hűségén és engedelmisségében.” BETHLEN Miklós *Önéletírása*, s. a. r. V. WINDISCH Éva, előszó TOLNAI Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1955 (Magyar Századok; a továbbiakban: BMÖ), I, 370.

megteremti első szellemi gyümölcsét a politikai tervezetek terén, a császár és király lába elé boruló haldokló Erdély fájdalmát láttató metaforában:

1688-ban, amikor az előbb említett, történetesen az én fejem fölött tornyosuló [?] bajokból láttam, hogy drága hazám mint kormányosát vesztett hajó, árboca, kormányrúdjá eltörvén két császárság éppen akkor háborútól viharos mély tengerén minden biztos kikötő nélkül hanyódik, és mint Lucanus írja az amphisbana kígyóról,¹³ hogy mert két feje van, a föld minden állata között a legszerencsétlenebbül tengődik, így hazám alighanem a legnyomorultabb a föld, legalább a keresztyén föld minden tartománya között, ekkor nem tudom miféle, de legyőzhetetlen aggodalom tört rám, és hazám tudta nélkül, nem kéretve a Lipót császárnál való közbenjárásra, Schaffenberg¹⁴ generális útján egy emlékiratot, vagyis valami tervezet-félét küldtem a császárnak, aminek ezt a címet adtam: A halálba induló Erdély, melyet egy bizonyos névtelen Lipót császári felség lábai elé helyez. Tartalma az volt, hogy őfelsége ne vádolja se a szerencsétlen, saját jogait nem ismerő fejedelmet, se a köteles császári kegyességet nem ismerő tartományt a diploma visszautasításáért, hanem adja azt vissza neki, és valami ünnepélyes követség vagy e célra alakított bizottság révén kiigazítva a kiigazítandókat, a fejedelmet, *a tartományt szerezze vissza magának és a császári háznak, méltóztassék a keresztyénség számára megőrizni, a diplomában meghatározott törvénnyel és módon kölcsönös hűséggel és haszonra birtokolni.* Megvan a mindezt tanúsító másolat, rajtam, a közvetítő Schaffenbergben és a titoktartást megpártfogást ígérve kegyelmesen átvévő császáron kívül senki sem tudott róla. Nem tudom, tévedtem-e, Isten bocsássa meg, de úgy vélekedtem, hogy annak a fiúnak a szerepét és hivatását töltöm be, aki örült anyjának annak tudta nélkül ételben, italban, csemegében, gyógyszerrel ad be. Ugyan sosem adtam volna erre a fejem, ha látom, hogy a fejedelem, a tanács és az egész haza tisztában van saját jogaival és érdekével, és nincs a végső agóniában.

S hogy mennyire élénken foglalkoztatta Erdély és a Habsburg-ház érdekeinek összefonódása, ez idő tájt még egy *újabb* tervezetet is készített:

Küldtem egy másik tervezetet is a török háború folytatásáról a nevezett Schaffenberg gróf útján, de ennek másolatát elvesztettem, nem is bánom, mert azt hiszem, hiúságokkal firkáltam tele, Schaffenberg – nem tudom, nem jóindulatból-e – mégis azt írta nekem, hogy a császár olvasta, megdicsérte, és kegyesen megígérte, hogy az erdélyi ügyeket a szíven viseli. Azt hiszem, megvan még ez ügyben hozzám írt levele, ha fogságom idején iratszekerényem felfogatásakor el nem vészett. Bárcsak ő állhatna mellettem élő tanúként, de már mit sem használ nekem, nem sokkal ezután elhunyt.¹⁵

13 Az amphisbana kígyófajról, mivel hátrafelé is ugyanúgy tudott kúszni, mint előre, azt hitték, hogy hátul is van feje.

14 Friedrich Sigmund Scherfenberg osztrák tábornok részt vett a Buda elleni győztes ostromban, 1686 tavaszán 7000 főnyi katonával Erdélybe hatolt, hogy meghódítsa. Belgrád ostrománál érte a halál.

15 BETHLEN MIKLÓS *levelei*, kiad., bev., jegyz. JANKOVICS JÓZSEF, a latin nyelvű részeket ford., idegen szavak jegyzéke KULCSÁR Péter, magyar nyelvi jegyz., szójegyzék NÉNYEI Gáborné, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Próza Emlékek, 6; a továbbiakban: BML), II, 1185–1186.

Vagyis politikai pályája beérésének kezdetén a Habsburg-hatalomátvétel első időszakában Bethlen Miklós a zökkenőmentes átalakulást, a *birodalomba való betagozódás* aktusát próbálta elősegíteni, elérni. Kérdés csak az, hogy ezt milyen feltételekkel képzelte el. Tudjuk, hogy ragaszkodott – mint *Önéletírásából* kiviláglik, egyedülként az erdélyi vezető garnitúrából – az elutasított Haller János-féle 1686-os diploma elfogadásához, s annak hasznosítható pontjait megpróbálta átmenteni. Ezt a folyamatot akkor érthetjük meg igazán, ha a Haller-féle diploma – amelyet *Imádságoskönyvében* ekként jellemez: „amelyet még távullakó lelki atyánkfiai is, maga pedig a szükség, a ratio status, rendes okosság és minden környüálló dolgok javallának és tanácsolnak vala”¹⁶ – és a *Moribunda Transylvania* cikkelyeit összehasonlítjuk. Nincs nehéz dolgunk, mert az 1686-os tervezet pontjait ő örökítette ránk fő művében, attól tartván, hogy annak szövege valószínűleg nem marad az utókorra.

A Haller-féle diploma magyar fordítását idézzük Bethlen Miklós lejegyzésében:

1. Apafi fejedelem, mind az apa, mind a fiú, uralkodjanak Erdélyen halálukig.
2. Haláluk után Erdély rendei szabadon válasszanak fejedelmet.
3. Vallás, törvények, szabadság, végül is minden egyházi és világi ügy maradjon szabad.
4. Ugyancsak szabadon köthessen az erdélyi fejedelem szövetséget bármely keresztény uralkodóval, hacsak nem az Ausztriai Háznak s a magyar királynak nyilvánvaló kárára.
5. Elismerésképpen a magyar királyoknak 50 000 birodalmi tallért fizet évente.
6. Amit a töröktől erdélyi fegyver egymaga szerez vissza, maradjon Erdélyé.
7. Ami pedig közösen, vagy egyedül császári fegyverekkel szereztek vissza Erdélyből és Magyarország hozzátartozó Réseiből, Erdélynek engedtesék át, de a magyar királyok legfőbb hűbéri jogának sérelme nélkül.
8. Temesvár és Erdély bevétele előtt Erdély a törökkel nyíltan nem ellenségeskedik, csupán valamelyes gabonával segíti a keresztény hadsereget.
9. Kolozsvár és Déva kétharmad részt császári, egyharmad részt erdélyi őrséggel őriztesék a háború végéig, akkor rögtön üríttessék ki és adassék át az erdélyi fejedelemnek.

Kibővíthető még az elutasított diploma kapcsán kifejtett véleményének árnyalása. Ebben kiteljesedik az egész kérdéskörnek a nemzetközi viszonyokra és kapcsolatokra, s a törökre vonatkozó megoldási javaslata. Ebben folytatja az apjával, Bethlen Jánossal elkezdett, de az erdélyi külpolitika működésére oly beszédesen félbe maradt vállalkozást, a *semlegességért* való harcot, miszerint a protestáns fejedelmek segítségét kellene kérni a béke és a diploma pontjainak garanciájához.¹⁷ (A török orientáció pedig csupán csak egy rövid időszak, a Wesselényi-mozgalom kezdeti szakaszában volt jellemző politikai igazodásában.)

¹⁶ BMÖ II, 206.

¹⁷ „[...] boldog az az állam, amelyik béke idején gondol a háborúra. A törököt titkon előre figyelmeztetve küldjétek el a brandenburgi választóhoz, és az ő meg más protestáns fejedelmek és a baráti lengyel király tanácsával és segítségével” állítsanak fel komoly hadat, s Debrecen mintájára vállalják a semlegesség állapotát, hogy a diploma elfogadása „egyik fél sérelmére sem történik, hanem a becsület és biztos semlegességnek mind a két fél iránti tisztelettel való megőrzésére” törekszenek. BMÖ I, 346.

Amiként kortársainak érvelt helyzetük jellemzésére:

Sem a békét megtartani, sem háborút viselni nem tudunk. [...] A legbiztosabb dolog elfogadni a diplomát, megőrizni a hazát mostanra és a jövőre: a megkapott hitlevél másolatát meg kell mutatni a töröknek és meg kell győznünk a dolog szükségességéről és céljáról: adózni kell neki, épp úgy, mint eddig, a vezéreket arannyal megvesztegetni, megadni a németnek a megadhatót, és velük semmiképpen sem összeütközésbe kerülni: így hajózzunk Scylla és Charybdis között, míg vége nem lesz ennek a viharoknak. [...] ha a török győz, az adó, ha a német, a diploma lesz Erdély horgonya.¹⁸

Bethlen tehát még 1688 tavaszán felismeri azt a történelmi pillanatot, amikor Erdély önállóságát radikális változások nélkül megtarthatja, a Habsburg-terjeszkedés veszélye még nem annyira fenyegető, mint akár egy-két hónap múlva. Ezen tudást birtokolva kerül abba az ihletett lelkiállapotba, hogy tollat ragadva sietve megírja *Moribunda Transylvaniáját*.

Bethlen Miklós erre a számára oly fontos megállapodás-tervezetre 1686-ban még könnyű lelkiismerettel mondhatott igent. De 1687-ben már egy erősen megváltozott politikai környezetbe került Erdély: ez évben felgyorsultak a magyarországi és az európai hadszíntéri események, a török–keresztény viszonyok olyan módosuláson mentek át, amely negatívan befolyásolta az erdélyi önállósulási törekvéseket. Az év elején a Haller-féle diplomával ellentétben Antonio Caraffa az év folyamán végbeviszi a mindkét országrészt felhárborító és elremítő eperjesi és debreceni mészárlását, majd Erdélybe is bevonul. A keresztény csapatok több helyen is legyőzik a török seregrészeket, Lipót október végén betérjeszti a pozsonyi országgyűlésen a Habsburgok fiági örökösödését, ami azt jelenti, hogy a magyar királyság immár törvénybe iktatva József fiára száll, illetve rövidesen, 1688 januárjában kiiktatja II. András 1222-es törvénycikkét, az ellenállási jogot.

Mindezt tetézi, hogy Erdélyt teljesen elárasztják a császári hadak, Veterani tábornok október 18-án harc és ellenállás nélkül bevonul Kolozsvár városába, 27-én Lotaringiai Károly pedig Apafi Mihály megbízottjával, Teleki Mihállyal folytatott tárgyalások után megkötöi az ún. balázsfalvi szerződést, amely Erdély tizenkét városában biztosít szálláshelyet a császári katonaságnak, s 700 000 forintot kér adóba beszámíttatni. Cserében a herceg ígéretet tesz Erdély függetlenségének megőrzésére. Az ígéretből annyi valósul meg, hogy Scherfenberg tábornok két nap múlva már

18 Uo., 347. Lásd még: BML I, 251. Bethlen még *Imádságoskönyve* mindennapi imádságai közé is feljegyzi, hogy a felajánlott diploma elutasításával mekkora bünt követtek el: „Mikor a napkeleti és napnyugoti két nagy birodalom összeütközésében Felsőged a napnyugoti nagy monarcha által az ő békesége és dücsőségére való szép diplomával megkínála is, amelyet még távullakó lelki atyánkfiai is, maga pedig a szükség, ratio status, rendes okosság és minden környülálló dolgok javallának és tanácsolnak vala, azt is világ csudájára s maga veszedelmére megveté nagy boldogtalanul s balgatagul. A két nagy hatalom között nem tuda magára gondot viselni, noha kezén vala az alkalmatosság mindkétfelől, hanem mint az esztelen, együgyű bolond galamb, minden jövődöre való bátorság és szövetség nélkül úgy marada a kétfejű nagy sasnak napnyugoti körmei között, annak monarchája discretiojára...” Vö. BMÖ II, 206.

a fejedelem (I. Apafi Mihály) szebeni lakosztályában ver tanyát. Ezzel megtörténik Erdély nyílt megszállása, Caraffa tábornok 1688. május 9-én már olyan szerződést köt Apafi és a rendek megbízásából Teleki Mihállal és köztük Bethlen Miklóssal is, hogy Erdély védurául és örökös királyául ismeri el I. Lipótot és utódait, katonai bázisokat ad át a császár kezébe, hűtlenségnek tartja a jövőre nézve a törökkel való kapcsolattartást, s az erdélyieknek csak annyi mozgástér marad, hogy kérhetik a hazai szerződések érvényben, s a vallási megállapodások tiszteletben tartását. Bethlen még azt hiszi Caraffáról, hogy „az én moribunda materemnek hozott talán valami orvosságot; de jaj nekünk, mint majd meglátszik”.¹⁹

Ebben a történelmi pillanatban nem kisebb feladatra vállalkozik Bethlen Miklós, mint e kialakulóban leendő status quo teljes felülírására. Egy önálló tárgyalási pozíció elnyerésére, egy új uralkodás-elméleti paradigma vagy új társadalom-átalakítási narratíva kidolgozására. Scherfenberg tábornok útján, közvetítése révén magát I. Lipótot keresi fel egy memorandum kereteibe foglalt politikai-rendezési tervvel: a *Moribunda Transylvaniával*.

Bethlen, egyéb műveihez hasonlóan, kiválóan megszerkesztett orációval áll a császár elé: pontokba foglalva mondja el „beszédét”, aminek révén világos, könnyen átlátható szerkezetet vázol fel. Irodalmi-retorikai feladatot tölt be a hangütésével is, hogy az olvasó érezze az elkövetkező mondandó kiemelt jelentőségét, országos fontosságát: antik történelmi példázattal élve saját magát Maxarishoz, Croesus néma fiához hasonlítja, aki apja halálos veszedelmét látva megszólalt, az ellenséges katonát arra figyelmeztetvén, hogy ne ölje meg áldozatát, mert az király. Ő is ilyen hatalmas feladatra vállalkozik, amikor országa helyzetét látván felkiált, nem máshoz, mint az európai keresztény uralkodók fejéhez, I. Lipóthoz. A nagyon illő példázat származhatott Zrínyi Miklóstól²⁰ is, de valószínűbb, hogy Hérodotoszra megy vissza (I. könyv, 85. fejezet), valamint az őt követő Aulus Gelliusra (*Noctes Atticae*, V. könyv, IX. fejezet).²¹

Három nagy témakörbe tömöríti össze Erdély fizikai és mentális állapotának leírását, szem előtt tartván alapállását: Erdély helyzetén nem külső segítséggel, sem rendkívüli eszközök használatával kell változtatni, hanem a fennálló viszonyokat kell megjobbitani, a kialakult helytelen, rossz gyakorlatot kell igazságossal felváltani, hatalmas társadalmi változások helyett egyensúlyteremtő, hazai törvények szerinti belső reformok meghozatalára ösztönzi a császárt és királyt.

Ehhez az alábbi területeken merülnek fel közvetlen beavatkozást sürgető igények:

1. A fejedelem öreg és beteg, meditációba vonult vissza „az állam kormányrúdját saját kezéből már több évvel ezelőtt kényszerült átengedni”, s ebben a hatalmi űrben a káosz uralkodott el. Összeesküvések, a törvények felforgatása, vagyonelkobzások,

19 BMÖ I, 377.

20 *Az Török Afium ellen való orvosság* = ZRÍNYI Miklós *Prózai munkái*, s. a. r., jegyz. KULCSÁR Péter, Bp., 2004, Akadémiai, 4778–4780. sor.

21 Lásd: *HERODOTOS*, Für den Schulgebrauch erklärt von DR. K. ABICHT, Erstes Band, erstes Heft: Buch I. 4, Leipzig, B.G. Teubner, 1884, 120–121; A. GELLII *Noctium Atticarum Libri XX.*, ed. Carolus HOSIUS, Vol. prius, Lepizig, B.G. Teubner, 1903, 220–221.

kizsartolt köznép és szegénység, erőtlen rendfenntartó erők, üres államkincstár, felszámolt kancellária jellemzi az államirányítási működést, illetve annak hiányát.

2. A visszautasított Haller-féle diploma 1686-ban azokat a körülményeket tárta fel, melyek szerint nincs meg az összhang az Erdélyre jellemző monarchikus, arisztokratikus és demokratikus kormányzati működés között – vagyis a fejedelmi, a tanácsai és az országgyűlési harmónia, amelyen alapul az állam fenntartása, és az államgépezet működtetése, finoman szólva is nem tökéletes –, ami ugyancsak nagymértékben hozzájárul a kaotikus belső viszonyok átszervezéséhez, funkcionális létmódja rendbetételének szükségességéhez. A szavazás szabadsága megszűnt, a törvénykezés a „szegények és az óvatlanabb” emberek kárára fordult. S mindezt a fejedelem érdekének leple alá rejtették.
3. A harmadik nagy probléma – amit viszont Ófensége, a császár atyai kegyessége igen könnyen eltávoztathat – a „katonai szabadosság és a beszállások terhe”, a katonai állomáshelyek és a hadat tápláló élelmiszereket előállító vidékek értelmetlen és sok erőt elvonó távolsága, a velejáró számos kényelmetlenség, a sok költséges „vecturázás”, amely főleg a legszegényebbeket sújtja, már-már az elviselhetetlenség mértékéig.²²

S a császártól várt ellenszerek mindezen gondokra:

- I. Komoly bűnbánat Erdély és uralkodói irgalom erénye a császár részéről – mivel Erdély fél a rendkívüli török-tatar veszélytől, egyben aggodalom tölti el lelkiismereti szabadságának megőrzése miatt is. Vagyis a négy bevett vallásnak továbbra is szabadnak kell maradnia.
- II. Ugyanezen irgalmasság borítson fátylat az erdélyi lakosok tévedésére is, amellyel visszautasították a diploma elfogadását, az uralkodó kegyességet gyakorolván adja vissza e lehetőséget – ami nemcsak az ország népének, hanem Ófelsége szövetségeseinek is kedves.
- III. Küldjön teljhatalmú megbízottakat, lehetőleg ne rettegett – utalás a eperjesi kegyetlen, véres kezű Antonio Caraffa Erdélybe vonulására –, hanem szeretetreméltó embereket.

S történéjk mindez úgy, hogy még őfelségének ellenségei se botránkozzanak meg rajta, vagyis mind a szövetségesek, mind az ellenségek fogadják be maguk közé Erdélyt, s azzal a császári kegy és irgalom jegyében feltámadó „újdont új tartomány” létrejött, vagyis a nemzetközi diplomáciában is elfoglalta új szerepét és helyét.

22 A német katonákat, körülbelül 22 ezer embert Kolozsvár, Dés, Beszterce, Torda, Enyed, Gyulafehérvár, Szászsebes, Szászváros, Déva és Szebenben kvártélyozták be, megrontván a szegények vagyonát is, az élelmiszert pedig „Brassó, Barca, székelység és szászság és belső vármegyék kételenítettén imez messze tett kvártélyokba vecturázni, még pedig télben, búzát, bort, zabot, szénát, ki a vecturával, ki az olyan naturáléknak az uraktól való drága vásárlásával megromlék. [...] A német elemésztvén imez soros kvártélyait, télben beljebb kételenítették szállani az országba, és így amazok is odaki és ezek is idebá elromlának, melyeket mind eltávoztathattunk volna helyes dislocatio és ahhoz képest igaz repartitíóval, ha az Isten először eszet, és azután, amint ide elébb megtetszik, jó lelket adott volna.” BÖM I, 369.

Az illetén, a császári útmutatással kijelölt pozícióját Erdélynek csak akkor látja Bethlen megoldottnak, ha hitlevelet, vagyis új, az 1686-os diploma módosított változatát adja a karoknak és rendeknek, az alábbi feltételek biztosításának értelmében:

1. A szükséges szabadságokról, különösképpen ami a másfél évszázad óta gyakorolt, szeretetben egymás mellett élő négy bevett vallást illeti.
2. Őfensége senki személyére vagy vagyonára nem teszi rá kezét. Értsd: a fejedelmére sem.
3. Az állam átalakítása a jó és az igazság s a hazai törvények szerint megy végbe.
4. Gondoskodni fog arról, hogy e folyamatot a karok és rendek biztonságban rendezhessék.
5. Bethlen megesküszik, hogy nem fejedelme és országa megdöntésére törekszik, nem akar véres polgárháborút, hanem az „utcákon letiport Igazság felállítását, a száműzetésbe kergetett jó rend visszahozatalát, és így a beteg, a halállal viaskodó Haza megvigasztalását” óhajtja.
6. A politikai-társadalmi átalakítást többek javaslatát figyelembe véve, különös tekintettel pedig Ő Szent Fenségére, a következő módon javasolja a gyakorlatban megvalósítani:

1. Hívják össze a „biztos és szabad országgyűlést”.
2. A rendek ne élőszóval válasszanak, hanem voksukat „szavazókövecskékkel, veleneci módon” hozzák meg. Az így kiválasztott férfiak a három nemzetből legyenek, s ők lesznek az átalakítás Igazgatói.
3. E választásokon ne legyenek tekintettel senki személyére, eddigi tetteire, sőt, a fejedelmen kívül mindenki mondjon le eddig vállalt tisztségeiről, s az átalakulás után azt vegyék fel, amit Isten és az Igazgatók rájuk ruháztak.
4. Esküdjön meg a fejedelem és minden kar, „hogy az Igazgatók által létrehozandó átalakítást helyeselni fogják”.
5. Az Igazgatók esküdjenek a karok által összeállított szövegre, amely „az ilyen súlyú tárgyalásokhoz illik”.
6. Ülészessenek az Igazgatók, „tárgyaljanak mindenekelőtt az állam megőrzéséről”, a külügyeket illetően, valamint a belső bajok helyreigazításáról és orvoslásáról.
7. Ha Isten segítségével befejezték az átszervezést, az Igazgatók mondjanak le az igazgatóságról.
8. „Mindezek Szentséges Fenségtek szárnyai oltalmában legyenek a következő hadjárat előtt, ugyanis ezer érvel tudnám bizonyítani, hogy ha ez halasztódik és a következő hadjárat kimenetelétől függ, akkor Erdély minden bizonnyal külső és belső bajaiba, emberileg szólva, belepusztul. A török ugyanis nem tűri tovább, hogy Erdély semleges maradjon, hanem vagy ellenségként, vagy harci szövetségesként tekinti, és bizony félni kell, nehogy a félelem és a kétségbeesés a köznépet a zöld erdőbe űzze.”

Bethlen Miklós új diplomatervezete megőrizte az előtte járó 1686-os Haller-féle diploma szellemiségét és a legfontosabb alapelveit. (A fejedelmi cím megmaradása, szabad és titkos választások, a hazai törvények fenntartása, a négy bevett vallás megőrzése, semlegesség státusa felé törekvés, az öngazgatás megmaradása.) Azonban a látszat

ellenére is radikálisabb annál, bár ezt Bethlen Miklós csak nagyon óvatosan, a szövegben elrejtve fejtette ki. Nem is tehetette másként, hiszen az erdélyi vezetőréteg egy része azonnal hazaárulással vádolta volna. Még a rejtett üzenet szövegbravúrájával sem merte vállalni a szerzőséget, s csak „Anonimus Author”-ként aláírva, a császárhoz nem a közönséges postán, hanem Scherfenberg tábornok útján, titokban juttatta el. (Lehet hogy az Ismeretlen Szerző aláírás megtévesztette az utókort, s ezért nem talált kiadóra a mű.)

Mi is valójában a szöveg alapvető, titkos „üzenete”? Nem más, mint az, hogy ő már 1688 elején úgy ítélte meg, hogy Erdély nem kerülheti el sorsát. S a két rossz közül az országa számára a kisebbiket választotta. Hazája szekérének rúdját egyértelműen a keresztény országok, a Német-Római Birodalom felé fordította volna. Két évvel a Haller-féle diploma után, és két évvel a *Diploma Leopoldinum* előtt! Bátor kiállítás a főhatalomváltás mellett.

S szerette volna mindezt a „legszelídebb átalakítással”, reformok útján tenni. Országát mint „újdonat új tartományt” beolvasztani a császári s magyar királyi fennhatóság alá, az uralkodó fejedelem főségének megtartásával, de ami a legfontosabb: „Szentséges Fenségték szárnyai oltalmában”. Vagyis felajánlva azt a Német-Római Birodalom és a Szent Liga oltalmába.

S cselekedte mindezt hallatlanul kritikus szemlélettel, fölmérve nemzetközi hadi viszonyok mellett a tragikus helyzetű, zűrzavaros, önös szemléletű politikusokkal és uralkodó osztályokkal megfertőzött erdélyi közállapotokat. Festett nagy érzelmi indulatokkal, ám mégis realista körképet, úgy, hogy nem hallgatta el a beszállásolt német hadak Erdélyt végletesen pusztító törvénytelen kihágásait, a köznép kegyetlen „kiélését”, s a mérhetetlen anyagi károkozást sem.

Jogos a kérdés, hogy ment-e az ország sorsa jobbra Bethlen Miklós ezen politikai tervezete által. Teleki Mihály (akit Bethlen legfőbb ellenségének tartott, aki titokban francia és császári pénzadományt egyaránt kapott, s ennek megfelelően hol ide, hol oda húzott, ekkor épp a császár felé billent mérlege serpenyője) komoly pénzüsszegért hozzájutott e titkos irathoz, annak olvasása után megjuhászodott a szerző iránt.²³ Antonio Caraffa a kézirat olvastán szintén közelebb került hozzá, talán a későbbiekben élt is az ország irányítását illető javaslataival, a Lipót-féle 1690-es diploma kidolgozásában pedig támogatólag vett részt.²⁴

Bethlen e terve nem jutott el a megvalósítás fázisába, mert túl korán jött a Caraffa-féle tervezet, amely a császár támogatójaként – és a vallásszabadságon túl szinte semmi kézfelfoghatót nem ígérve – elsodorta a *Moribunda Transylvaniát*. Mindenesetre Bethlen nevét innentől kezdték megjegyezni az udvarban mint Habsburg-párti hatalmi tényezőét.

De ami a tervezet célba találását, hasznát illeti, abban ma sem tudunk Kővári László meghatározásánál szellemesebbet mondani: „Bethlen emlékiratából a kormány irányt kapott, a nélkül, hogy Bethlen hazafiui ohajtásai is teljesebbé mentek volna.”²⁵

23 BMÖ I, 382. Vö. még BML II, 1187.

24 BMÖ I, 377, 381–385, 403.

25 KŐVÁRI, *i. m.*, 190.

Moribunda Transylvania ad pedes Sacratissimi Imperatoris projecta²⁶

De Maxaride Croesis Regis filio proditum est, quod totô vitae vertente tempore mutus, cum Patrem ab ignaro Regiae dignitatis Milite Persa, jam, jam occidendum stricta acinace videret, et de repente, et planè miraculosè raptis linguae repagulis exclamavit: Parce, parce quia Rex est, ita Croesus morte liberatus. Simile quid ego molior, et utinam pari successu video Charissimam Parentem meam Patriam ab ignaro in[no]centiae Nostrae Milite Germano periclitari, mutus ego, qui per multos Annos cum multis Millibus mutorum gemui, et tacui, unus Omnium nomine exclamo: Parce mitissime, parce Clementissime Caesar, quia innocens est. Servetur Deo, Christianitati, et Augustissimae Majestati Vestrae viva Transylvania, sed facinus audax, et temerarium, et quidem multis jam capite constitit, gladium et nempe, sicuti in proverbio est, nomine Populi strinxisse temerarium fateor est, ut unus homuncio Nomine multorum, et quidem illis inscitis at certe non invitis Serenissimum Reipublicae Christianae caput interpellat.

Temerarium quid est loqui ea, quae summum cui à Deo subjectum sum, Magistratum perstringere videntur, Calumniis denique interpretationibus, imo si malevolorum Iudicio submittar, proditori Nominis, et vitae, ac omnium fortunarum periculis obnoxium me opus agere scio, sed ad haec omnia Augustissimè Caesar, hoc breviter expono, Testis est mihi Deus, et mea conscientia, ita ille mihi propitius, et haec placida, in mortis Articulo sit socia, ut ego nullis in hac Causa privatis affectibus, sed solo erga Patriam tacendo pereuntem zelo agitor, et post longas, et anxias meditationes, et pro Divinae apud me gratiae preces eventu Deo permissio (tacentibus omnibus, quibus hoc maximè incumbent) et quibus certe hanc loqvendi Provinciam libenter cessissem) silentio abrumpo, non meo enim tantum, sed omnium bonorum virorum iudicio certum est, Transylvanica mala per externa auxilia, et extraordinaria media nequaquam corrigi posse, neque volo, neque peto Augustissimè Caesar, ut Majestas vestra meis verbis adhibeat fidem, hoc tantum oro, et per Deum immortalem, et Sacratissimum summum, quò in orbe Christiano vestra Majestas fungitur, justitiarum nomen, ac munus obtestor, ut Majestas Vestra per media blanda, et licita (Salvâ etiàm Celsissimi Principis, ac Clementissimi Domini mei dignitate) praebeat, mihi, et afflictissimae meae Patriae statibus libertatem securam ut possit suos morbos medicis paternae Majestatis Vestrae oculis subj[un]gerè, et sic quae in legibus nostris adhuc inveniuntur remedia etiam adhibere, si tunc mihi veritas ipsa, et justitia non adstipulabitur Vestrae Majestatis et totius Mundi imo propriò meò calculò sim damnatus; interim dum hoc fit, <dies,> Dei, et Apostolicae Majestatis Vestrae patrocinio, et causae justitiâ fretus, Moribundam hanc meam Matrem ad pedum Sacratissimae Majestatis Vestrae humillimè depono.

Quantum quidem ego per longam et tristem experientiam scio, Transylvania hodie triplici malo laborat, Heu miserum Corpus! quod vel uni morbo succumberet, quomodo ex tribus eluctabitur.

26 Kézirata a Petöfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában, a V 3833 jelzeten, Bethlen Miklós *Önéletírásához* csatolva az 533–540. lapokon található, amelyet a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Levéltárának MS 146. jelzetű *Önéletírása* 313–324. lapján levő szöveggel vetettünk össze. Bethlen Miklós *Önéletírásában* a *Moribunda Transylvania ad pedes augusti imperatoris Leopoldi projecta* címmel említi e művét. BÖMI, 370.

Primus, et periculosissimus morbus est Gangraena Turcica, et Cancer Tartaricus, quoniam verò Transylvania inter Valachiam, et Moldaviam per longum porrigitur, ex utraqvè Provincia facillimis, et inevitabilibus irruptionibus exposita est, sunt enim passus ex Moldavia in primis in Provinciam Csik, et alius ex Trans-alpina versus Tres, ut vocatur, adeo latus, ut amplus uterque, et justus exercitus etiam cum tormentis commodè penetrare possit, Butsakiensis autèm Tartaria adeo appropinqua Transylvaniae est, ut per Csikiensem passum triduo per Bistricensem, qvamqvam per Angustum similiter triduo, per Bodzam 6 omninò diebus in Transylvaniam perveniatur, more scilicet Tartaricò, sed quid de passibus, aut ordinariis, aut Regiis viis loquor, nulla montium juga, nullae Alpes, nulli fluvii sunt Tartaris in pervii, equitatus est, ubi non unum currum invenias, ubi Terra, ubi Tartaro passus est, nec praesidia, imò nec justus quidem exercitus inprimis gravi Armaturâ, et peditatu constans, multum juvant, non enim illi pugnatum, aut urbes expugnatum, sed praedatum eunt, praetereunt, et è longinquo Praesidia circumeunt, et exercitus evitant, Tristissimè hoc Transylvania etiàm cum sub finem praeteriti, et initium hujus saeculi, cum à Milite Caesareo fortissimè defenderetur, experta est adeò ùt Transylvaniam nemo unquam pacatam habebit, nisi aut deletis Tartaris, Valachiae, et Moldaviae Dominus aut Turcis Tributarius sit. Adde periculosissimum quidem huic morbo satis per se lethali symptoma, Germanorum nempe, et Transylvanorum diffidentiam, provinciales enim non abs re timent, ne Miles Germanicus se tantum munimentis contineat, et grassantem longè latèque per pagos ignem ex propugnaculis, et Turribus dispiceat, Miles è contra timet Provincialium quamquam certè innocentium fide se se committere, ut qui sciat aliquando factum hoc ùt à desperatis quibusdam grandibus Transilvanis Tartaris etiàm evocati in auxilium strages, et caedes longè, lateque dederint pari, si non majori Provinciae, qvàm Germanorum damno, sed haec pro primo Morbo sufficiant, Patientiae, et Sapientiae Majestatis Vestrae plus satis, multa autem adhuc ad hanc materiam pertinentia particularia restant, specialius suò locò, et tempore tractanda.

Secundus, et quidem jam in Atrophiam evasit hujus Miserrimae Provinciae morbus est, quem cum maximo cordolio necessitas detegere cogit, liceat ergo cum benigna Celsissimi et Clementissimi Principis, et Domini, et Transylvaniae Notissimam veritatem effari quod nimirum: Sua Celsitudo Vir Natura blandissimus totum se privatae devotioni dedendo, Clavum Reipublicae Manibus suis multis jam ab Annis dabi passus est, et innumeris falsis rumoribus, es delationibus Tragicis Conspirationibus, et ut verbo dicam Togato Procerum bello per multos Annos defatigatus, audentibus etiàm senio jam, et morbis ùt amplius sciât, quò praeter Deum vertat, hinc Ilias malorum, hinc caedes, carceres, exilia, proscriptiones, Reversales, fidejussiones Procerum, hinc eversae leges, oppressa nobilitas exhausta plebs, venalia omnia, Vacuum Aerarium, inutiles et perniciosae Confoederationes, et bella, ùt filiae Matribus simillimae. Cancellaria re[le] gendo statio, munus maximè necessarium suppressa, et fateantur omnes, quanta tam externa, quam interna ob hujus defectum mala experiantur, Omnia deniqve pacis, et publicae salutis media aut neglecta, aut cunctationibus, et saepè per homines incapacis obitis legationibus incorrupta, et inextricabilibus difficultatibus involuta sunt, et ùt reliqua (quae longam exputarent Historiam) Clementissimum Sacrae Majestatis Vestrae

Diploma nobis datum in suis majori ex parte (et certè si scire, ac probè intelligere scivisset invitis statibus miserrimo errore, et ingenti meo, et aliorum multorum cum dolore rejectum, aut saltem ejus acceptatio praeposterè miniò Turcarum metu dilata cum autèm Regimen Transylvaniae, scilicet: ex Monarchico Aristocratico, et Democratico compositum, ita ut species primi penes Principem, secundi penes Consiliarios et hodie pro rerum necessitate adjectos illis ex primoribus deputatos, Tertii verò penes Comitias, et Universos status, et ordines resideat, factum jam est, ut haec tria, aut turpissimè Confusa, aut, ut scopae dissolutae dissipata, et paenitus amissa sunt, cum enim Transylvanicis Legibus cautum sit, ut nihil Princeps siue Consiliarius quod ad statum attinet, magni momenti agat, Princeps autem etiàm Consiliariis succinctus sinè statuum Consensu nullas Leges promulgare, Confoederationes inire, Bella suscipere, tributa imponere possit, hinc manifestum est, Summam Jurisdictionem, et Majestatem esse penes status debere de jure, sed nihilominus siquidem perpetuae et certè nec nec ex omni parte falsae sunt, statuum lamentationes, quod suffragiorum libertas ipsis penitus erepta sit, et quidem omnis, qui fucio libertatis, et consuetudinis inducitur, Comitiorum apparatus in cum plerumque fiat, ut libidini potentiorum obstetricetur, nimirum ut proprios fratres saepè etiam innocentes contra propriam conscientiam extortis saepè metu nimis, ac per alias malas artes suffragiis Capitalibus, vel infidelitatis notae sententiis condemnent, et honore, ac omnibus bonis exuant, in eorum nempe gratiam, qui talium bona, et officia jam pridem à Principe pro se impetrarunt, sedent tamen pro tribunali Judices, simul et Testes, et hiantes Corvi è re sua esse judicant, ut grassans iniquitas Legis, vel plebisciti, ac defensae Reipublicae et Principis salutis pallio, sicut agnina pelle lupus vestiatur, et illi ipsi, qui malis artibus Homines innocentes, aut solum vertere coegerunt in talium Bonis, dignitatibus, suffragiis statuum Haeredes statuuntur, ut tributa à potentioribus jam exactè calculata, et quibus non raro ipsimet ansam et materiam suppeditarunt, miseri status in se suscipiant, et sub nomine pacis, et tranquillitatis Regni, quae statim talibus tributis redimenda praetenditur, graviores Dominos, nè dicam Tyrannos ipsi sibimet mercentur, et stabiliant, ut Leges, ac Constitutionis Uni, atque alteri usui multis autem tenuibus, et incautis exitio futuras, tanquam Cuniculosè longinquo ipsi sibimet facientes, post Unius, atque alterius anni abusum, serà, atque inutili paenentià cassandas condant, et promulgent, et haec omnia sub nomine blandissimi Principis fiunt, haerendo, et statuum, et Principis ipsius imò Dei, et Justitiae ludibrio, et ita status Democraticus à 15 jam Annis in Transylvania viget, Aristocratiae, vel Consiliariis nihilominus stat sua securitas, et Authoritas, nam multis et mutuis discordiis, suspicionibus, diffidentiis, non minus, quam in fabula Cor Promethei dilaniantur, Hinc statuum <Generalis->[?] querulis susurris malè administratae Reipublicae insimulantur, indè Principes jam falsas delationes promptissimè credere asueti [!] metu agitabantur, nec quidquam in bonum publicum consulere possunt, Centies enim jam factum, ut vel optima Consilia etiàm legitimè et per Consiliarios, et per status conclusa, Unus, atque alter Homuncio suis ad Principales Aures susurrit, cum ingenti bonorum omnium dolore, et Reipublicae detrimento everterit. Quomodo jam Principi stet sua Majestas ex his facile judicare potest, miraretur certè omnis aetas, si aptum Transylvania Nancisceretur Historicum, quomodo Cyclopita haec respublica per tot annos durare potuerit, sed Theocratia hic fuit, mirabilis.

Tertium, et id quidem Paterna Majestatis Vestrae clementia facillimè tollendum incommodum est licentia militaris, et quartiriorum onus, partim sterilitate praeteriti anni, partim inconsiderata stativorum locatione, et proinde etiàm incommoda repartitionis dispositione, quae propter stationum Distantiam melius fieri non poterat, ac nostrorum, utpotè talibus non asuetorum [!] Hominum imperitia, et incuria multis modis intollerabile redditum. Cui ut Sacratissima Sua Majestas paterno suo favore solamen et medelam adhibeat, tota Transylvania prostrata humillimè orat. Hi sunt Sacratissime Imperator animam agentis hujus Patriae morbi, quibus quid sit remedii, pro mea in his tenui experientia paucis, et brevibus complectar Articulis.

I. mo Post seriam nostram paenitentiam, et Divinae gratiae Veniam, misericordia Vestrae Majestatis, quae persuadeat statuum innocentiam, Testis enim Deus, Transylvaniam non malitiam agitari, sed ingenti Turcarum, et Tartarorum metu, et sollicitudinè in primis quod ad libertatem Conscientiae.

II. Tegat illa ipsa Misericordia nostrum in acceptatione Diplomatis Errorem et ex superabundanti sua gratia, quamquam indignis, et immeritis largiatur nobis illud, statuatur in nobis clementia hoc insigne exemplum, multis, et Populis, et Vestrae Majestatis Confoederatis Principibus gratissimum.

III. Placeat Sacratissimae Vestrae Majestati Plenipotentiarios in Transylvaniam mittere, et si fieri potest, Viros Amabiles potius, qvin etiàm si non re, saltem famâ terribilles, saepe etiàm vel falsa fama[te?] multitudinem magis turbat re ipsa, etiam si prudentiores non ita percellat. Puto etiam hoc ad Majestatis Vestrae existimationem pertinere, ut res Transylvaniae, tanquàm Novellae Provinciae, quam bellissimè tractentur, et sine Principum, et Populorum Scandalo, denique sine aemulorum Vestrae Majestatis Sacratissimae justa obstrectationis occasione componatur adeò, ut vel ipsa fama vereatur mentiri, quod quidem mollissima, hac, quam ostendere conamur via, commodissimè posse speramus.

IV. Placeat Vestrae Majestati status et ordines solemniter assecurare per Literas, de his nempe:

1mo De libertatibus necessariis, praesertim, quod Religiones, quae quatuor propter charitatem et publicam tranquillitatem receptae vocantur, et jàm mutuo amore per sesqui saeculum tolerantur.

2do Quod Vestra Majestas in nullius personam, aut fortunas cupiat injicere manus, quid enim Aquila captaret muscas.

3tio Quod Vestra Majestas in nullius personam Status nostri reformationem secundum bonum, et aequum, et leges nostras nobis permittet et approbabit.

4to Imò ut istos status et ordines liberè et securè instituere possint, procurabit, datis de necessaria si requiratur assistentia mandatum ad intimum Generalatum.

5to Per reformationem autem status, testor Deum non mei Principis, ac Domini eversionem non Marianas, aut Syllanas caedes meditor, et fabulas Scio enim Principes à Deo dari, et accipi, et quis eo dementiae, et impietatis deveniet, ut Provinciam pauculis Nobilitaribus familiis constantem, et bonis Viris exhaustam, mirum in modum amplius depopulari velit, absit à me vel umbra hujus improbitatis, ita inter fratres meos, et consanguineos grassandi, sed proculcatae in plateis Justitiae erectionem, boni ordinis

in exilium acti reductionem, et sic aegrè Animam agentis Patriae consolationem anhelò.

6to In hac reformatione (salvo tamen aliorum) et supra omnes Sacratissimae Suae Majestatis Judicio hunc ordinem desiderarem.

1mo ùt indicantur Comitìa securà, et libera.

2do ùt à statibus deligantur suffragiis non vivâ voce sed per Calculos more veneto latis, Viri certo numero ex tribus ut hic vocamus nationibus plures, an pauciores, ùt è re visum fuerit temporarii instituendae Reformationis Directores.

3tio In hoc autèm delectu nullus sit personarum, aut dignitatum, hactenus, à quibuscunque gestarum respectus, imò omnes praeter Principem suis se muneribus abdicent, resumturus unusquisque id quod ipsi in fine Reformationis à Deo, et Directoribus delatum fuerit.

4o Juret Celsissimis Princeps, et omnes status, se Reformationem à Directoribus instituendam approburos.

5o Jurent Directores solenni Juramentò, formula, tantae importantiae negotiis convenienti à statibus concipienda, et ipsi praescribenda.

6to Sede<b>ant hi, et consultant primo omnium de consultatione status, quod ad externa. 2do de Reformatione et medela malorum intestinorum.

7mo Finitâ cum bono Deo Reformatione se Directoratui abdicent.

8vo Haec omnia sub Umbra alarum Sacratissimae Majestatis Vestrae fiant ante proximam expeditionem, mille enim ad rationibus probaverim, quod si hoc differtur et ab eventu sequentis Compagniae suspenditur, certò certius Transylvania externis, et (internis malis) humanitus loquendo peribit. Turca enim Transylvaniam amplius neutralem non patietur, sed ùt hostem, et commilitonem et certè metuendum est, ne plebem metus, et desperatio in virides sylvas agat.

Quid autem arces, et urbes plebe dissipata, et incultis agris valent? metui etiàm potest, ne apparatus Turcici et Tartarici fama, aut Gallorum motu, rumor et similia contingentia aliquos in transversum agant, cujus tristissima exempla in similibus casibus Transylvania experta est. His omnibus et diffidentia, quàm blandissimè ista Reformatio obviam ibit, quâ ritè peractâ ausim spondere Transylvaniam Sacratissimae Majestati Vestrae fidiorem ejus servitio ac bono Christianitatis publico utiliozem, ac pacatiorẽ futuram, qvam si omnes arces et civitates Praesidiis uti Provinciae onerosis, ita propter distractiones Militum bello etiam dispendiosis muniantur. Temeritatem meam excuset Deus, Sacratissimae Vestrae Majestatis Mansuetudo, Justitia, Causae, et fletus gementis populi, qui sparsis manibus Deum, et Vestrae Majestatis Misericordiam in sui solatium implorat, et unà mecum Sacratissimam Vestram Majestatem Dei (in cujus manu Cor Regum est) protectioni commendat.

Haec omnia autem concludat Sapientissimus Rex Salamon Prov. 31. v. 8. 9. Aperi osuum pro muto in Causa Omnium, qui jam excidio traduntur, aperi os tuum Judica justè, causam age pauperis, et Egentis Amen.

Anonymi Authoris

A Legszezségesebb Császár lába elé borult haldokló Erdélyország

Maxarisról, Croesus király fiáról mondják, hogy ő, aki egész élete folyamán néma volt, amikor meglátta, hogy atyját egy perzsa katona, aki nem tudta, hogy királyi méltósággal áll szemben, már-már megöli kivont kardjával, egyszerre csak hirtelen és teljességgel csodálatos módon – miután a nyelvét lenyűgöző kötélekek hirtelen felszakadtak – így kiáltott: *Kegyelmezzél, kegyelmezzél neki, mivel király! És így Croesus megszabadult a haláltól.*²⁷ Hasonló ehhez, amit én kísérek meg, és bárcsak hasonló sikerrel tenném, mert látom legkedvesebb szülőhazámat, hogy egy német katona, aki nem tud semmit ártatlanságunkról, veszélybe sodorja, és én, a néma, aki hosszú éveken keresztül sok ezer néma emberrel együtt nyögdécseltem és hallgattam, egymagam, de mindannyiunk nevében felkiáltok: *Édes hazámnak irgalmazzá, Legkegyelmesebb Császár, mivel ártatlan! Őriztessék meg az Istennek, a keresztyénségnek és a Te Legméltóságosabb Fenségednek az élő Erdély! Ám merész és vakmerő cselekedet ez, mely sokaknak már a fejébe került, mert, ahogyan a közmondás tartja, bevallom, hogy a nép nevében kardot rántani vakmerő cselekedet, és egyetlen emberke sokak nevében, ráadásul úgy, hogy azok nem is tudnak róla, de bizonyára nem akaratok ellenére, föllebbezzen a keresztyén közösség legnagyobbasabb fejéhez.*

Vakmerőségnek látszik ilyen dolgokat mondani vagy akár csak érinteni annak a legfőbb tisztviselőnek, akinek Isten akaratából alattvalója vagyok, és végül is, ha rágalmozó értelmezéseknek, sőt esetleg rosszakaratú emberek ítéletének leszek alávetve, akkor tudom azt, hogy nevemmel és életemmel játszom, és kockáztatom minden vagyonom elvesztését is, de mindezek ellenére, Legfelségesebb Császár, ezt mégis röviden előadom. Tanúm az Isten és a lelkiismeretem, úgy legyen hozzám Ő irgalmas, ez pedig nyugodt, úgy álljon mellettem halálom pillanatában, hogy én ezen ügyben semmilyen magánérzelemtől nem vezettetem, hanem csupán hazám iránti buzgóságból cselekszem, amely, ha hallgatunk, elvész. És hosszú és nyugtalanító töprengések után, miközben az isteni kegyelemért fohászokdtam buzgó imáimmal, engedte meg nekem az Úr, miközben mindenki hallgat, akinek pedig szólni a legnagyobb mértékben kötelessége lenne, hogy megtörjem a csendet és a szólásnak ezt a kötelességét magamra vegyem, amelyet pedig szívesen átengednék másnak. Ugyanis nem csupán az én, de minden jó férfiú ítélete előtt világos, hogy Erdély bajait sem külső segítséggel, sem rendkívüli eszközökkel sohasem lehet gyógyítani. Nem is akarom és nem is kérem azt, Fenséges Császárom, hogy Fenséged szavaimnak hitelt tulajdonítson, csupán azért könyörgök, hogy a halhatatlan Istenre és a legfőbb igazságszózó legszezségesebb nevére, amely feladatkörrel a keresztyén világban Fenséged rendelkezik, esküszöm erre a névre és erre a kötelességre, hogy Fenséged szelíd és megengedett eszközökkel – megőrizve ugyan közben a nagyságos fejedelemnek és legkegyelmesebb uramnak illő méltóságot – nyújtson lehetőséget, hogy magamnak és gyötrelmekről fuldokló hazám rendjeinek biztos szabadságot adjon, hogy betegségeit Fenséged orvosló atyai szemével megvizsgáltathassa és alávethesse azon

27 Lásd fentebb, ill. LUKÁCSY Sándor, *Noli occidere regum = Zrínyi-dolgozatok*, VI, szerk. HAUSNER Gábor, Kovács Sándor Iván, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Bp., 1989, 199–215.

gyógymódoknak, amelyeket törvényeink még megadnak; így akkor nekem az igazság maga és Fenségednek és az egész világnak az igazságossága nem válik vesztetre, és így saját magam kalkulusa fog legfeljebb elítélni; és mindaddig, amíg ez bekövetkezik, Istennek és apostoli Fenségednek atyai oltalmában és az ügyet megítélő igazságosságában bízva, ezen haldokló Édesanyámat Legszentségesebb Fenségednek lábzsámolya elé a lehető legalázatosabban leteszem.

Amennyire ugyanis hosszas és szomorú tapasztalatból én tudom, Erdély manapság hármias betegségben sínylődődik – ó, szerencsétlen test! Ezekből akár egyik kór is elpusztíthatja, hogyan fog háromból kilábalni?

Az első és legveszedelmesebb betegség a török rákfekély és a tatár rák, ugyanis mivel Erdély hosszan elnyúlik Oláhország és Moldva között, ezért ki van téve a mindkét tartományból könnyedén és kikerülhetetlenül indított betöréseknek. Vannak ugyanis hágók Moldvából, elsősorban a kis Csík tartomány felé, egy másik pedig Havasalföldről a székelyek úgynevezett Háromszéke [és Brassó] felé [ennek Bodza a neve], s ez mindkettő annyira széles és tágas, hogy egy igazi hadsereg is áthatolhat rajta kényelmesen, ágyúival együtt. A Budzsáki Tatárország pedig annyira közel van Erdélyhez, hogy a csíki hágón keresztül három nap alatt, a beszercein keresztül, noha igencsak szűk, hasonlóképpen három nap alatt, a bodzain keresztül mindössze hat nap alatt Erdélybe lehet érni, tudniillik tatár módon; de mit beszélnek a hágókról vagy a rendes országutakról? Nincsen hegygerinc, nincsen hegylánc, nincsen folyó, amelyen a tatárok ne tudnának áthatolni; lovasság ez, ahol még egy szekeret sem találhatsz, ahol föld van, azon a tatár át tud hatolni, és nem használnak sokat [ellenük] az erődök, sem a rendes hadsereg, különösen, ha nehéz fegyverzetű és gyalogságból áll, mivelhogy ők nem csatáznak, várat sem vívnak, hanem prédálni mennek, elszárguldanak, az erődöket messziről csak körüljárják, a seregeket kikerülik. Ezt Erdély[ország] a legszomorúbb módon megtapasztalta a múlt század végén és e század elején, amikor a császári katonaság a legvittezebbül védelmezte; olyannyira, hogy Erdély soha sem lesz békében, hacsak el nem törlik a tatárokat, és így Oláhország és Moldva ura nem lesz, vagy pedig ha adófizetője nem lesz a törököknek. Add még hozzá ehhez az önmagában is halálos betegséghez azt a lehető legveszedélyesebb tünetet, vagyis a németek és az erdélyiek [egymás iránti] bizalmatlanságát, ugyanis a tartomány lakói nem alaptalanul félnek attól, hogy a német katonaság csupán az erődítményekben tartózkodik, és a széltiben-hosszában a falvakban pusztító tűzvész csak a bástyákról és a tornyokból nézi majd; másrészt viszont retteg attól, hogy magát a – noha bizonyosan ártatlan – tartományi lakosok hűségére bízva, mivel tudja, hogy egykoron némely elvetemült erdélyi főemberek tatárokat hívtak be segítségül, akik széltében-hosszában elkövetett pusztításukkal és öldöklésükkel ugyanolyan, ha nem nagyobb kárt okoztak a tartománynak, mint a németeknek. Ám ennyi több mint elég az első betegségről Fenséged türelmének és bölcsességének, pedig még sok, ehhez a tárgyhoz tartozó részletkérdés maradt, amelyekről a maguk helyén és idejében kell beszélnünk.

A második, és már a sorvadásig fejlődött betegsége ennek a legnyomorúságosabb tartománynak az, amelyet a legnagyobb szívfájdalmamra feltárnom kényszerít a szükség, noha a Legfenségesebb és Legkegyelmesebb Fejedelem és Uram kegyes engedelme-

vel, s tehát ezt az Őfelsége és egész Erdély előtt legismeretesebb igazságot kell kimondanom. Ez pedig nem egyéb: Őfelsége [a fejedelem] a természeténél fogva a legnyájásabb férfiú, hogy teljesen a magán-kegyességnek szentelje magát, az állam kormányrúdját saját kezéből már több évvel ezelőtt kényszerült átengedni, és mivel a számtalan hamis hírszótételebe, feljelentésbe és tragikus összeesküvésekbe, és hogy egy szóval mondjam, a főurak sok éves tógás háborújába [békés, polgári ruhában és nem katonaruhában folytatott harcába] már végleg belefáradt, és aggkorához még betegségek is hozzájárultak, emberként immár bővebben tudja, hogy Istenen kívül hová is fordulhatna; innen a szerencsétlenség Iliásza,²⁸ innen a gyilkosságok, tömlöcök, a számkivetések, a vagyoneleközések, a főurak kezességei, innen a törvények felforgatása, az elnyomott nemesség, a kiszarolt köznép, az, hogy minden eladó, üres az államkincstár, haszontalan és veszedelmes szövetkezések és a háborúk: leányok, akik anyjukhoz tökéletesen hasonlók. A kancelláriát, amely a kormányzás őrhelye, a legnagyobb mértékben szükséges hivatal – eltörölték. És bevallja mindenki, hogy ezen hiányosság miatt mennyi külső és belső baj következett; tapasztalható, hogy végül is a béke és a közbiztonság összes eszközét vagy elhanyagolták hazugságokkal, és gyakran alkalmatlan emberek által vállalt követségekkel megrontották, vagy kibogozhatatlan nehézségekbe tekeredtek, ahogyan a többi ügy is (ezek hosszú kifejtést igényelnének). Hallgatok arról, hogy Legkegyelmesebb Szent Fenségednek azon diplomáját, amelyet nekünk adott, az övéi nagyobb részben (és bizonyára ha tudni és helyesen megérteni lehetett volna), a rendek akarata ellenére, nyomorú tévedésből, s az én és mások hatalmas fájdalmára elvetették, vagy legalábbis elfogadása helytelenül, a törököktől való félelemből orcapirítóan elhalasztott;²⁹ mivel pedig Erdélyi kormányzata monarchikus, arisztokratikus és demokratikus oly módon van vegyítve, úgy, hogy az elsőnek az eszméje a fejedelemnél, a másodiké a tanácsosoknál és ma, a dolgok szükségszerűségénél fogva, a hozzájuk kapcsolt primori kiküldötteknél, a harmadiké pedig az országgyűléseknél és az egyetemes karoknál és rendeknél található, ám már tény, hogy ez a három vagy a legrútábbul össze van zavarva, avagy miként egy szétoldott vesszőnyaláb, széttépetett és teljesen odaveszett. Mivel ugyanis az erdélyi törvények biztosítják, hogy a fejedelem semmi nagy jelentőségű államügyet nem intézhet a tanácsosok nélkül, továbbá a fejedelem a tanácsosokkal körülövezve sem hirdethet ki a rendek egyetértése nélkül egyetlen törvényt sem, nem köthet szövetséget, nem indíthat hadat, nem vethet ki adót. Innen nyilvánvaló, hogy a legfelsőbb jogi illetőségnek és fenségnek jog szerint a rendeknél kell lennie. Ám ez egyáltalán nincsen így, mivel állandóak a rendek panaszai, s ezek bizonyára teljességgel nem hamisak, hogy a szavazás szabadsága tőlük teljességgel elraboltatott, és noha mindenkit a szabadság és a megszokás kendőzésével vezetnek félre; a látszat-országgyűléseket többnyire azon célból rendezték, hogy a hatalmasok kényére-kedvére bábálgodjanak, vagyis hogy önnön testvéreiket, gyakran ártatlanként is, saját lelkiismeretükkel szemben kicsikart, gyakran félelemből, fenyegetésekkel és más gonosz mesterkedésekkel kikényszerített főben-

28 Ilias malorum, a sok és hosszas szerencsétlenség, vö. CICERO, *Epistolae ad Atticum*, 8, 11, 3; ERASMUS, *Adagia*, Cent. 3, 226.

29 Az 1686-os, elutasított ún. Haller-féle diplomáról lásd fentebb.

járó szavazataikkal vagy a hűtlenség bűnével megbélyegezve kárhoztassák ítéletükkel, és megfosszák őket rangjuktól és minden javuktól, mégpedig azoknak a javára, akik az ilyeneknek javait és hivatalait már korábban elnyerték a Fejedelemtől saját maguknak, mégis ott ülnek a törvényszéken bírakként, egyúttal tanúként, ezek a tátogó hollók; akik a vagyonról úgy ítélnek, hogy az övek legyen, úgy, hogy a dühöngő igazságtalanság a törvényekkel vagy a néphatározattal, vagy az állam és a fejedelem üdvével takarózik, mint a bárány bőrébe öltözött farkas; azokat pedig, akik gonosz mesterkedésekkel ártatlan embereket akár szülőföldjükről elűztek, koholt vádakkal bebörtönöztek, az ő [ti. áldozataik] javaikban és méltóságukban örökössé nyilvánították szavazataikkal a rendek, úgy, hogy a hatalmasoktól már előre pontosan kiszámított adókat, amelyekre nem ritkán maguk szolgáltatnak ürügyet és anyagot, a nyomorult rendek magukra vállalták, és az ország békéjére és nyugalma hivatkozva, amelyről rögtön azt bizonygatják, hogy efféle adókkal kellett megváltani, terhesebb urakat, hogy azt ne mondjam, zsarnokokat vásárolnak és szilárdítanak meg saját maguknak. Úgy, hogy egyiknek vagy másiknak hasznára olyan törvényeket és rendeleteket hoznak, amelyek a vesztére lesznek sok szegényebb vagy óvatlanabb embernek, noha saját maguknak üregi nyúl módjára hosszú alagutakat csinálnak, mert egy- vagy kétesztendei visszaélés után kései és haszontalan bűnbánattal eltörlendőnek nyilvánítják és hirdetik ki őket. És mindez a legnyájásabb Fejedelem neve alatt történik, állandó kigúnyolásával a rendeknek, a Fejedelemnek, sőt az Istennek és az Igazságnak! És imígyen virul a demokratikus állam már tizenöt éve Erdélyben, az arisztokráciának avagy a tanácsosoknak nem kevésbé megvan a maguk biztonsága és tekintélye, mert sok és kölcsönös viszálykodással, gyanakvásokkal, bizalmatlankodással marcangoltatnak, nem kevésbé, mint a regében Prométheusz szíve. Ennek következtében a rosszul kormányzott állam állapotát suttogó panaszolkodással vádolják, a fejedelmek, akik hozzászoktak már, hogy szíves-örömet elhiggyék a hamis feljelentéseket, félelemtől vezettetve hányják-vetik, hogy nem tudnak-e valamit tenni a közjóért, ugyanis már százszor megtörtént, hogy a legjobb döntéseket is, amelyeket törvényesen a tanácsosok és a rendek is elfogadtak, egyik vagy másik hitvány kis ember úgy sűgött be e fejedelmi fülekbe, hogy minden derék ember hatalmas fájdalmára és az állam kárával megghiúsította őket. Hogy miképpen áll a Fejedelem fensége, ezen dolgokból könnyedén megállapítható. Méltán csodálkozhatnék minden korszak, ha Erdélynek méltó történetíróra sikerülne szert tennie, hogy miképpen állhatott fenn ez a küklópszország oly sok esztendeig, de itt isten-uralom volt, csodálatos.

A harmadik kényelmetlenség – amelyet viszont Őfensége atyai kegyessége igen könnyedén eltávoztathat – a katonai szabadosság és a beszállásolások terhe; részben a múlt esztendő rossz termése, részben az állandó táborok átgondolatlan elhelyezése miatt, és ennél fogva a felosztás kényelmetlen elrendezése okán, amely az állomáshelyek távolsága miatt jobb nem lehetett, valamint a mi embereink tapasztalatlansága és gondatlansága folytán, akik az ilyenekhez nem szoktak hozzá, tehát sok módon elviselhetetlenné vált. Egész Erdély alázatosan leborulva kéri Ő Szent Felségét, hogy atyai jóindulatával nyújtson erre a helyzetre vigaszt és segítséget. Legszenyesebb Császár, ezek a betegségei ennek a halállal vívódó hazának, ezeknek hogy mik lehetnek az ellenszerei, a magam vékony tapasztalata szerint kevés és rövid cikkelyekben fogom áttekinteni.

I. A mi komoly bűnbánatunk és az isteni kegyelem engedelmével a Fenségték irgalmassága, amely sugallja a rendek ártatlanságát, Isten ugyanis a tanúm, hogy Erdély nem űz álnokságot, hanem hatalmasan fél a törököktől és a tatároktól, és aggodalom tölti el, elsősorban a lelkiismeret szabadsága miatt.

II. Ugyanezen irgalmasság borítson fátylat a mi tévedésünkre, amellyel nem fogadtuk el a diplomát, és túlsorduló kegyelméből – noha méltatlanok és érdemtelenek vagyunk rá – adományozza azt nekünk, gyakorolja velünk szemben kegyességének ezen kiváló példáját, amely a lehető legkedvesebb sokaknak, a népeknek is és a Fenségtékekkel szövetséges fejedelmeknek is.

III. Tessék Legszenőbb Fenségtéknek teljhatalmú megbízottakat Erdélybe küldeni, és ha lehet, inkább szeretetreméltó férfiakat, mint – ha a valóságban nem is, de a hamis híresztelés szerint – rettegetteket,³⁰ mivel néha még a hamis hír jobban megzavarja a sokaságot, mint maga a tény, ha az eszesebbeket nem is zaklatja fel annyira. Fenségték figyelmére méltónak tartom azt is, hogy Erdély ügyei, mint újdontatás tartományé, a lehető legszebben vitessenek, úgyhogy sem a fejedelmek, sem a népek ne botránkozzanak meg, végül, hogy Legszenőbb Fenségték vetélytársainak ne adjanak jogos alkalmat rágalmazásra, úgy kell intézni, hogy még maga a híresztelés is restelje a hazudozást, amely azon legsimább úton-módon, amelyet megmutatni szeretnék, a legkönnyebben megvalósulni remélünk.

IV. Tessék Fenségtéknek a karokat és rendeket ünnepélyesen biztosítani oklevél útján a következőkről:

1. A szükséges szabadságokról, különösen hogy a vallások, amelyek közül négyet a szeretet és a köznyugalom miatt bevetteknek neveznek, és immár kölcsönös szeretetben másfél évszázada türelmet élveznek.

2. Hogy Fenségték senki személyére vagy vagyona sem akarja rátenni a kezét, mivelhogy a sas sem kapdos legyek után.

3. Hogy Fenségték államunk átalakítását a jó és az igazság és a mi törvényeink által nekünk engedi át, és azt jóvá fogja hagyni.

4. Sőt gondoskodni fog, hogy azokat a karokat és rendeket szabadon és biztonságban rendezhessék, miután utasította a Főparancsnokságot, hogy biztosítson segédletet, ha szükséges.

5. Az államreformmal kapcsolatban esküszöm az Istenre, hogy nem Fejedelmem és Uram megdöntését, nem is Marius- vagy Sulla-féle vérengzéseket tervezek,³¹ és nem tekintem szófia-beszédnek, hogy a Fejedelmeket Isten adja és fogadja el, és ki jutna el az esztelenség és a kegyetlenség olyan fokára, hogy a tartományt, amely kevéske nemesebb családból áll, és a jó emberektől már kiürült, csodás módon még jobban el akarná népteleníteni, legyen távol tőlem ezen gonoszságnak még az árnyéka is, úgy hogy testvéreim és vérrokonaim között vérengzések, hanem éppen az utcákon letiport Igazság felállítá-

30 Utalás az eperjesi és debreceni vérengzései után Erdélybe katonai vezetőül küldött Antonio Caraffára.

31 Caius Marius (i. e. 157–86) néppárti római hadvezér, hétszeres consul, hatalmas megszállásokat vitt végebe Rómában, rabszolga-felszabadítást hirdetett; Lucius Cornelius Sulla (i. e. 138–78) kérelhetetlen ellenfele. Véres polgárháborújuk után kegyetlen diktatúrájáról híresült el.

sát, a száműzetésbe kergetett jó rend visszahozatalát, és így a betegen a halállal viaskodó Haza megvigasztalását óhajtom!

6. Ezen átalakításban (tekintetbe véve mégis mások) és mindenek fölött Szentséges Fenséged ítéletét, ezt a rendet óhajtánám:

1. Hívattassék össze a biztos és szabad országgyűlés.

2. Hogy a rendek ne élőszóval válasszanak, hanem szavazókövecskékkel, velencei módon megejtett szavazás révén, bizonyos számú férfit, a három úgynevezett nemzetből; többet vagy kevesebbet, ahogyan az ügy kívánja, akik a létesítendő átalakítás igazgatói lesznek.

3. Ezen választáskor ne tekintsenek senkinek sem személyére, rangjára vagy eddigi cselekedeteire, sőt valamennyien, a Fejedelmen kívül, mondjanak le hivatali tisztségeikről, majd vegyék vissza mindnyájan az átalakítás végén azt, amit Isten és az Igazgatók rájuk ruháznak.

4. Esküdjék meg a Méltóságos Fejedelem és minden kar, hogy az Igazgatók által létrehozandó átalakítást helyeselni fogják.

5. Ünnepeyes esküvel esküdjenek meg az Igazgatók, egy olyan előírt szöveggel, amely ilyen súlyú tárgyalásokhoz illik, ezt a karoknak kell megfogalmazniuk és nekik [ti. az igazgatóknak] előírni.

6. Ülészessenek ők [ti. az igazgatók] és tárgyaljanak mindenekelőtt az állam megőrzéséről, ami a külügyeket illeti, utána a belső bajok kiigazításáról és gyógyításáról.

7. Ha Isten segítségével befejezték az átszervezést, az igazgatóságról mondjanak le.

8. Mindezek Szentséges Fenségték szárnyai oltalmában legyenek a következő hadjárat előtt, ugyanis ezer évvel tudnám bizonyítani, hogy ha ez halasztódik és a következő hadjárat kimenetelétől függ, akkor minden bizonnyal Erdély külső és belső bajaiba, emberileg szólva, belepusztul. A török ugyanis nem tűri tovább, hogy Erdély semleges maradjon, hanem vagy ellenségként, vagy harci szövetségesként tekinti, és bizony félni kell, nehogy a félelem és a kétségbeesés a köznépet a zöld erdőbe űzze.

De mit érnek a várak és a városok, melyeknek népe szétszórattott, földjei pedig művelés nélkül állnak? Attól is lehet félni, hogy a török és a tatár hadikészületek és a francia mozgalmak kósza híre és hasonló ezzel kapcsolatos dolgok egyeseket a helytelen útra terelnek, aminek igen szomorú példáit hasonló esetekben Erdély már megtapasztalta. Mindehhez még a bizalmatlanság, amellyel ez a legszelídebb átalakítás találkozik majd, amelyet pedig, ha helyesen viszik végbe, merném megígérni, hogy Erdély hűségesebb lesz Szentséges Fenségték szolgálatában, a keresztyénség közös javára pedig hasznosabb és békésebb a jövőben, mintha összes várát és városát megerősítenék őrségekkel, amelyek terhesek a tartománynak, és a katonák széthelyezése miatt a háborúban is több kerülnek. Vakmerőségemet mentse ki Isten, Szentséges Fenségtéknek Szelídsége és Igazságossága, a nyögdecslő köznép sírása és ügyei, amely széttárt kézzel Isten és Fenségték irgalmához folyamodik segítségért, hogy velem együtt Szent Fenségtéket Isten – akinek kezében van a királyok szíve – irgalmába ajánlja.

Mindezt pedig zárja le a legbölcsebb Salamon Király (Példabeszédek 31, 8–9):

Nyisd meg szádat a némáért,
a mulandó emberek ügyéért!
Nyisd meg szádat,
ítélkezz igazságosan,
ítéld meg a nyomorultnak
és a szegénynek a jogát!
Amen.

Névtelen szerzőé

Szörényi László fordítása

MÁTÉ ÁGNES

Bethlen Miklós Francesco Petrarca-ra (is) emlékezik

Az *Önéletírás* és a *Posteritati-level* közös mintáiról

Bethlen Miklós *Önéletírásában* kétszer említi az itáliai humanista, Francesco Petrarca nevét, s mindkét alkalommal elég előkelő társaságban:

Lévén egyébaránt erre példám s kalauzom Szent Jób, Nehemiás, Augustinus, ama nagy doktor, Franciscus Petrarca és Jacobus Augustus Thuanus, kik magok írták le életeket.¹

Nem szégyenlem Augustinussal, Petrarcaival megvallani ifjúságom mocskait, és azok között az én Istenemnek én körülöttem, majd emberi hűtel felett való kegyelmes gondviselését dűcsöíteni álmélkodva [...].²

Ettől függetlenül a szakirodalom eddig tulajdonképpen nem vette komolyan Bethlen azon állítását, hogy Petrarca hatott rá saját életrajza megírásában. Tudomásom szerint Nagy Péter alábbi sorai reflektálnak a leghosszabban a „Petrarca mint Bethlen Miklós forrása” kérdésre:

Ennek a vallomásnak a következtében [lásd a Bethlentől elsőként idézett sorokat fent – MÁ], szinte minden szerző, aki eddig Bethlennel foglalkozott, adottnak fogadja el, hogy az *Önéletírás* közvetlen modellje Ágoston *Confessiones*-a, hogy Bethlen „ama nagy doktor” kezét fogva lépked. [...] Ágoston szerepe döntő volt abban (az említett többi nagy név mellett és előtt), hogy neki mert fogni az írásnak, önmaga élete feltárásnak; de ezen túl, szövegszerűen hatását kimutatni aligha lehet.

S ugyanez vonatkozik a többiekre is. A bibliai nevek s a Petrarca neve, hogy úgy mondjam az általános műveltségi szinthez tartoztak már akkor, a rájuk való hivatkozás inkább a saját munkája „nemeslevelét” jelenti, mintsem a forrásmegjelölést [...].³

Az alábbiakban röviden szeretném bemutatni, hogy Petrarca „kulturális referencia” voltán túl mégiscsak lehet néhány olyan szöveghelyet találni Bethlen Miklós munkájában, amelyek legalábbis arra engednek következtetni, hogy valamikor élete során az erdélyi nemes olvasta az itáliai humanista *Ad posteros* vagy *Epistola Posteritati* címen ismert levelét.⁴ Bethlen Miklós *Önéletírásában* és Petrarca *De remediis utriusque fortune*

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályának MTA posztdoktori ösztöndíjasa.

1 Kemény János és Bethlen Miklós művei, kiad. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980 (Magyar Remekírók; a továbbiakban: *Önéletírás*), 407.

2 *Uo.*, 616.

3 NAGY Péter, *Bethlen Miklós Önéletírása*, ItK, 98(1994), 445–478, főként: 470.

4 A levél modern magyar fordítása, amely a kritikai kiadás előtt készült, Kardos Tibor fordításában

(A jó- és balszerencse ellenszerei) című enciklopédikus művében inkább a sztoikus filozófia néhány közös elemét fedezhetjük fel. Végül pedig Petrarca *Secretum* című munkájának és Bethlen *Önéletírásának* viszont csak néhány közös szellemű pontját találhatjuk meg, de igazi filológiai hasonlóságot alig.⁵

Bethlen Miklós Petrarca-ismeretéről szólva nem arra kell gondolnunk, hogy az erdélyi gróf egy előtte fekvő kötetből másolta volna Petrarca *Posteritati-levelét* a saját életrajzába. Ebben az értelemben tehát igaza van Nagy Péternek, az *Önéletírás* készítőjekor valóban legfeljebb csak valamikor megismert műveltségi elemek, a Bethlen híresen jó memóriájában megmaradt olvasmányemlékek felidézéséről lehetett szó. Egyszerű másolást már csak azért sem feltételezhetünk Bethlen részéről, mert nemcsak az itáliai humanista és az erdélyi nemes életpályája volt teljesen eltérő, de a tollaikat vezető ethosz is merőben különbözött egymástól. Petrarca *Levél az utókorhoz* című művében nagy erőfeszítéseket tesz, hogy a középkori életrajzokban elvárt szerénység látszatát fenntartsa, és a jellemére vonatkozó túl direkt kijelentéseket a lehető legkevesebbre csökkentse,⁶ noha rögtön az első bekezdés tanúsága szerint meg van győződve arról, hogy nevét ismerni fogják évszázadokkal halála után is.⁷ Ehhez képest Bethlen Miklós egy szűkebb családi-ismerősi közeg számára ír, és a töredelmes megvallás, a puritanizmus jegyében fogant teljes számbavétel retorikáját követi élete leírásában, saját, egyéni vonásairól, tapasztalatairól számol be. És bár Petrarca a számára ismeretlen jövő embereihez szól, Bethlen pedig gyakran Istent hívja tanúbizonyságul állításai igazolására, hasonló kifejezéssel jellemzik magukat: Petrarca a „vestro de grege unus, mortalis homuntio”,⁸ Bethlen pedig az „én, vilissimus homuncio”⁹ jelzővel illeti önmagát.

---

olvasható. Francesco PETRARCA, *Levél az utókorhoz = Dante, Petrarca, Boccaccio: Művészeletrajzok*, összeáll., előszó, jegyz. KARDOS Tibor, Bp., Gondolat, 1963, 119–130. Én szándékosan nem ezt idézem, hanem a Bethlen szövegéhez időben és nyelvjárásban közelebb álló Székely László-féle 18. századi magyar fordítást: PETRARCHA Ferenc, *A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól: Székely László fordítása (1760–1762)*, s. a. r., jegyz. BÍRÓ Csilla, LENGYEL Réka, MÁTÉ Ágnes, kísérő tanulmány LENGYEL Réka, MÁTÉ Ágnes, lektor, előszó SZÖRÉNYI László, Szeged, Lazi, 2015.

5 Az *Epistola Posteritati* és a *Secretum* hatását Bethlenre már Szauder József feltételezte egy eredetileg 1961-ben olaszul megjelent tanulmányában, de beható filológiai vizsgálatokat nem végzett az ügyben, inkább a szellemi hasonlóságot látta meg a két szerző között. SZAUDER József, *Petrarca Secretuma a XVII. századi magyar kultúrában = Magyar irodalom, olasz irodalom*, szerk. SÁRKÖZY Péter, Bp., Argumentum, 2013, 15–17.

6 *Modelling the Individual: Biography and Portrait in the Renaissance. With a Critical Edition of Petrarch's Letter to Posterity*, ed. Karl ENENKEL, Betsy DE JONG-CRANE, Peter LIEBREGTS, Amsterdam, Rodopi, 1998, 32. Petrarca önéletírásának a hagyományban való pozíciójáról: Karl A. E. ENENKEL, *Die Erfindung des Menschen: Die Autobiographik des frühneuzeitlichen Humanismus von Petrarca bis Lipsius*, Walter de Gruyter, Berlin-New York, 2008, 108–126.

7 A latin eredetét lásd: *Modelling the Individual...*, i. m., 256. Magyar fordításban: „Talám hallottál valamit rólam, jóllehet az is kétséges, vajon az én kicsiny és igen homályos nevem más helyekre és időkre kiterjed-e. És néálám azt is kívánod tudni, micsoda ember voltam, vagy az én munkáimnak, dolgaimnak minémű kimenetelei voltak, kiváltképpen azoknak, amelyeknek hírek valósággal tehozzád elérkezett, vagy amelyeknek valamely kevés hírét hallottad.” PETRARCHA, i. m., 15.

8 *Modelling the Individual...*, i. m., 256.

9 *Önéletírás*, 406.

A másik fontos különbség az önéletrajzok részeinek sorrendjében van. Petrarca a maga korában újító módon, a középkori életrajzok sorrendjén változtatva először saját külseje rövid jellemzését adja egy írott portréban, s csak ezután számol be felmenőiről és születésének körülményeiről, majd élete eseményeiről időrendben 1351-ig.¹⁰ Bethlen Miklós a maga részéről a tradicionális módon megadja születési adatait, majd bemutatja mind apai, mind anyai ágról való őseit, s csak ezután kezd saját arcképe szavakkal való megfestéséhez.¹¹ Talán nem véletlen azonban, hogy Bethlen, akárcsak Petrarca, előbb részletezően végigmegy szokásain, lelki adottságain, majd pedig gyermekkori tudatra ébredésétől indulva újra elkezdi az élete történetét.¹² Petrarca így tér rá az élettörténet nagyobb szakaszainak részletezésére: „Életemnek azt az első hat esztendejét [...]”¹³ Bethlen Miklós pedig az *Önéletírás*-ban a már tudatos gyermekkor emlékeit kezdi felidézni, Keresztúri Pál tanítási módszerén kezdve a dolgot: „Úgy hallottam, hogy mihelyt hetedik esztendőbe fordultam [...]”¹⁴

Petrarca, Suetonius, Vitruvius

Köztudott, hogy Szerb Antalnak Bethlen *Önéletírását* olvasva az a benyomása támadt, hogy az erdélyi nemes ismerte Montaigne és Cardanus munkáit.¹⁵ Feltételezését főként a következő idézetre alapozta: „Termetem sem hosszú, sem kurta, hanem tisztességes középárant való volt, ábrázatom hosszúka, barnaszeg, piros. Ifjúságomban elég szemet szúrt, és vénségemig is tartott, sokaknak csudájára, szépségem, kivált nyomorúságos esetemhez képest.”¹⁶ Mint Tóth Zsombor kimutatta,¹⁷ a Montaigne-esszéék és Bethlen *Önéletírása* közötti párhuzam tulajdonképpen a Montaigne apjának leírásában található néhány szintagmára korlátozódik:

Bethlen montaigne-i eredetűnek tétélezett mondata így hangzik: „Termetem sem hosszú sem kurta [...]”¹⁸ kivált nyomorúságos esetemhez képest.” Az „eredeti” pedig: „Pour un homme de petit taille, plein de vigueur et d’un stature droite et bien proportionnée. D’un visage agreable tirant sur le brun. [...] Tehát a Bethlen „sem hosszú, sem kurta” termete a „stature bien proportionnée”-ra, míg a vénségére sem változó „barnaszeg, piros ábrázat” az „un visage agreable tirant sur le brun”-re megy vissza. Hogy kizárólag ezek a megfelelések mennyire elégtelenek e párhuzam feltételezésére, véleményem szerint nem igényel különösebb magyarázatot.

10 *Modelling the Individual...*, i. m., 32.

11 *Önéletírás*, 487–490.

12 *Modelling the Individual...*, i. m., 33.

13 PETRARCHA, i. m., 16.

14 *Önéletírás*, 530.

15 Hogy ez a feltételezés pusztá benyomás maradt, azt Szerb Antalnak egy Birkás Gézához írt levele is bizonyítja: LENGYEL András, *Szerb Antal levele Bethlen Miklós Önéletírásáról*, It, 57(1975), 465–467.

16 *Önéletírás*, 491.

17 TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai Könyvtár, 40), 215–216.

18 Kihagyás tőlem – M. Á.

Egyetértek Tóth Zsomborral abban, hogy ez a két kifejezés igencsak kevés egy forrás megállapításához. Különösen azért, mert ahogyan Szerb Antal Montaigne-re asszociált a fenti szókapcsolatokról, nekem a 18. századi erdélyi nyelvjárásban, Székely László fordításában megszólaló Petrarca önjellemzése jutott róla eszembe, vagyis a *Posteritati-levél* első teljes magyar fordítása:

Ábrázatom hogy felettebb szép lett volna, azzal nem dicsekedhetem éppen, de olyan csak volt, amely az ifjú virágzó életben másoknak is tetszeni szokott. Vidám, eleven színem volt, *sem nem fejér, sem nem fekete szeg*; tartós és a látásban sok ideig élesen látó szemeim, mely reménségem felett hatvanesztendő koromon túl hibádzott meg, úgyhogy haragomban kellett az okulár segítségét elővennem.¹⁹

Petrarca eredeti latin szövegében ez a titokzatos „sem nem fejér, sem nem fekete szeg” kifejezés így szerepel: „colore vivido inter candidum et subnigrum”.²⁰ A *Posteritati-levél* kritikai kiadásának készítője, Karl Enenkel bevezető tanulmányában rámutatott,²¹ hogy Petrarca arcszíne valószínűleg élénkebb volt, mint az egy belső szobáiban dolgozó humanistától elvárható lett volna, s ez a tulajdonsága már Boccacciónak gondot okozott Petrarcaról írott életrajzában. Azért, hogy ez a nem elég halovány arcszín ne vesse Petrarca a parasztos vagy a műveletlen favágókhoz illő ábrázat vádját, Boccaccio kihangsúlyozta, hogy Petrarca arcszíne egészséges volt, amilyen egy férfiemberhez illik. Mikor aztán Petrarca saját szavaival festette meg önarcképét a *Posteritati-levél*ben, amelyet részben a Boccaccio túlságosan lelkes, rajongó beállítású életrajzával szemben írt,²² kitalálta ezt a furcsa, nem túlságosan világos leírást az arcszíne jellemzésére.²³

Petrarca minden szerénykedő gesztusa ellenére önjellemzésében kétszer is utal az Augustus császár önéletrajzában írottakra,²⁴ s így egyrészt magát a „divus Augustus”-szal méri össze, másrészt pedig elárulja egyik felhasznált forrását is. Véleményem szerint Petrarca Suetoniusnál, éppen Augustus életrajzában találhatta azt a jellemzést, amely közelebb visz minket mind az arcszín, mind a testarányok leírásának ahhoz

19 PETRARCHA, *i. m.*, 15.

20 Ep. Post. 4. *Modelling the Individual...*, *i. m.*, 259.

21 *Uo.*, 28.

22 *Uo.*, 31.

23 *Uo.*, 41.

24 Petrarca saját származásáról: „Egyik voltam a ti seregeitek közül, voltam pedig halandó emberecske, sem nemigen nagy, sem nemigen alacson eredetemre nézve, régi familiából való, mint Augustus császár magáról beszél.” PETRARCHA, *i. m.*, 15. vö. Suetonius II, 2, 3. „Maga Augustus csak annyit ír önmagáról, hogy régi és vagyonos lovagrendi családból származik, amelyben apja volt az első senator.” Suetonius *Összes művei*, ford. Kis Ferencné, KOPECZKY Rita, lektorálta NÉMETH György, Bp., Osiris, 2004, 51. A rögtönzési képességéről: „Barátimmal vagy hozzátartozóimmal való közönséges beszédemkor semmi gondom soha nem volt az ékesenszólásra; csudálkozom is, hogy Augustus császár azt a szorgalmatosságot magára vette volt. Amikor pedig len a dolog maga, vagy a hely, vagy a hallgató másként láttatott kívánni, hamar azon igyekeztem; és azt mely hathatósan vittem végbe, nem tudom, azok ítélik meg, akik előtt mondtam.” PETRARCHA, *i. m.*, 16. vö. Suetonius, II, 84, 2. „Egy-egy emberrel, sőt feleségével, Liviával is jegyzetei alapján folytatta fontosabb beszélgetéseit, hogy egyáltalán ne kelljen rögtönöznie.” Suetonius, *i. m.*, 97.

a forrásához, amelyet Bethlen is ismerhetett. Suetonius szerint Augustus „arcszíne a fehér és a barna között. Alacsony termetű volt [...] de tagjainak kellemes arányossága miatt ez nem tűnt fel senkinek [...]”.²⁵ A „fehér és a barna” közti arcszín az eredetiben így áll: „colorem inter aquilum candidumque”. A kifejezésből az *aquilus* 3 melléknév azt jelenti ’feketés, sötétbarna’ vagyis rokon értelműje a Petrarcatól használt „inter candidum et subnigrum”-ban található *subnigrus* 3 melléknévnek, amelyet, mint fentebb láttuk, Székely László *fekete szegnek* fordított. Bethlen Miklós persze a politikában forgolódó, a világban járó ember volt, így tőle senki nem várta el, hogy arca szobatudós-sápadt legyen, tehát az ő arcszíne nyugodtan lehetett *barnaszeg*, *piros* is.

A másik szókapcsolat, amely Szerb Antalt Bethlen írásában Montaigne szövegére emlékeztette, az a „sem hosszú, sem kurta, hanem tisztességes középaránt való” termete volt. Ha szemügyre vesszük Augustus fentebb idézett jellemzését, látjuk, hogy a tagok arányossága alacsony termete ellenére is kellemessé tette a testét, akárcsak Montaigne apját, aki szintén alacsony volt („un homme de petit taille”), de arányos felépítésű („stature bien proportionnée”) – vagyis a közepes testmagasság sem Montaigne apjától „öröklődött” Bethlenre, hanem annál jóval régebbi, már Suetoniusnál is meglévő toposz.

Indra Kagis McEwen szerint²⁶ Augustus testének arányossága Vitruvius *De architectura* című művében kapott különös jelentőséget. McEwen bebizonyítja, hogy az augustusi aranykorban alkotó Vitruvius a templomok építésében alkalmazandó, az emberi test arányait metaforaként használó ideális arányokról szóló leírása²⁷ a kortársak számára egyértelműen Augustust idézte fel. A szemükben a számos templomot újraalapító, s ezért felszentelési napjuknak saját születésnapját megadó Augustus, a mértékegységül szolgáló *ember* egyértelműen azonosítódott a *templommal*.²⁸ Eredetileg tehát az ideális arányok a templomok felépítményeinek arányaira vonatkoztak, s maga Vitruvius sosem készített ábrát az ideális emberi testről. Majd csak a reneszánsz korban főképpen Leonardo da Vinci híres *Vitruvius-tanulmány* című ábrája hozta létre azt a visszamenőleges értelmezést, hogy az 1. században már Vitruvius az ideális emberi test arányairól írt volna.²⁹

Ha elolvassuk Bethlen Miklósnak a saját testét jellemző sorait, egy hosszú karú és ujjú, kidolgozott izomcsoportokkal megáldott vitruviusi ember elevenedik meg előttünk:

Az én karjaim az én termetemhez képest felette hosszúak voltak, nálamnál sokkal magasabbaknál is ritkán volt mása. Ahhoz képest kezem ujjai is, körmei is szép hosszúak, de lábam ujjai, körmei rút, ocsmányy tekercek voltak talán a szűk, kicsiny csizma miatt [...].³⁰

25 Suetonius, II, 79, 2, i. m., 95.

26 Lásd Indra KAGIS McEWEN, *Vitruvius: Writing the Body of Architecture*, Cambridge Massachusetts, MIT Press, 2003; *The Body Beautiful*, 156–224.

27 Vitruvius, *Liber III*, caput I, 2–3.

28 Kagis McEwen, i. m., 198.

29 Uo., 157.

30 *Önéletírás*, 492.

Derekam vékony, csukahasú, kezem, lábam száraz, mint a szarvasnak, mondani csak bőr, csont; nagy temérdek vastag erek, inakból állott a testem, mégis az orcám, nyakam, torkom, combjaim, tomporám szép húsosak, teljesek voltak, úgyhogy sem testesség és kövérség, ösztövérségnek vagy szikkadt szárazságnak nem mondattathattam, hanem Istentől áldásul adatott könnyűségnek tartottam; ahhoz képest jó gyalog és (nem kérkedem véle) de jó könnyű és kemény s merő derekú, meglehetősen szép lovas voltam.³¹

A hosszú karok és ujjak fontos jellemzői a „vitruviusi ember”-ábrázolásainak, hiszen azok adják meg a lehetőséget, hogy az emberi alak köré (köldökét használva közép-pontnak) négyzetet, illetve kört lehessen rajzolni. Az egyes ábrázolások a különböző izomcsoportokat eltérően hangsúlyozzák, de Bethlen leírása egy egészen „szálkás” testű férfié, s talán a Fra Giocondo- és a Cesariano-metszetek³² valamelyik rokonában találta meg szerzőnk e leírás előképét.³³

Az ideális testfelépítéshez képest a mindent részletező Bethlen egyéni testi jegye a lábujjak deformációja, amely vélhetően a kalapácsujj (*digitus malleus*) tüneteit írja le, egy olyan betegségről, amelyet valóban okozhat a szűk orrú cipő viselése.

Magától Bethlentől tudjuk, hogy nagyon érdekelte az építészet: külföldi egyetemjárása során Utrechtben „militaris architecturá”-t tanult Wesnertől, s ennek hatására még Adam Freytag hadi építészeti munkáját is lefordította,³⁴ Leidenben pedig „civilis architectura és perspectiva”-t hallgatott Nicolaus Goldmanntól.³⁵ Mivel azonban az elsajátított anyagról Bethlen csak felületesen számol be, a két tanára tevékenysége pedig nincs részletesen dokumentálva, csak feltételezhetjük,³⁶ hogy a „vitruviusi ember”-nek az építészetben való szerepéről is olvasott, és ismerte az ideális testarányú ember valamelyik ábrázolását.

Tóth Zsombor felvetése szerint³⁷ Bethlen saját szöveges testképének ihletője Vegetius *De Epitoma rei militaris* című munkájának az ideális katona felépítéséről szóló I.6 része lehetett, amelyet az erdélyi nemes olvashatott eredetiben latinul, illetve közvetve Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság* című traktátusában magyarul is.

31 Uo.

32 <https://www.google.hu/search?q=fra+giocondo+uomo+vitruviano>, <https://www.google.hu/search?q=fra+giocondo+uomo+vitruviano>

33 A Leonardo-féle vitruviusi ember ábrázolásainak máig tartó kulturális hatásáról (pl.: szerepeltetése az olasz egy eurós pénzméren) lásd az alábbi olasz kötetet: *Approfondimenti sull'Uomo vitruviano di Leonardo da Vinci: Atti delle giornate di studi, Accademia di Brera, Sala Napoleonica, 9 febbraio 2010, 4–5 maggio 2011*, a cura di Paola SALVI, Poggio a Caiano, CB, 2012.

34 *Önéletírás*, 574. Az eredeti mű címe: *Architectura militaris nova et aucta oder neue vermehrte Fortification von Regular – Vestungen, von Irregular – Vestungen und Aussenwerken, von Praxi offensiva und devensiva, auff die neweste niederländische Praxin gerichte und beschreiben durch Adamum Freitag der Mathematum Liebhaber*, Leyden, Bonaventura und Abraham Elzeviers, 1631.

35 *Önéletírás*, 579.

36 Adam Freytag fent idézett művéhez nem jutottam hozzá, így nem tudom ellenőrizni, hogy abban szerepel-e Vitruvius munkásságának említése.

37 Tóth Zsombor, *Greenblatt's Self-fashioning Revisited: the Problem(s) of Representing a Self in the Reformation Era. Historical Anthropological Remarks*, kézirat, megjelenés alatt; előadásként elhangzott a Fourth REFO500 International Conference Arts, Portraits and Representation in the Reformation Era (Bologna, 2014. máj. 15–17.) c. konferencián.

Visszatérve most már azokra a közös vonásokra, amelyek mind Petrarca, mind Bethlen önéletrajzában megtalálhatók, láthatjuk például, hogy Augustus császárra hivatkozva már Petrarca sem szégyellte bevallani, hogy nem gazdag, de legalább régi család sarja volt. Bethlen pedig nem hallgatta el, hogy anyai ágról a nagyapja kereskedő polgárember volt, jóllehet életében sokan bántották ezért.³⁸

Mindketten említik azt is, hogy idős korukra szemüveget kellett viselniük. Petrarca azt írja: „[...] tartós és a látásban sok ideig élesen látó szemeim, mely reménségem felett hatvanesztendő koromon túl hibádzott meg, úgyhogy haragomban kellett az okulár segítségét elővennem”.³⁹ Bethlen pedig egészen dicsekvően ír szép és éles szemeiről: „Szemem fekete és fényes volt, akármely sólyom szeménél nem alábbvaló, leánynak sokat ért volna, jó erőslátó is volt, élesen messze, és akármilyen apró objektumot is jól láttam [...]. Ötvennégy esztendő koromban mégis elkezdtem okulárral élni [...] egyéb nézésben pedig úgy vagyok, mint ennekelőtte húsz vagy több esztendővel.”⁴⁰

Az iménti Petrarca-idézetben megemlítődik a haragos természete, amelyre a firenzei humanista még egyszer utal önjellemzésében: „Igen haragos ember voltam, mérges természetű, de a megbosszontatást is igen könnyen szenvedtem, a jótéteményekről megemlékeztem mindenkor.”⁴¹ Bethlen Miklós pedig, mint ismeretes, egy egész fejezetben emlékezik meg „Haragos indulat”-áról.⁴² Mint azt Túróczi-Trostler József igen szűkszavúan megállapította: „Apáczai Csere János tanítványa, Bethlen Miklós, Epiktetostól és Senecától tanul önfegyelmet.”⁴³ A sztoikus filozófia önmagukra való alkalmazása tehát az, amely Petrarcat, Bethlen Miklóst és a három generációval fiatalabb másik erdélyi gróft, a Petrarca-fordító Székely Lászlót szellemi értelemben összeköti. Petrarca a *De remediis* II. könyvének 107. dialógusát szenteli a harag témájának, s természetesen ugyanazokat a szerzőket emlegeti benne név szerint, Cicerót, Platont és Senecát,⁴⁴ vagy a Ratio (Székelynél: Okosság) által felidézett történeteken keresztül, akiknek a saját haragos természete mérséklése érdekében való gyakori olvasásáról Bethlen Miklós is beszámol:

Látván azért én a hirtelen vak indulatnak rajtam való uralkodását, és tudván *Jak. 1:20.* hogy az ember haragja az Isten igazságát nem cselekszi, mindenképpen igyekeztem orvosolni és ellene állani, mind Isten előtt való imádságom által, mind egyéb segítségekkel s observációkkal; Seneca: De ira, és Plato, Cato és más sztoikus filozófusok szép példáit gyakran forgattam s tanultam [...].⁴⁵

38 *Önéletírás*, 504.

39 PETRARCHA, *i. m.*, 15.

40 *Önéletírás*, 491.

41 PETRARCHA, *i. m.*, 15.

42 *Önéletírás*, 497–500.

43 TÚRÓCZI-TROSTLER József, *Keresztény Seneca*, EPhK, 61(1937), 68.

44 Lásd az idézett Székely-féle fordítás jegyzeteit a II. 107. dialógushoz, PETRARCHA, *i. m.*, 606.

45 *Önéletírás*, 496.

E három klasszikus szerző, illetve a sztoikus filozófia általában minden egyetemen tananyagként szerepelt, e mellett pedig a sztoikus felfogás a kereszténységgel összeegyeztethető életfilozófia is volt, hiszen egyik alaptétele az, hogy a bölcsesség alapja a csapások és az élet viszontagságainak közömbös elfogadása, az apathia. Székely László gróf is az őt ért számos tragédia miatt, mintegy autoterápia gyanánt kezdte lefordítani Petrarca munkáját, mint arról a saját fennmaradt Petrarca-példányának aláhúzásai is tanúskodnak.⁴⁶

Sajnos Bethlen Miklós könyvei közül alig néhány darab maradt fenn, s ezek is a gyermekkori oktatásához használt kötetek,⁴⁷ így nem tudhatjuk, volt-e neki saját Petrarca-kötete, vagy a firenzei humanista *Posteritati-levelét* esetleg valamely gyűjteményes kötetből ismerte. Az az állítás ugyanis inkább megkockáztatható, hogy Petrarca önjellemzése ismert volt Bethlen Miklós előtt, mint az, hogy az erdélyi gróf a *Fortuna-könyvet* is forgatta volna. Találhatunk ugyan néhány motivikus egyezést a két szerző között, s ezek hasonlóságát ismét Bethlen *Önéletírásának* és a Székely-féle *De remediis*-fordításnak a párhuzamos idézésével fogom bemutatni, de ezek inkább Bethlen Miklós és Petrarca közös olvasmányaira, mint az itáliai humanistától vett közvetlen átvételekre utalnak az erdélyi gróf önéletrajzában.

Az említésre érdemes szöveghelyek Bethlen életrajzában *Elöljáró beszédében* találhatóak meg, amelynek szisztematikus elemzésére, forrásainak feltárására még nem került sor.⁴⁸ Annyi bizonyos, hogy a komplex szöveg egy, a filozófiát a szilárd bibliaismerettel vegyítő, invenciózus gondolkodót tár az olvasó elé Bethlen Miklós személyében.

Az *Elöljáró beszéd* egyik fő gondolata az emlékirat elkészítése kapcsán a hír és a dicsőség keresése a világban a *vanitatum vanitas*-motivummal ötvözve. Az egyik olyan toposz, amellyel mind Petrarca, mind Bethlen él, az az egykor Ephesuszban álló Artemisz-templom, melyet egy Hérosztratosz nevű ember gyűjtött fel azzal a szándékkal, hogy ezzel a tettével írja be magát örökre a történelembe. Bethlen rögtön az *Elöljáró beszéd* elején felhossa ennek az embernek a példáját, annak igazolására, hogy holta után senkinek se számít, milyen véleménnyel van róla a világ, mert az az Isten ítéletét semmiben nem befolyásolja: „Herostratus a Diána templomát égette el: melyik vagyon azért jobban vagy rosszabbul a másvilágon, hogy különböző formán szól ma ez világ felőlök?”⁴⁹ Petrarca az esetet a *Fortuna-könyv* második részében, a II. 55. *A gyulladásról, égésről* című dialógusban az Okosság egyik megszólalásában említi meg: „Régentén Ephesusban a Diánának temploma is elégett, melynél az akkori idők sok száz esztendők

46 MÁTÉ Ágnes, LENGYEL Réka, *Székely László, Petrarca magyar fordítója* = PETRARCHA, i. m., 633–638, itt: 637.

47 *Művelődési törekvések a század második felében: Herepei János cikkei*, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1971 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 2), 593–594.

48 Lásd *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged, 2016, a konferenciakötet vonatkozó tanulmányait és az azokban hivatkozott irodalmat: SIMON József, *Bethlen Miklós és a hírnév (A Pufendorf-recepció problémája)*, 173–186; NAGY Levente, *Bethlen Miklós és az erdélyi coccejánizmus a 17. század második felében*, 187–205; MACZELKA Csaba, *Egy Bethlen Miklós-szöveghely margójára. Sir Thomas Browne Religio Medicijé*, 207–215.

49 *Önéletírás*, 403.

elfolyása alatt szebbet nem láttanak.⁵⁰ Szintén az elmúló világi dicsőség egy fajtájához, a maguknak épületek formájában emléket állítók hiabavalóságához kapcsolódik egy másik toposz, amelyet mindkét szerző felhasznál. Az ókori világ hét csodájának eltűnése Bethlen *Elöljáró beszédében* kétszer is előfordul: „Hol vadnak azok a világ hét csodáinak neveztetett szörnyű nagy épületek, hol vadnak magok, mind, akik csináltak, mind, akik csináltatták?”⁵¹ „Hol vagynak az aegyptusi pyramisok, Salamon s Diána templomai, Babilonban függő kert, a négy monarchiák, Mausoleus koporsója?”⁵² Petrarca tematikus felosztású *Fortuna-könyvében* pedig az I. 118. *Az épületekből remélt dicsőségről* szóló dialógusban hozza fel ezt a példát: „Végtére hol vadnak amaz hét nagy munkák, a világ csudái, melyeket a görög historikusok oly igen dicsérettel írtanak le?”⁵³

Bethlen Miklós bibliai alapon, Salamon egyik bölcsességét magyarázva kapcsolja össze az *Elöljáró beszéd* második részében a jó hírnév és az illatszerek, a „balsamum” emberre való hatását: „Szükségesnek ítélem a balsamumról és egyszóval a drága kenetekkel való élésnek szokásáról (mely is soha napnyugoton, Rómát mindazáltal kivéve, olyan szokásban nem volt, mint napkeleten) ezeket előbeszélni, azért, hogy világosodjék meg inkább a bölcs király szavának ereje, hogy miért hasonlítja ahhoz, és ugyan feljebb is miért becsüli a jó hírnevet a drága kenetnél?”⁵⁴ A következő négy részben azután a becsület, vagyis tulajdonképpen még mindig az ember világi hírneve körül gondolkodik, s a hatodik részben tér vissza ismét az illatos kenetek és a jó hírnév összekapcsolásához, immár negatív értelemben, bemutatva, hogy mivel mindkettő feltűnést kelt, ártalmas is lehet az embernek: „A jószagú kenővel felettébb való élés veszedelmes is, sok példa vagyon rá, hogy a felettébb való jó szag kit kórságossá tölt, kit a gutáival üttetett meg, ki meg is holt belé; különben is ártalmas. Rómában, mikor Sylla sok úri, fő és minden rendet öletett, egy Munatius Plancus nevű úr elbújt volt, de a rajta való nagy jó szagról feltalálják s úgy ölik meg. Egy római császár egy büszke, magát igen kenő, pésmázó úrfiat csak azért ölet meg, hogy a rajta való szagot neheztellette.”⁵⁵

Nem tudom bizonyítani, és nem is valószínű, hogy az ihletést Bethlen Petrarcától vette volna, inkább ugyanazoknak a klasszikus forrásoknak az ismeretét látom mindkét szerzőnél. Mindenesetre érdemes megemlíteni, hogy az illatszerek használata és Róma hanyatló erkölcei a *De remediis* lapjain is összekapcsolódnak, az I. 22. *A jó illatról és szagról* szóló dialógusban, csak éppen fordított sorrendben. Petrarca szövegében az Okosság először bővebben és kicsit máshogy fejti ki a Suetoniusnál (*Császárok élete*, VIII, *Vespasianus*, 8, 3) illetve Pliniusnál (*Természetrész*, XIII, 5) olvasott történeteket, amelyeket Bethlen csak a szükséges pár szóban foglalt össze:

50 PETRARCHA, *i. m.*, 356.

51 *Önéletírás*, 421.

52 *Uo.*, 458.

53 PETRARCHA, *i. m.*, 249.

54 *Önéletírás*, 409.

55 *Uo.*, 423.

Jut-é eszedbe amaz ifjú, aki magát kenetekkel békenté, és úgy ment eleibe Vespasianus császárnak, aki a rómaiaknak tizedik császára volt, hogy a neki adott tisztességet megköszönne? Midőn Vespasianus eleibe állott volna, megérzette a császár a nagy szagot, megharagudott, összevonta szemöldökét, kemény szóval így szólította meg: „Inkább akarnám – úgymond –, ha fokhagymaszagú volnál.” És ekképpen megfeddvén őtet, minden becsület, minden tisztesség nélkül, jószagosan elbocsátotta őtet szemei elől, benn tiltván vagy elszagatván hozzája mutatott kegyelmességéről neki adott levelét. Ekképpen midőn az illetén szagok mindenkor gyalázatjára vadnak az embernek, némelykor kárára is esnek, főképpen, mikor az erkölcsöknek kemény és férfiütermészetű vizsgálója találkozik. De mit mondok? Hiszen némelyeknek ebből veszedelmek is származott. Mert amaz is tudod, hogy Plantius nevezetű ember, aki Rómában tanácsbéli tisztviselő ember volt, a hármasszemélyből állott főtisztviselőktől számkivetésre ítéltett, és a haláltól félvén, a salernitanusok barlangjába [mely Olaszországnak egyik része] rejtett el, holott is az ő kenetjének szaga őtet elárulta, mert megérzették. Mely által magának veszedelmet okozott, azoknak pedig kegyetlenségeknek mentséget szerzett, akik őtet számkivetésre ítélték. Mert kicsoda ne ítélte volna ezt meg, hogy ő méltán ölettetett meg, aki a közönséges társaságnak azon állapotjában és oly különös veszedelemben való forgásának idején is oly kenetekkel eltölt szaggal járjon-keljen?⁵⁶

Ha valóban ugyanarra a két történetre utal Petrarca és Bethlen, akkor az erdélyi gróftól talán a memóriája csalta meg, talán szándékosan változtatott a történeten, azt állítva, hogy Vespasianus nemcsak a neki osztott tisztességet vonta meg tőle, de meg is ölette az illatozó ifjút.

Az Okosság következő megszólalásában fejti azután ki, hogyan romlottak meg Róma férfias erkölcei attól, hogy nem tudott ellenállni a nőies illatszerek benyomuló seregének:

Mert ugyanis, jóllehet Róma – amint már megmondottam – és Lacedemon, melyet elmondhatok a görögök Rómájának lenni, ennek az Asiából származott pestisnek, mint megannyi fegyveres ellenség számos seregének, vashoz hasonló kemény erkölcsökkel és törvényekkel eleibe állottanak, de mégis végtére a keneteknek és a vétkeknek lágy élei egyszersmind megcsalta az őrállókat, Európába általjött és a legerősebb népeket, nemzetségeket meggyőzte.⁵⁷

Mint látjuk, a Bethlen Miklós *Előljáró beszédét* Francesco Petrarca *Fortuna*-könyvével összekapcsoló toposzok száma igen csekély, különösen, ha a *De remediis*ben előforduló több száz történetre való utalást vesszük alapul. Valószínűleg arról van tehát szó, hogy hasonló témákon töprengve, az őket elválasztó háromszáz év különbség ellenére is hasonló, s néha ugyanaz az eset, ugyanannak a szerzőnek valamelyik helye jutott mind Petrarca, mind Bethlen Miklós eszébe.

56 PETRARCHA, *i. m.*, 78.

57 *Uo.*

Szerelmes fiatalok

Tanulmányom elején rövidítve idéztem Bethlen Miklós második hivatkozását Szent Ágoston és Petrarca példájára, akiket követve ő is bevallja ifjúságának vétkeit. Ezúttal álljon itt a teljesebb szöveghely:

Így folyt az én életemnek huszonegyedik esztendeje, Salamon amint mondja *Praed. 12*: Örülj, ifjú stb. de tudd meg, hogy az Isten ítéltre vonszon és a *2. versben*: Az ifjúság hiábavalóság stb. Nem szégyenlem Augustinussal, Petrarccával megvallani ifjúságom mocskait, és azok között az én Istenemnek én körülöttem, majd emberi hűtel felett való kegyelmes gondviselését dücsöíteni álmélkodva, mert bétölt én bennem nemcsak az, ami vagon *I. Móz. 6:5. 8:21.*, hanem az is, ami van *2. Kor. 12:9.* és *I. Móz. 20.*-nak az utólján.⁵⁸

Mivel a fenti sorokban Bethlen Miklós Augustinust emlegeti, joggal gondolhatjuk, hogy a *Vallomások* vonatkozó fejezeteire utal, amelyekben az egyházatya saját testiségéről beszél:

II. 2. Tizenhat éves korában az érzéki szenvedély rabságába kerül

III. 1. A hajsolt szerelem igézetében

IV. 2. Ágyasa van

VI.15. Ágyasát elbocsátja, de ismét másikat vesz magához

X. 30. Megvallja a testiséghez való viszonyát⁵⁹

Ha azonban végiglapozzuk Szent Ágoston *Vallomásait*, korántsem találkozunk olyan mértékű részletező kedvvel, amely Bethlen Miklóst jellemzi. Jóllehet egy 19. századi római kiadó, Edoardo Perino azt tervezte, hogy a *Confessionest Szent Ágoston bűnei és orgiái* címmel dobja piacra,⁶⁰ illetve a közelmúltban egy amerikai klasszika-filológus közel hatszáz oldalon dúsította fel az egyházatya magánéleteréről szóló tudásunkat olyan sötét fantáziákkal, mint például a manicheusok *magos kenyere*,⁶¹ Bethlen Miklós sokkal messzebbre megy a kitarulkozásban.

A két vallomástevőben mindössze annyi a közös, hogy mindkettejüket tizenhat éves koruktól gyöttri a testi vágy,⁶² Bethlent a *pollutio non sola nocturna*⁶³ is. E témák mellett a magyar szerző az onánia és a sodomia kérdését is felveti, utóbbit talán szintén nem antik előzmények tudatos vagy tudattalan felidézése nélkül, hiszen Suetoni-

58 *Önéletírás*, 616.

59 AURELIUS AUGUSTINUS, *Vallomások*, ford., jegyz. VÁROSI István, a szöveget az eredetivel egybevetette VIDRÁNYI Katalin, utószó REDL Károly, Bp., Gondolat, 1982.

60 *Enciclopedia degli aneddoti: settemila aneddoti storici di tutti i tempi e paesi*, III, a c. di FERNANDO Palazzi, Milano, Ceschina, [é. n.], 668–669, 9934. anekdota.

61 Robin LANE FOX, *Augustine: Conversions to Confessions*, Basic Books, 2015. Lásd a kötetéről szóló recenziót Garry Willis tollából: <http://www.nybooks.com/articles/2016/01/14/reading-augustines-mind/> (Letöltés: 2016. 05. 06.)

62 Lásd a *Vallomások* II. 2., imént idézett fejezetét.

63 *Önéletírás*, 506.

us szabályosan tárgyalja a császárok életének ezt a részletét, leírva például, hogyan öröklődik a hatalom ezen aktuson keresztül (is) Iulius Caesarról Octavianus Augustusra.⁶⁴ Természetesen Bethlen elítélőleg szól a sodomiáról, míg az onániát a nagyobb bűnök elkerülése érdekében végül is megbocsátható botlásnak tartja,⁶⁵ az élethosszig tartó szüzességet pedig egy bibliai hely kivételével nem az Istentől adott parancsnak véli.⁶⁶ A fiának adott tanács, hogy imával, absztinenciával, a jó emberek társaságával és munkával terelje el figyelmét a parázna gondolatoktól, jórészt évszázados toposzok átformálása, gondoljunk csak a „Bacchus és Venus együtt járnak” közhelyére, vagy a protestáns munkaerkölcs szerelem elleni felhasználására, melyet már a 16. században a Pataki Névtelen így fogalmazott meg:

Hogyha eszed vagyon, egyik fegyvered az: hadd el az tunyaságot,
Mindenkoron munkát találj őellene, kiben foglald magadat.⁶⁷

Az *Önéletírás*ban jó száz lappal arrébb,⁶⁸ az ifjúságában Erdélyben és külföldön adódott, de teljességgel ki nem használt alkalmakról is beszámol Bethlen; összesen 6–7 kísértőt említ, akiktől megkímélte magát. Mindezen tapasztalatok hatására végül elhatározza, hogy megnősül, s azt az életrajz több pontján is említi, hogy két feleségén kívül más asszonyt nem ismert. A portréja megrajzolása során, még az önéletrajz elején félszegen, mégis szinte dicsekedve mondja magáról Bethlen: „A hálózámamról írnom nem illik, s nem is szükség, bizonyosság tizenhét gyermek [...] A Venus énnálam nem bolond, buja és gyakor, hanem mértékletes, de buzgó, tenyésző és mindennapi volt, mely az által az Istentől adatott mértékletesség és erő által mai vénségemben is nem sokat fogyatkozott.”⁶⁹

Bethlen Miklós hivatkozik Petrarca példájának követésére is a bűnök megváltásában, de nála is sokkal töredelmesebben tárgyalja élete intim részleteit. A *Posteritati-lévélben* Petrarca ugyanis letagad számos részletet világlátott felnőtt korának tapasztalatairól és azok következményeiről. A már idős arquai mester⁷⁰ csak az alábbiakat tartotta fontosnak elmondani:

Ifjúságomban kemény szerelmű ember voltam, de csak egy és tisztességes személyt szerettem, s továbbra is szerettem volna azt, ha a már melegülni kezdett tüzet a keserves, de hasznos halál el nem oltotta volna. Akarnám jóllehet, ha azt mondhatnám, hogy

64 Caesarnak Nikomédésszel, Bithynia királyával való viszonyáról lásd SÜETONIUS, *Iulius I*, 49, 1–4; *i. m.*, 32. Augustus és Caesar viszonyáról lásd SÜETONIUS, *Augustus II*, 68; *i. m.*, 89.

65 *Önéletírás*, 507.

66 *Uo.*

67 *Eurialus és Lucretia históriája*, 1503–1504 skk. = *XVI. századbeli magyar költők művei, 1567–1577 (Valkai András, Göröcsöni Ambrus, Majssai Benedek, Gergelyi Albert, Huszti Péter énekei, Eurialus és Lucretia históriája, Telamon históriája, Bogáti Fazakas Miklós folytatása Göröcsöni Ambrus históriájához)*, szerk. VARJAS Béla, kiad. HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSZKY Géza, STOLL Béla, [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1990, , 461.

68 *Önéletírás*, 616–620.

69 *Uo.*, 493–494.

70 A *Posteritati-lévél* datálásáról lásd: *Modelling the Individual...*, *i. m.*, 14, 8. j.

teljességgel nem próbáltam volna a bujaságot, de ha azt mondom, hazudok. Ezt bátran elmondhatom, hogy engemet jóllehet időmnek, erőmnek hevevése vitt elragadva arra, mindazáltal az azzal való életem szívemben, elmémben mindenkor utáltam. Majdan pedig, közelgetvén a negyvenedik esztendőhöz, midőn még mind melegségem, mind erőm elég volt, nemcsak ezt az ocsmány cselekedetet, sőt ennek minden emlékezetét is úgy elvettem magamtól, mintha soha asszonyembert se láttam volna. Amit elsőbb boldogságaim között említek, hálákat adván Istennek, aki engemet még egészséges és friss erőmben ettől az alávaló és enélőttem mindenkor utálatos szolgálattól megszabadított.⁷¹

Petrarca egyetlen tisztességes asszony iránti szerelmét úgy értelmezik, hogy az a Laurának nevezett hölgy iránti rajongásának a leírása, amelyhez az ihlető élményt az 1327 áprilisában az avignoni Sainte-Claire-templomban történt találkozás adta. A hagyomány szerint Laurát az 1348-as pestisjárvány ragadta el, így Petrarca rajongása iránta szublimált formában, a *Canzoniere* kötetkompozíciójában és annak rafinált metaforáiban élt tovább. Az ifjú bujaság gyümölcsként pedig a már klerikus Petrarcanak egy fia és egy lánya született egy vagy két ismeretlen nőtől.⁷² Az ifjúságában kicsapongó Giovannit (1337–1363) 1347-ben törvényesítette a pápa, de a fiú korán elhunyt. Francescát (1343–1384) sosem ismerhette el a költő, ezért a lány csak férje neve alatt vált Petrarca végrendelete szerint örökösévé,⁷³ miután családjával együtt az idős költő utolsó éveinek támasza volt. Amint a fenti idézetben látjuk azonban, a gyermekekről Petrarca nem tesz említést, s ami azt illeti, mai tudásunk szerint a *Posteritati-levél*ből annak a ténynek a rögzítését is kihagyta, hogy ő valaha a klerikusi életformát választotta.⁷⁴ Érdekes, s talán toposzteremtő mozzanat Petrarcanál a negyvenedik életévben bekövetkező szándékos szakítása a szexualitással, amelyről azért jónak látja hangsúlyozni, hogy nem a férfierő elapadása miatt következett be. Nagyjából nyolcvan évvel később, a *Historia de duobus amantibus* ajánlásának szánt, Mariano Sozzinihez címzett levelében majd Eneas Silvius Piccolomini is a negyven éves kort jelöli meg, mint amikortól egy férfinak már nem illő és nem is mindig sikeres a testiséggel bíbelődnie.⁷⁵

Látjuk, az *Önéletírás* tanúsága szerint Bethlen Miklós még hatvanas éveiben járva sem küzdött termékenységi problémákkal, az önmegtartóztatást pedig részint egészségtelennek, részint nagyobb bűnök okának tartotta, s csak kényszerűségből, a feleségétől távol töltött fogságban kellett volna ebben a tekintetben Petrarcatól tanulnia.

71 PETRARCHA, *i. m.*, 16.

72 *Világirodalom*, szerk. PÁL József, Bp., Akadémiai, 2005, 310–311.

73 *Petrarch – Critical Guide to the Complete Works*, eds. Victoria KIRKHAM, Armando MAGGI, Chicago, University of Chicago Press, 2012, 344.

74 Enenkel véleménye szerint azért, mert a klerikusi státust nem tartotta különösen fontosnak személysége alakításában. *Modelling the Individual...*, *i. m.*, 37.

75 „Rem petis haud convenientem etati mee, tui vero et adversam et repugnantem. Quid enim est, quod vel me iam pene quadragenarium scribere, vel te quinquagenarium de amore conveniat audire? [...] Nec quicquam senectute est deformius, que Venerem affectat sine viribus. Invenies tamen aliquos amantes senes, amatum nullum.” Enea Silvio PICCOLOMINI, *Historia de duobus amantibus*, a cura di Donato PIROVANO, Alessandria, Edizioni dell’Orso, 2001, 18.

Tény azonban az, hogy Petrarca valószínűleg még többet is elhallgatott, mint a két gyermeke létezését. Pszichológiailag nagyon érdekes kontextusban, a híres Abélard és Héloïse latin levelei után, a ma Párizsban (BNF Lat. 2923) őrzött kódex 178v–179r levelein Petrarca nagyon apró betűkkel és számos *heu* felkiáltással tűzdelt személyes feljegyzései olvashatók.⁷⁶ Pierre de Nolhac megfigyeltje szerint az 1344–1348 közötti időből, tehát Petrarca negyventől negyvennegyedik éveiből származó dátumok ezek: rendszeres látogatásainak időpontjai valószínűleg Parma környékén, amelyek során a húsban vétkezett valakivel. Nolhac idézi Petrarcanak fivéréhez, a szerzetes Gherardóhoz idézett levelét is 1348–50 körülről,⁷⁷ amelyben a költő a közeli években vívott lelki tusájáról vallott, amelyet a testi vágyak és a bűnből eredő halálfélelem okoztak benne.

A később kialakított önarckép Petrarca *Posteritati-levelében* tehát ebben a vonatkozásban sem felelt meg valóságnak; a negyven éves korától absztinens férfi képe inkább self-fashioning volt részéről, mint a tények rögzítése az utókor számára. A bűnökre való emlékezés, megvallásuk és a felettük való elmélkedés nem tartozott mindenkire, ilyen titkait Petrarca csak legintimebb tárgyaira, könyveire merete bízni. Nem véletlen, hogy Laura halálhírét is kedves Vergilius-kódexébe jegyezte fel,⁷⁸ azzal a szándékkal, hogy mindig szeme előtt legyen és emlékezzék rá.

Véleményem szerint tehát Bethlen Miklós külön-külön kap ihletést Szent Ágostontól és Petrarcatól az *Önéletírás* egyes mozzanataiban, illetve annyiban kettejüktől egyszerre is, amennyiben a híres Mont Ventoux-i hegytetőn történetekkel Petrarca Ágoston „Tolle, lege!” kerti jelentét imitálta, saját filozófiai műveiben pedig az egyháztanítót. Viszont még annyira sem látom kimutathatónak, mint amennyire fentebb a *Posteritati-levelé* és a *De remediis* kapcsán próbálkoztam a kapcsolat bizonyításával, hogy Bethlen ismerte vagy használta volna mintaként azt a művet, amelyben Augustinus és Francesco együtt jelennek meg, vagyis Petrarcanak a *Secretum* című, magyarul *Kétségeim titkos küzdelme* címen lefordított morálfilozófiai írását.⁷⁹ Mivel Petrarca ebben a művében is emlékezik és önvizsgálatot tart, a dialóguban az Augustinus és Francesco nevek alatt megszólaltatva saját lelkének két kivételését,⁸⁰ személyiségének két fontos részét, a moralistát és az író-t állítva szembe egymással, találhatunk a műben olyan témákat, amelyekre majd a később keletkezett *Posteritati-levelé*ben is kitér (és néhány közülük Bethlennél is megtalálható, bár nem feltétlen petrarcai ihletésből), utóbbiban azonban már többször egészen máshogy ítelve meg őket, mint ahogyan azokat az életpálya fordulatát bejelentő⁸¹ *Secretum*ban bemutatta.

A *Kétségeim titkos küzdelme* lapjain Petrarca előbb felidézi Szent Ágoston megtérésének jelenetét, majd a dialógus egy későbbi részén ezt átjátszatja saját „Ágoston-élmé-

76 Pierre DE NOLHAC, *Pétrarque et l'humanisme*, II, Paris, Libraire Honoré Champion, 1965, 287–289. A kódex jelzete hibásan szerepel Nolhac kiadásában!

77 *Uo.*, 292.

78 Milánó, Biblioteca Ambrosiana, S.P. Arm. 10, scat. 27, f1v. A szöveg kiadása: Francesco PETRARCA, *Le postille del Virgilio Ambrosiano I*, a c. di Marco BAGLIO, Antonietta NEBULONI TESTA, Marco PETOLETTI, pres. di Giuseppe VELLI, Padova, Antenore, 2006 (Studi sul Petrarca, 33), 190–191.

79 Francesco PETRARCA, *Kétségeim titkos küzdelme*, ford. LÁZÁR István Dávid, Szeged, Lazi, 2003.

80 SZÖRÉNYI László, *Az életmű „titka”*: Utószó Petrarca *Secretumához* = *Uo.*, 154.

81 *Uo.*, 155.

nyébe”, amelyet a Mont Ventoux csúcsán tapasztalt meg, vagyis a maga finom módján felfedi, hogy e gesztusban is Augustinust imitálja.⁸² Augustinus és Francesco Platón, Cicero és Seneca nyomdokain haladva beszélgetnek az akarat, a különféle bűnök, illetve a hírnév és dicsőség problémáiról. Vagyis a Petrarca által ebben a műben képviselt morálfilozófia is sztoikus és platonista elemeket vegyít, és ugyanazoknak a mestereknek a nyomán halad, akiket fentebb a *De remediis* kapcsán említettünk, s akikre Petrarcatól függetlenül Bethlen Miklós is hivatkozik. Már a *Secretumban* felmerül Petrarca haragos természetének kérdése; a dialógusban Augustinus menti fel Francescót e bűn alól: „A haragról sem teszek említést, mert bár gyakran hirtelen haragra gyúlsz, jobb természeted hatására rögtön kiengesztelődsz, és lecsillapítod felindultságodat emlékezve Horatius tanácsára [...]” Amint fentebb láttuk, a *Posteritati-level*ben majd Petrarca mondja saját magáról, hogy hirtelen haragja mellett a hamar békülésre is képes volt.⁸³

Szintén már a párbeszédese műben megkérdezi Augustinus Francescót a benne munkáló testi vágyakról: „Aug, mennyire erősen lobognak benned a bujaság lángjai? Fr. Ezek bizony oly hevesek, hogy nagyon fájlalom, amiért nem születtem érzéketlennek. Szeretnék inkább mozdíthatatlan kőszikla lenni, mint hogy testemnek ezek az igényei felzaklassanak.”⁸⁴ Ez után Augustinus oldalakon keresztül, és még a következő nap beszélgetése során is dorgálja a Laura iránti szerelme miatt a költőt, többek között egy ágostoni önidézettel is érvelve, hogy „Rút az, ha valaki később tér vissza a fiatalokhoz illő dolgokra”⁸⁵ E mondatban talán annak a koncepciónak a korai változatát ismerhetjük fel, amelyet az idős szerző *Posteritati-level*ében a „negyven éves kor, mint a testi szerelem elhagyásának ideje” már mint önmagáról szóló állítást fogalmaz meg, s amely, mint felvettem, toposszá válik a későbbi humanistáknál.

A Laura-szerelem kapcsán Augustinus a költői babér, vagyis a dicsőségvágy vádját is Francesco fejére olvassa:⁸⁶ „Ezért szeretted meg annyira a császári vagy költői babért, mert kedvesedet is így hívják. Azóta szinte egyetlen egy olyan versed sem volt, amelyben ne tettél volna említést a babérról. [...] Végül pedig, mivel lehetetlen volt az, hogy az uralkodói babért elérd, így tehát költői babérokra vágytál ugyanolyan hevesen, mint ahogyan úrnődet szeretted meg.” A költő beismeri, hogy hírnévre vágyik,⁸⁷ s éppen e műve végén jelenti be, hogy nem tér ki a még rá váró feladatok elől, vagyis

82 *Kétségeim..., i. m.*, 18. „Aug. Így tehát, miután már megvolt bennem az akarat, tüstént megvolt a képesség is, majd csodás és áldásos gyorsasággal egy másik Augustinusszá váltam. E történet fordulatait, ha nem tévedek, ismered Vallomásaimból. Fr. Jól ismerem; és nem is tudnék megfélemlíteni arról az áldott fűgefáról, amelynek árnyékában megtörtént ez a csoda.” Vö. AUGUSTINUS, *Vallomások*, VIII. 12, 28. Illetve *Kétségeim..., i. m.*, 41. „Aug. Mít használ a sok tudás, ha annak ellenére, hogy ismeretek az ég és a föld járását, a tengerek nagyságát, a csillagok útját, a fűvek és az ásványok hatását és a természet titkait, önmagatok számára mégis ismeretlenek maradtok?” Vö. AUGUSTINUS, *Vallomások*, X. 8, 15. A Mont Ventoux-n alkalmazott könyvjóslásról és a *Vallomások*ban talált idézetről Petrarca az *Epistolae familiares* IV, 1 levelében számol be Dionigi da San Sepolcro ágostonos szerzetesnek (1336).

83 PETRARCHA, *i. m.*, 15.

84 *Kétségeim..., i. m.*, 62.

85 *Uo.*, 64.

86 *Uo.*, 106.

87 *Uo.*, 131.

elhatározza, hogy komolyan hozzálát a levelei, valamint a *Canzoniere* elrendezéséhez. Az idős Petrarca azonban, jóllehet nem hallgatja el költővé koronázását élete leírásában, már sokkal inkább a morálfilozófus, mint csupán a költő képét szeretné megfesteni magáról, saját szellemi fejlődését hangsúlyozva ezzel, így a költészetről már csak mint a szövegek megszépítésére használt eszközzől ír:⁸⁸ „Egyenes, mintsem felettébb éles elmém volt, minden jó és hasznos tudományra alkalmas, de fővebbképpen az erkölcsök körül bölcselkedő tudományra és a poézisra igen hajlandó voltam. Melyeket aztán, mikor idő múlva beléhaladtam, a Szent Írásokban gyönyörködve, melyekben elrejtett édességeket érzettem, amelyet azelőtt megvettem vala, a poézisbéli tudományt nem egyébre, hanem csak ékességre tartván meg.”⁸⁹ Csehy Zoltán véleménye szerint valójában inkább úgy interpretálható Petrarcanak a költészet *versus* morálfilozófia dilemmája, ahogyan a *Bucolicum carmen Parthenias* című első eklogájában Monoculus rámutat Silviusnak arra, hogy a költők között Dávid az első, vagyis az antik hagyományt lehet és kell a Biblia felől értelmezni.⁹⁰ Hasonló véleményen van, és a *De remediis* szövegéből, valamint Petrarca *Familiares* leveleinek egyikéből további érveket is felhoz Michele Feo.⁹¹

Összevethetjük még egymással a *Kétségeim titkos küzdelmében* Petrarca által adott meghatározást a hírnévről,⁹² a hírnek azzal a definíciójával, amelyet Bethlennél olvashatunk az *Előljáró beszédben*. A dialógusban Augustinus és Francesco megegyeznek abban, hogy a hírnév nem más, mint a tömeg által elterjesztett szóbeszéd, amelyre azonban a sokak ítéletének megbízhatatlansága miatt nem szabadna adni: „Aug. Tudd meg tehát, hogy a hírnév semmi más, mint szóbeszéd, ami elterjed valakiről, és sokak száján terjed tovább. Fr. Dicsérem, akár meghatározást, akár leírást akartál adni. Aug. A dicsőség tehát egyetlen lehelet és szélfuvallat, és – amit nehezebben viselsz el – sok-sok ember lehelete.”⁹³ Bethlen Miklós pedig így magyarázza, mi a hírnév: „A hír közönségesen nem egyéb, hanem két embernek egymással más harmadik embernek, vagy állatnak, dolognak állapotjáról, minéműségéről vagy cselekedeteiről való beszéde, írása, vagy akármi formában való közlése. És ez a hír definitiója, minthogy felette széles, minden hírre rá illik.”⁹⁴ Őt is foglalkoztatja a kérdés, hogy mi történik, mikor a hír terjedni kezd, és a sokaság ajkán megváltozik: „De mikor osztán azon túl mégyen a nyelv, amint Jakab apostol szépen leírja *capite* 3. bezzeg már akkor kezd szenvedni, megilletetni az, akiről a szó vagyon, mint a szólók őróla jól avagy rosszul szólanak, és ő azáltal az ő Istentől adatott állapotjában vagy segítettik, vagy akadályoztatik. És

88 *Modelling the Individual...*, i. m., 32.

89 PETRARCA, i. m., 16.

90 CSEHY Zoltán, *Utószó: Orpheusz lantja, Dávid hárfája* = FRANCESCO PETRARCA, *Orpheusz lantja, Dávid hárfája*, vál., ford., utószó CSEHY Zoltán, előszó SZÖRÉNYI László, Pozsony, Kalligram, 2004, 162–164.

91 Michele FEO, *Petrarca, Francesco* = *Enciclopedia Virgiliana IV*, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1988, 70.

92 A hírnév témája még Petrarca *De ignorantia* c. művének is, de annak ismeretét sem feltételezhetjük Bethlen Miklósról.

93 *Kétségeim...*, i. m., 131–132.

94 *Önéletírás*, 410.

így innét jöttek már a világba bé ezek a szók és az embereknek morális vagy civilis qualitasi [...].⁹⁵ Ahogyan azonban Simon József nemrég megjelent tanulmánya a fenti idézeteket körbejárva vizsgálja Bethlen hírnév-definícióját, abból hihető, hogy itt sem a petrarcai kapcsolatot kell keresnünk az erdélyi gróf gondolkodásában, hanem egykori tanárának, Pufendorfnak a filozófiáját.⁹⁶

Azok a témák tehát, amelyek egyáltalán közösnek bizonyulnak a Szent Ágoston és Petrarca alakját együtt szerepeltető *Secretumban* és Bethlen Miklós *Önéletírásában*, nem hozhatók egymással közvetlen kapcsolatba, hanem csak közös szellemi gyökereiket mutatják meg számunkra.

A fenti vizsgálódások tehát abba az irányba mutatnak, hogy ha komolyan vehető Bethlen Miklós állítása, miszerint önéletrajza megírásában mások mellett Francesco Petrarca munkássága is megihlette, akkor még leginkább az itáliai humanista *Epistola Posteritati* című levele az, amelyet az erdélyi gróf felidézett emlékeiben, miközben saját arcképét öntötte szavakba. Ahogy azonban különbözik egymástól Petrarca szándéka, hogy magáról az elvárásoknak megfelelő szerény, de litterátus létére mégis nagy hírre vergődő ember képét kialakítsa, és Bethlen Miklósé, aki az erdélyi nagypolitikában forgolódo *homo politicusként* visszatekintve részben magyarázatot ad, részben önigazolást keres tetteire, úgy különbözik egymástól a két személyiség portréja is. Petrarca fehér-piros arcú filosz, míg Bethlen napbarnított lovas; az olasz elítéli és tagadja a testi szerelmet, a magyar gróf nagyobb bűnök eltávoztatójának tartja, és élethosszig gyakorolja; mivel mindketten az átlagnál hosszabb ideig élnek, szemüvegre szorulnak; mindkettő haragos természetű, de ugyanazoktól a mesterektől tanul önmérsékletet. Végző soron mindketten a közös európai kultúra antik és keresztény tanítóit olvassák, így amikor Bethlen Miklós Cicerót és Senecát emlegeti, rajtuk keresztül felidézi, ahogyan a szerzőket évszázadokon át az egyházatyák nyomában járva magyarázták és értelmezték, s tulajdonképpen, amikor Bethlen Miklós önéletíróként Szent Ágostont idézi fel, már önkéntelenül Francesco Petrarcára is emlékezik.

95 Uo.

96 SIMON, i. m.

LUFFY KATALIN

Bethlen Miklós néhány Nagybányán őrzött leveléről

R. Várkonyi Ágnes írja egy helyen, hogy amikor 1957-ben Máramaros vármegye levéltárában kutatott, Bethlen Miklósnak néhány levele feltöretlen pecséttel, vagyis felbonthatlanul járt a kezében.¹ Amikor 2010-ben a nagybányai levéltárban jártam, minden bizonnyal ugyanazok a levelek fordulhattak meg az én kezemben is, mint amelyek egykor R. Várkonyi Ágnesében.

Az itt őrzött levelek egy részéről már hírt adtam egy néhány évvel ezelőtti konferencián.² Az akkor ismertetett levélcsoport egy adósság behajtásának kerek történetét adta ki, amelyet Bethlen Miklós saját, és testvéreivel közösen a városhoz írt levelei, illetve az érintettek dokumentumai (Nagybánya város tanácsának levelei a Bethlenekhez, Csáky István és Károlyi Sándor közbenjárásai, a város protokollumába feljegyzett megállapodások és más szerencsésen fennmaradt írások, adatok) alapján lehetett körvonalazni. Tehát ez egy 1686–1691 között zajló családi ügy volt, de a családi kereteken azért túlmutatott. Ebben a témában Bethlen Miklóstól – részben testvéreivel közösen, de az ő kézírásával – összesen 11 levele maradt fenn; ezeket teszik kerek egészé az érintettek és a bekapcsolódók levelei.

Ezeket kívül Nagybánya város, illetve Máramaros levéltárából még tizenkét, Bethlen Miklós által szignált levéllel találkoztam, ezek közül hatot már publikáltak,³ hat pedig kiadatlan. Ez utóbbiakról mondok néhány szót, kronologikus sorrendben; tudásom szerint inkább próbáltam kontextusba helyezni, mint értelmezni.

* A szerző a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár Különgyűjteményeinek munkatársa. Az áttekintés megírásához nyújtott segítségért Jankovics Józsefnek tartozom sok köszönettel.

1 R. VÁRKONYI Ágnes, *Bethlen Miklós gróf, a politikus*, ErdMúz, 55(1993)/1–2, 6–12, itt: 6.

2 *Szolgáltatokat írom kegyelmednek: Misszilis és fiktív levelek, naplók, emlékkönyvek, dedikációk és alkalmi feljegyzések a régi magyar irodalomban*, Rebakucs-konferencia, szervező: MTA Irodalomtudományi Intézet, Körmen, 2010. május 26–29.

3 Máramaros vármegyéhez, Vajdakamarás, 1692. nov. 25.; Pogány Menyhárthoz, Torda, 1693. szept. 28.; Máramaros vármegyéhez, Gyulafehérvár, 1701. máj. 11.; Máramaros vármegyéhez, Bécs, 1702. okt. 31.; Máramaros vármegyéhez, Bethlenszentmiklós, 1703. júl. 1.; Máramaros vármegyéhez, Torda, 1703. júl. 7. Vö. BETHLEN Miklós *Levelei*, kiad., bev., jegyz. JANKOVICS József, a latin nyelvű részeket ford., idegen nevek jegyzéke KULCSÁR Péter, magyar nyelvi jegyz., szójegyzék NÉNYEI Gáborné, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 6; a továbbiakban: BML); 304, 314, 481, 516, 526–527. sz. (A továbbiakban a BML szerint a levelek számára és nem az oldalszámra hivatkozom.)

1. Nagybánya városához, 1690. november 6., Kővár⁴

A lázadó kurucokra figyelmeztet, Désre indul hadaival.

Ebből az évből 25 levelét ismerjük. Több levelet küldött Teleki Mihálynak, a kassai-eperjesi kereskedőnek, Léderer Mártonnak, egyet-egyét a máramarosi kamaraispánnak Nógrádi Jánosnak és Hunyad vármegye főispánjának, Nalácsi Istvánnak; levelezett Széki Mártonnal, Belső-Szolnok vármegye főispánjával, Teleki Mihályné Vér Judittal; egy-egy levelet küldött a szepesi kamarának és az udvari kamara elnökének, Siegfried Christoph Breunernek. Teleki Mihálllyal több témában is levelezett ebben az évben: művelődéstörténetileg talán nem érdektelen megemlíteni azokat a hozzá és Léderer Mártonhoz írott leveleit, amelyek Misztótfalusi Kis Miklós könyveinek hazahozatala körüli tevékenységéről tudósítanak.⁵ Telekit két levélben is figyelmezteti Bethlen a Thököly-veszélyre,⁶ ekkori feltételezése szerint Thököly a Vörös-tornyon keresztül jöhet majd be Erdélybe.

Mint tudjuk, Thököly hadi sikerei 1690 nyarán a bécsi udvart tárgyalópozícióra készítették. A zernyesti csata és Teleki Mihály halála, majd a Thököly fejedelemmé választása pánikhangulatot okozott. Ekkor Bethlen Miklós lépése volt a legészszerűbb: ezt kihasználva lehet kieszközölni Erdély Habsburg-birodalomba való tagolódásának legelőnyösebb feltételeit. Bethlen joggal félt attól, hogy az udvar megtorlása nem marad el, ezért is sietett Bécsbe, s ekkor folytatott tárgyalásainak eredményeként hozta haza 1690 késő őszen a *Diploma Leopoldinum* első változatát. Első levelét Bécsből való hazatérte után, 1690. november 2-án írta Széki Mártonnak, Belső-Szolnok vármegye főispánjának, a következőt pedig Nagybánya város tanácsának november 6-án. A Széki Mártonnak szóló utasítás Bethlen Erdélybe vezető útjának megszervezésére, annak költségeihez való hozzájárulásra vonatkozik, és a *Diploma* rövid összefoglalóját is nyújtja.⁷ A nagybányaiaknak címzett levél tehát a hazahozása körüli időszak, ennek az izgatott világnak dokumentuma.

Gyepesi János és más Szolnok vármegyei ember felbujtására kurucvilágot támasztottak, s nemcsak a parasztság, de az urak közül is néhányat elcsábítottak, sőt az „hegyi tolvajokkal” is növelték a „Rebellis Latørságot”, de ennek eloszlátása már igen közel van. Ezért is kéri a várostól, hogy ha a császár igaz hívének tartja magát, résen legyen. Miközben ő német és kővári haddal Dés felől Erdélybe indul, mivel Lajos Vilmos bádeni őgróf csapatai elől Nagybánya felé is menekülhetnek a kurucok, tehát ha elfognak közülük, értesítse azonnal a szatmári főkapitányt. A kurucok és a hozzájuk csatlakozók elfogásában Nagybánya városánál – az egykori Rákóczi-birtok, a vasvári béke után a német hadak kezén levő, szüntelen hadszíntérré vált városnál – partnerséget keres

4 Lelőhelye: Nagybánya város levéltára (Primăria oraşului Baia Mare), I. 1. 19.

5 Vö. *Erdélyi féniks: Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, bev., tan., jegyz. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 34, 337–340.

6 BML, 284–285. sz.

7 A császár testi-lelki szabadságot ígér, s a szélvészben megtántorodott atyafiak minél hamarabb megtérnek a császár hűségére, annál jobb. Tud a személye elleni áskálódásról is, miközben ő a békét viszi.

Bethlen. Tőle a lojalitásnak ez a foka sokkal inkább elvárható, mint az Erdélyhez tartozó, Belső-Szolnok vármegyei főispántól, akinek azonban hivatali kötelessége, hogy engedelmeskedjen a felszólításainak. A nagybányaiaknak viszont nem részletezi az aktuális politikai ügyeket: ezek kevésbé tartoznak rájuk, mint – összehasonlításképpen – a Belső-Szolnok vármegyeiekre.

2. A máramarosi nemeseknek, 1694. november 29., Gyulafehérvár⁸

Utasítás: ne küldjenek Váradra szekereket.

Ebből az évből Bethlen Miklósnak mindössze négy kiadott levelét ismerjük, ez lesz az ötödik. Az 1694. olyan év Bethlen életében, amelyről az életrajzi összefoglalói semmi érdemlegeset nem jegyeznek meg, de ő maga is önéletírásában hasonlóképpen nyilatkozik: „Anno 1694-hez nem sok kívántatik.”⁹ Egy-egy levelet írt ebben az évben tordai főispán feleségének, Bálintith Zsigmondnének¹⁰ és Beszterceszéknek,¹¹ kettőt pedig az enyedi iskola tisztartójának, Küküllővári Jánosnak.¹²

A máramarosi nemeseknek írt levele meglehetősen enigmatikus, túl kevés részletet ismerünk ahhoz, hogy ennek a levélnek az üzenete világos lehessen számunkra. Azt kéri a máramarosiaktól (mint tudjuk, 1691-től Bethlen Máramaros vármegye főispánja), hogy bármennyire is követeli Heisler császári generális, ne küldjenek szekereket Váradra, mert késő őszt lévén, az állatok nem fogják kibírni az utat, nincs már mit enniük. Ő maga is ír ez ügyben Heislernek, biztatja a vármegyét: írjon egy bizonyos Levvenovnak, akinek megírhatják, hogy Heisler válaszát várják levelükre, s nem hazudnak, ha azt is megmondják, hogy éhen halnak az állatok, ha most kiküldik. Itt talán arról lehet szó, amit Bethlen már korábban, de később is megfogalmazott: a császári hadak ne Erdélyben állomásozzanak, ne vonuljanak végig az országon, végigpusztítva mindent, hanem a határon maradjanak, s az élelmezésükhez szükségesséket oda küldik majd ki nekik. Tehát elképzelhető, hogy itt a Várad környékén állomásozó had ellátásához kellett volna hozzájárulnia Máramaros vármegyének. A levél második fele ennél is ködösebb: egy bizonyos Pap János¹³ szerencsétlen útjáról beszél,

8 Lelőhelye: Máramaros megye levéltára (Prefectura județului Maramures) I/15.

9 BETHLEN Miklós *Élete leírása magától = Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad. WINDISCH Éva, Bp., Gondolat, 1980 (Magyar Remekírók, a továbbiakban BMÖ), 833.

10 Elszökött jobbágyát követeli vissza, a törvényre és a törvényszerűségekre hivatkozik: nemcsak kötelessége az asszonynak a szökött jobbágyot visszaszolgáltatni, de ésszerű is, hiszen az első adandó alkalommal újra megszökne. BML, 316. sz.

11 Beszterceszéktől a kölcsönkért pénz utáni kamat megfizetését kéri, érvelése igen hasonlít a nagybányai adósságügyben folytatott levelezésben olvasható érveléshez. BML, 317. sz.

12 Az első egy, az iróniát sem mellőző felszólítás a kollégium búzájának szállításának megoldásairól; a második szintén a kollégiumi búzával kapcsolatos, lényege, hogy Bethlen mielőbb szeretne szabadulni az egyre értéktelenedő pénztől, a zlottól, a vásárlást ezzel a pénznemmel kell megoldani, és egyéb, a kollégium gazdasági ügyeire vonatkozó utasítás. BML, 318–319. sz.

13 Talán arról a Pap Jánosról van szó, aki Szász János (Zabanius) szebeni királybíró szolgálatában volt futár és Szász Jánossal együtt végeztek ki 1703-ban.

hogy egy kis hiba miatt nagy galiba lett, amit ő is szégyell. Ezért Bethlen arra inti a vármegyét, hogy küldjön valakit, aki ebből a csúfságból őt magát és a vármegyét is kimenti. Abból adódott a csúfság, hogy László deák valakinek a nevét rosszul írta le (Bethlen szerint Siriozki ez a név). A levélhez post scriptum is tartozik, ebben egy lengyelországi követségről és a követ személyéről – akit nem nevezett meg pontosan – van szó. A nevek azonosítása és a mikrokontextus valamelyes ismerete nélkül ez a félreértés-történet homályban marad.

3. Nagybánya város bírójához, 1695. szeptember 16., Torda¹⁴

Kérés a nagybányai bíróhoz a gyalogosait megsebesítő tolvajok elfogására. Bethlen fennmaradt levelei közül mennyiség szempontból az 1695. év sem emelkedik ki. Mindössze hét levelét olvashatjuk modern kiadásban ebből az évből: Brassó városának négyet küldött, a feleségének egyet és ugyancsak egyet-egyet I. Lipótnak és Ulrich Franz Khinsky császári hivatalnoknak.

Kontextusát tekintve az itt bemutatandó levelek közül ez az 1695. őszen írt levél legizgalmasabb, felvet olyan kérdéseket is, amelyek vizsgálata nem csak a Bethlen-kutatók számára lehet érdekes.

Ebben a Nagybánya bírójának írt levelében Bethlen információt közöl és utasítást ad. Ahogy írja, circiter a nagybányaiak megkeresése előtt egy hónappal a máramarosi hegyeken átkelő görögöket (kereskedőket) és az őket kísérő, Bethlen által biztosított gyalogosokat 35 tolvaj támadta meg. A katonák ötöt közülük lelőttek, s többet megsebesítettek. Felszólítja a város bíróját hegyekben garázdálkodó tolvajok elfogására, azok keresését szorgalmazza és a keresés hogyanjához tippeket is ad: tudakolózzanak a borbélyoknál, „mitsoda sebes olahokat gyógyítottanak volna”, de vigyázzanak, mert lehet, hogy csak hoztják a borbélytól az orvosságot és az afféle gyógyító asszonyoktól, hogy nyomukra ne akadjanak. Ezek a tolvajok Bánya és Szatmár felől szoktak jönni, mielőbbi elfogásuk nagyon fontos, s e „nagy gonosz orvoslásán” minden érintett, Szatmár főispánja, Károlyi Sándor, a szatmári bíró, a kővári udvarbíró és a vicekapitányok is dolgoznak, s erre kéri a nagybányaiakat is.

Ezek a nagy gonoszt tevő tolvajok és „sebes oláhok” minden bizonnyal Pinteá vitéz és legényei voltak. Bethlen ugyan nem írja le a Pinteá nevét, de a vele kapcsolatos dokumentumok¹⁵ is csak 1699-től emlegetik név szerint.¹⁶ Bethlen minden bizonnyal tu-

14 Lelőhelye: Nagybánya város levéltára (Primăria oraşului Baia Mare), I. 35. Csak az aláírás autográf.

15 A Pinteá mozgalomával kapcsolatos dokumentumok kiadása: *Documente privind mişcarea lui Pinteá 1693–1703*, ed. Susana ANDEA, AVRAM ANDEA, Cluj-Napoca, Supergraph, 2003. Az 1693-as kezdő időpont megjelenése nyilvánvaló sajtóhiba, a kötetben közölt első dokumentum, egy máramaros vármegyei határozat a tolvajok elfogásáról, 1691-ből való.

16 1699. máj. 8-án a gubernium értesíti Bánffy György gubernátort más ügyek mellett Pinteáról is, név szerint: „Pintye tolvaj leszállítása méltóságos generalis uramnak mi válaszsza leszen kegyelmet tudositnyuk” *Uo.*, 42. 1699-ig a dokumentumok csak „tolvajokként”, „tolvajok vagy rebellisek”-ként emlegetik Pinteát és legényeit. *Uo.*, 25–41.

dott Pinteá akcióiról, ezt bizonyítja egy jóval későbbi, 1713-ban írt levele is,¹⁷ amelyben Pinteá 1698–99. évi tetteit¹⁸ emlegeti, Pinteát immár név szerint is említve.

Első körben arra gondoltam, hogy Pinteá vitéz kapcsán a román és a magyar történetírás párhuzamosságairól, illetve a hősköztetés analógiáiról lehet beszélni. Nem egyszerűen csak arról, hogy a magyar történetírás alapján Pintye vitéz a máramarosi hegyekben a nemeseket és a kereskedőket rabolgató, szegénylegény-harcot folytató oláh, meglehetősen sematikus képet formálhatunk. Említik Pinteá csatlakozását a szabadságharchoz, utalnak arra is, hogy tettei az unitus egyház elleni mozgalom sorába is illeszkedik, de korai halála miatt nem szentelnek neki különösebb figyelmet.¹⁹

A román történetírásban könyvtárnyi szakirodalma van Pinteá vitéz figurájának, megítélése korántsem egységes, alakja igencsak vitatott. Reménytelennek tűnt átlátni ezt a hatalmas irodalmat, szűrőpróbaszerűen választottam ki néhány munkát ezek közül.

A 19–20. századi, Pinteával kapcsolatos elemzések jó része a Pinteá-folklórtól erősen átitatva lokális, de fokozatosan nemzeti hőssé avanzsált figuraként tartják számon. Az analógiák szintjén úgy is fogalmazhatnánk, Rózsa Sándor román megfelelőjeként kezelték: a folklorizálódás folyamata nagyon hasonló, a populáris emlékezet is hasonlóképpen őrizte meg. Egyik példája ennek az emlékezetnek kifejeződésére a modern korban: 1976-ban filmet készítettek Pinteá életéről²⁰ (ahogyan Rózsa Sándorról is készült film), amelyben romantikus nemzeti hőssé avatták, akinek szerepe a román jobbság felszabadításáért, a román mint nemzet elismertetéséért, elsősorban a magyar, de az osztrák hatalmasságokkal is folytatott küzdelemben mutatkozik meg igazán.

17 „Amint e nagyságos úrnak az Ő Szent Császári – Királyi Felsőséghez intézett folyamodványából látom, Kosow mezővárost a rablók 1698-ban felprédálták. Ahogy pedig a jó emlékezetű Eytner báró, akkori huszti parancsnok 1698. július 28-án a fényes Haditanácsnak küldött levelében olvasható, e rablók Szatmár megyéből, Kővár kerületből és Erdélyből jöttek. Valószínűbb azonban, hogy ezek különböző és többféle helyről származtak, s nem mint a parancsnok úr vagy bárki más megtudhatta, mert az a híres rablóvezér, Pintye, nagyon sok társat szerzett magának különböző országokból és vidékekről, még Törökországból is, mint ugyanezen parancsnok úr [Eytner huszti parancsnok] írja a fényes Haditanácshoz Tömösvárról 1699. január 29-én, 3–400-at is. Bárhonnan is voltak tehát, nem fontos, lényeg hogy voltak, és hogy sok más gazztett között ezt a mezővárost is felprédálták, ez biztos, akkor én is hallottam, minthogy Máramaros megye főispánja voltam. [...]” BML, 654. sz. (Fordítása: 1341.)

18 Az 1698–99-es évek Pinteá-akciói közül kegyetlenségében kiemelkedik a Lengyelországgal határos Rónaszéken történt garázdálkodás, amikor nemcsak a lengyel kereskedőket, de az itteni kastélyt is megtámadták és kifosztották: megöltek 250 embert, elvittek 150 lovat és sok értéktárgyat. Az esetről a felsőbányai bíró számol be a nagybányai bírónak 1698. július 21-i levelében. Lásd a levél kiadását és ezzel az ügygel kapcsolatos további dokumentumokat: *Documente privind...*, i. m., 36–39.

19 SZMIK Antal 1906-ban megjelent kötete egyik fejezetének címe *Pintye Gregor – Adalékok Felsőbánya szabad királyi város monográfiájához*, Bp., szerzői kiadás, 1908, 392–401. Szmik főleg a Pinteával kapcsolatos folklóralkotásokra támaszkodva vázolta fel Pinteá történetét; történeti dokumentumokra kevésbé hivatkozik. A magyar történetírás területén Köpeczi Béla tárgyalta – nem kifejezetten Pinteá alakjával, hanem a Rákóczi szabadságharc és a románság kapcsolatával foglalkozott. II. Rákóczi Ferenc román kapitányairól szóló, elsősorban Fekete Vaszil alakját körüljáró újabb tanulmányában Seres István is érinti Pinteá alakját. Ez jó összefoglalása a szabadságharchoz csatlakozott románok szerepéről való kérdéseknek is: http://www.sznm.ro/acta2008/2007/355_372_seris.pdf (2016. 05. 30.).

20 A filmet rendezte Mircea Moldovan, főszerepben, a történelmi filmekben játszott szerepeiért már akkor is híres Florin Piersic.

A tengernyi szakirodalom átlapozása is elég jól mutatja, hogy Pinteáé képe mindig szorososan összefüggött az adott időszak politikai berendezkedésével, közérzetével és/vagy az éppen kötelező ideológiákkal. A 19. században nagy erővel zajlott a Pinteával kapcsolatos folklór gyűjtése, a romantikus történetírás ezektől is ihletetten rajzolta meg Pinteáé, a hegyi betyár képét. Alakjával kapcsolatos viták már ekkor is zajlottak; ezeknek gyakorlatilag véget vetett a kommunista rendszer kisajátító és egyneműsítő, a történetírást politikai propagandaként működtető gépezete. Pinteáé napjainkban is magát erősen tartó hős (elsősorban lokális, de a nemzeti hősök galériájában is előkelő helyet foglal el), akiről legendák, népi énekek és történetek hatalmas mennyiségben keletkeztek nemcsak Máramarosban (a mai Máramaros megyét értem most ezalatt), de a vele határos Szilágy vagy Beszterce megyében is. 2003-ban – halálának 300 éves évfordulóján – egész sor írás jelent meg róla, folyóirat számokat, köteteket szenteltek emlékének.

A Bethlen-levél Pinteáé-referenciája kapcsán a román nyelvű szakirodalomba tett rövid kirándulás során világossá vált, hogy ez a dolog az oppozíciós-analógiás, historiográfiai indíttatású kérdésnél némiképpen bonyolultabb. Miután a nagybányai levéltárban talált leveleket azonosítottam, azt is gondoltam erről a levélről, hogy ismeretlen és kiadatlan. A magyar nyelvű forráskiadásban, illetve irodalomban valóban az. Ám nem teljesen az a román nyelvű forrásfeltáró és értelmező munkákban: Oszóczi Kálmán²¹ 1971-ben a *Marmația* című máramarosi múzeumi folyóiratban hírt adott erről a levélről és ismertette tartalmát.²² Az ő ismertetésére hivatkoznak a későbbiekben a román történészek.

A legalaposabb és legátfogóbb román nyelvű munka a 2003-ban a Susana és Avram Andea által kiadott dokumentumgyűjtemény és Pinteáé-monográfia.²³ Az előbbiben az 1691–1703 közötti időszakból²⁴ való Máramaros vármegyei tanácsi határozatokat, leveleket és a tanúvallatási jegyzőkönyvet adták ki. Hivatkoznak Bethlennek erre a levelére (pontosabban az Oszóczi híradására) is, mivel beleilleszkedik a 1690-es évek közepének azon intézkedései sorába, amelyeket Pinteáéval és legényeivel szemben hoztak a hatóságok.²⁵ Talán a dokumentumok bősége, talán marginálisnak tűnő volta mi-

21 Történész, 1957–1991 között a nagybányai állami levéltár főlevéltárosa.

22 Coloman OSZOCZI, *Documente inedite referitoare la Pinteáé Viteazu în arhivele maramureșene*, *Marmația*, 2(1971), 106–120.

23 Susana ANDEA, Avram ANDEA, *Haiducul Pinteáé și lumea sa: 1693–1703*, Cluj-Napoca, Supergraph, 2003. Az 1693-as kezdő időpont itt is sajtóhiba. Lásd még a korábban említett, általuk összeállított dokumentumgyűjteményt. E kötetükben utalnak Bethlen 1695-ös levelére, Oszóczi-kira történő hivatkozás kíséretében. Az 1713-as levelet nem említik.

24 Lásd a 15. jegyzetet.

25 Bár Pinteáé működéséről már 1691-ben történt híradás (a máramarosi vm. határozata a tolvajok elfogására); az Andea-házaspár dokumentumközlése szerint a következő adat Bánffy György utasítása ifjabb Teleki Mihálynak a tolvajok elfogására, 1696. aug. 27-én. A Pinteáéval kapcsolatos dokumentumok sorában időben tehát az 1691-es határozatot követően a Bethlen Miklós levele a következő. Az 1696-os utasítást követően a Pinteáé-történet jól dokumentált és ismert. Jellemző, hogy a román történészek nem tudnak Bethlen 1713-as leveléről. Tény, hogy 1703-ig, Pinteáé haláláig követték az eseményeket, s valószínűleg emiatt is esett ki érdeklődésük látóköréből ez az eredetileg latinul írt levél.

att azonban forráskiadásukban ezt a levelet nem közlik. Az ő forrásfeltáró munkájuk és értelmezői módszerük nyomán látszik, hogy Pinteá alakja és mozgalmi egy másik elbeszélési regiszterbe illesztve a képnek más árnyalatait mutatják meg. Egyrészt makrotörténeti elemzést végeznek a hajdúmozgalom társadalmi-történelmi-vallási hátterének bemutatásával, másrészt a dokumentumok értelmezésével apró részleteket (pl. milyen volt Pinteáék öltözete) tárnak fel a mozgalom komplex képének kialakításakor, s ezek a csapat sikereinek magyarázatául is szolgálnak. A Pinteáról kiderülő részletek (nemesi származása, katonai képzettsége, amelyet a császári hadseregben szerzett, támogatóinak szociális-etnikai összetétele stb.) sok tekintetben ellentmond a folklór Pinteá-képének.²⁶

Bethlen vonatkozásában tehát úgy foglalhatjuk mindezt össze, hogy Bethlen is érintettje volt a Pinteá-vezette mozgalomnak, a két egymással szemben álló felet láthatjuk bennük. A köztük levő ellenét azonban nem a magyar nagyúr és az elnyomott román jobbágyvezér közti ellentét, hanem ennél jóval bonyolultabb. A történet politikai és vallásügyi kontextusa, a Pinteá személyével, származásával és iskoláztatásával kapcsolatos újabb adatok nyomán a kuruc mozgalmak történetében az ő alakjával kapcsolatos epizódok is mindenképpen figyelmünkre méltók. Bethlen Miklósnak az 1695-ös levele a Pinteá-történet elejéhez kapcsolódik, 1713-as (az akkor már négy éve a habsburg „vendégszeretetet” élvező egykori kancellár) visszaemlékezése az 1698–99-es események forrásaként szolgálhat, a feltárt dokumentumok pedig az emlékezet működésének kontrolljaként hasznosíthatók, a magyar és a román történetírás számára egyaránt fontos dokumentumok lehetnek.

26 Nem tartozik ugyan szorosan a Bethlen-témához, de mégis fontosnak tartom megemlíteni Ionuț Costea egy nemrég megjelent tanulmányát, mert az újabb szemléletű történelmi megközelítés egyik igen jó példája, nemcsak szakszerű, de élvezetes olvasmány is. Costea úgy hasznosítja Pinteával kapcsolatos szövegeket, alkotásokat, hogy ezek segítségével a Pinteá-reprezentációnak három szegmensét egyrészt azonosítja, majd elemzi is, és egymással való kapcsolatukra, valamint ezeknek az érintkezéseknek a következményeire is rámutat. A vizsgálatba bevonható forráskat három szegmensben helyezi el: a (jogi) dokumentumok, a folklór és a totalitárius rendszer populáris kultúrájának regiszterében folytatott vizsgálat alapján mutatja be Pinteá alakjának társadalmi-kulturális reprezentációit, az egy-egy regiszteren belül a domináns narráció kereteit, és azt, ahogyan ezek egymás által kontaminálódnak napjainkban. Szerinte a diszkurzív hagyomány helyett/mellett a performatív, emblemikus megnyilvánulások kerülnek újabban előtérbe. Mert a kommunista propagandagépezet saját ideológiájának sajátította ki Pinteá alakját, a lokális hősből nemzeti hőst faragott, a nemzeti emlékezet szereplőjévé tette, ez a helyi közösségi emlékezetet továbbra is befolyásolja: ennek tudható be a Pinteá neve alatt szervezett számos népi fesztivál, az, hogy intézmények, társulatok nevezik el magukat Pinteáról. Pl. a nagybányai csendőrség 2010-ben cserélte le a Bogdan Vodă nevet Pinteára, azóta is ezen a néven őrzi Nagybányán Pinteá mellszobrát. Ionuț COSTEA, *Biografie și istorie: Pinteá Viteazul, reprezentări culturale = Societate – Cultură – Biserică: Studii de istorie medievală și modernă. Omagiu profesorului Avram Andea*, ed. Doru RADOSAV, Radu MĂRZĂ, Cluj-Napoca, Argonaut, 2014, 329–350.

4. Szatmár városának, 1698. július 4., Gyulafehérvár²⁷

Guberniumi levél, Bánffy Györggyel közösen szignálták. A szatmáriak megintése a máramarosiakkal szemben elkövetett túlkapások miatt.

Ez a levél – ha műfaját kellene meghatározni, apológiás tartalmú, eligazító levélnek nevezhetnénk – nem is lehetne benne a Bethlen-levelezés két kötetében, hiszen nem tartozik annak gyűjtőkörébe: guberniumi, vagyis hivatali levél. A levél tartalmát tekintve világos, hogy miért ezt a hivatali formát választotta Bethlen a szatmáriak megszólítására. Nem egyszerűen csak azért, mivel hivatali ügyben írt, hanem azért is, személyesen is érintett: saját vármegyéjét védelmezi, vagyis hivatali ügygé avanszált kérdésben áll ki a máramarosiak mellett.

Ez a guberniumi leirat válasz a máramarosiaknak a Szatmár vármegyeiekkel szemben megfogalmazott panaszára. Eszerint (amennyire e levélből ez rekonstruálható) a szatmáriak a hegyen átkelő máramarosiakat fogdossák el, és különféle vádakkal tartóztatják őket le. Ha kezeskedik is valaki egy-egy elfogott emberért, a pert nem a kezes megyéjében folytatják le, hanem Szatmáron. Ezeknek az ügyeknek a kezelése nagyon nehézkes, hosszadalmas és nem az elfogottak javára történik. Az ártatlan emberek megkárosítása, meghurcolása miatt a szomszédi jó viszony veszélybe kerülhet, ezért inti a gubernátor és a kancellár a szatmáriakat, hogy a mostani és a következő problémákat atyafiságos szeretettel kezeljék, mégiscsak egy koronához tartoznak. Az együvé tartozás hangsúlyozása közben fenyegetésként is olvasható: az együvé tartozás tényét/tudatát más irányba is tudja fordítani, mert amennyiben nem hallgatnak az intésre, az ügyet a palatinus, de akár a császár elé is vihetik.

Szinte kizártnak tarthatjuk, hogy ez egyszerű guberniumi levél lenne: minden bizonnyal személyes érdekek és elfoglaltságok is álltak mögötte. A Bethlent panaszukkal megkereső máramarosiak feltehetőleg számíthattak segítő jóindulatára, a hatás növeléséért nem máramarosi főispánként, hanem guberniumi kancellárként írta alá a szatmáriaknak megfogalmazott választ.

Emellett – éppen a máramarosi hegyekben ekkortájt legjobb formájukban levő rablóhadak akcióinak ismeretében (talán az előbbi levél által is befolyásolva) – az olvasat kiegészíthető talán egy feltételezéssel is, mert elképzelhető, hogy éppen a Pinteá kézre kerítéséért folytatott buzgalom csordult itt kissé túl. A szatmáriak mindenkit elfogtak, aki a hegyeken átkelt, ártatlan máramarosi emberek javait kobozták el, mert erős volt a gyanú mindenkivel szemben, aki erről az útról érkezett, hogy Pinteá társaságához tartozik.

Bethlennek ebből az évből tizenhárom levelét ismerjük. Egy személyes sérelmet megfogalmazó levelén²⁸ kívül ezek mind gazdasági vonatkozású döntések, illetve azok következményeit, az azokból adódott sérelmeket és országra következő károkat taglaló levelek.²⁹

27 Lelőhelye: Máramaros megye levéltára (Prefectura județului Maramureș), I/19. Az aláírások saját kezűek.

28 Bánffy Györgynek rója fel, hogy bécsi kiküldetésükből való hazatérésük közben kétszer is magára hagyták az éjszakában. Mélyen megviselte ez az eset Bethlent, önéletírásában is megemlékezik róla. Vö. BMÖ, 855, ill. a BML, 417. sz. és ennek jegyzete: 777.

29 Vö. BML, 414–426. sz.

5. A szigeti és hosszúmezei nemesekhez, 1701. február 12., Gyulafehérvár³⁰

A máramarosszigeti és hosszúmezei nemesek adózását sürgeti; Püspöki Márton másolata 1730-ból.

Ebből az évből viszonylag sok, szám szerint 29 levelét ismerjük Bethlennek, javarészüket a „cirkálás” ügyében íródott, valószínűleg ebben a sorba illeszkedik ez a másolatban fennmaradt levél is. A levél 1730-ban történt lemásolása egyértelműen a térség adózási kérdéseire csatolt dokumentum lehetett. A szigeti levéltár anyagában őrzik azt a repertóriumot (a benne szereplő dokumentumok egy része ma már nem található meg, így több, pl. Bethlen-levelet sem találtak a levéltárosok), amelyet a helyi nemesség kiváltságaival és jogaival kapcsolatos dokumentumokat jegyezték be.³¹ A *Civilis telkekről szóló levelek* címet viselő harmadik fasciculusába kerültek, amelyben az adózással kapcsolatos iratokat gyűjtötték össze. Ezek közül kiemelendő Rhédei Ferenc szigeti főispán adóügyi határozata, az egyházi nemesség Bethlen Druzsínához benyújtott kérelme az adó befizetéséről, a Bethlen Druzsínával között megállapodás az adó összegéről stb. Bethlen Miklósnak a szigeti és a hosszúmezei nemesekhez írt levele ennek a fasciculusnak a 13. darabja. A 17. század legvégén és a következő század elején Bethlen Druzsina által nyújtott kedvezmények további fenntartására tett kísérletként értékelhető Máramaros két fontos városában élő nemesség beadványharca. Ezekből most annyi látszik, hogy a Bethlen Druzsina-féle engedményekre hivatkozva nem akartak annyit fizetni, mint amennyit kiróttak rájuk. A *Diploma Leopoldinum* utáni megváltozott világban az adók újratárgyalása nemcsak Máramarosban volt érzékeny téma. A vármegye sorsáról is döntő *Diploma* némiképpen megváltoztatta az adózás rendszerét is. Márki Sándor vármegyei bizottságtag a técsői levéltárról készített jelentésében (1889) részletesen kitér a vármegye öt koronavárosát (Sziget, Hosszúmező, Huszt, Visk, Técső) elevenen érintő történetnek erre a fejezetére.³²

A register feljegyzései szerint Bethlen Miklóst először 1693-ban keresték meg a szigeti taxás telkeken lakó nemesek, akik Rhédey Ferenc feleségének, Bethlen Druzsínának kiváltságaira hivatkozva kérik, hogy a korábban elfogadott egy forintos adót rajtuk ne hajtsák be (Fasc. 3/10). Az ügy kezdete azonban jóval későbbre nyúlik vissza; Bethlennek ezzel kapcsolatosan csak ez az egy, 1701 februárjában keltezett levele maradt fenn.³³ Az ügy valószínűleg ettől még nem simult el, mivel májusban a gubernium küldött utasítást a vármegyének, amelyben különféle kimutatásokat

30 Lelőhelye: Máramaros megye levéltára (Pref. jud. Maramureş), I/31.

31 *Repertorium Inclitas Nobilitatis Szigethiensis ab Anno 1329 usque Annum 1804*: Fasciculus 3. A Civilis telkekről szóló levelek. – Máramarossziget város levéltára (Primăria oraşului Sighetu-Marmaţiei), nr. fond. 46, nr. inv. 771.

32 A Századok 1889/8. száma tematikus szám: *A Magyar Történelmi Társulat 1889. aug. 25–30-iki kirándulása Máramaros vármegyébe és Nagy-Bánya városába*. Márki Sándor írása: 73–88.

33 A registerbe bejegyzett iratok szerint az adócsökkentési kérelmet 1670-ben jegyezték be. A register szerint 8. fasciculusban (*Instantiak csomója*) Bethlennek egy 1693-ban a szigetiekhez címzett levele, amelyik ugyanebben az ügyben íródhatott, mint ahogyan az egyházi nemeseknek 1701-ben a guberniumhoz írt kérése is. Ezeket a levéltárosok 2010-ben nem találták a helyükön.

kérnek: az 1699 októberétől begyűjtött adókról, a régi és az új nemesek számáról, mennyi rendes és mennyi rendkívüli adót fizettek stb. A máramarosi egyházi nemesek is megkeresték a guberniumot (a szöveg fogalmazványa maradt fenn, dátum nélkül; a szöveg alapján 1701-ben vagy az után keletkezett), amelyben kéri, tekintsen a gubernium rájuk is irgalmas szemmel: a városi nemesek határon kívüli telkeikről levett terhei miatt az ő terheik nőttek meg, annyira, hogy még a jobbágyoknál is nagyobb terheket viselnek. 1702-ben a hosszúmezei nemesek újabb kérést nyújtanak be, amelyben ismét a Bethlen Druzsina idején megállapított négy magyar forintos adó mellett érvelnek. Ezt a pár iratot csak említésképpen emeltem ki, annak jelzésére, milyen kontextusba illeszkedik Bethlen levele. Ehhez az ügyhöz természetesen jóval több irat tartozik, a registerben feljegyzett fasciculusok szinte mindegyike tartalmaz erre vonatkozó dokumentumot.

A fenti levél kontextusa csupán az érvelés mikéntje miatt érdekes, viszont meg kell nézni a szigeti és a vármegyei levéltárnak azokat az iratait, amelyek ehhez az ügyhöz kapcsolódnak. Országos politikai, művelődési stb. szempontból talán kisebb jelentőségük volt, de helyi szinten súlya volt e kérdéseknek, ezért és az érvelés logikájának, valamint a személyközi viszonyoknak a felméréseért indokolt volna egyszer majd rövidebb kitérőt szentelni a szóban forgó iratoknak. Emellett pedig a Erdély és a Partium megváltozott világának fiskális kérdéseibe nyújtanak bővebb rálátást.

6. Máramaros vármegyéhez, 1714. április 28., Bécs³⁴

Válasz a máramarosiaknak terheik könnyítésére vonatkozó tanácsok; egy régi kölcsön tisztázása.

Az 1714. évből Bethlen Miklósnak 11 levele olvasható az összegyűjtött levelei között: ebben az évben vejével Teleki Sándorral, leányával, Teleki Sándorné Bethlen Júliával, feleségével, Rhédey Júliával, Dujardin Ferencné Vay Erzsébettel levelezett, tehát mind családtagokkal, a hozzájuk írt levelei instructiók, rendelkezések, s birtokügyeivel, vagyonával kapcsolatosak. A következő két évben már csak egyszer ír hivatalosságnak szóló levelet: 1716. március 4-én a titkos tanácsnak.³⁵ 1714–1716 között írt levelei legnagyobb részben mind családtagokhoz szólnak, nagy részük pedig a vagyonának elosztására vonatkozó utasítás, végrendelet.

A levélben két történet van. Az egyik Bethlennek a vármegyével szembeni egykori elkötelezettségéhez kapcsolódik: ő mindent, ami rajta múlik, megtesz a vármegyéért, ezért most is tanácsokat ad, hogy terheik csökkentéséért kiket keressenek meg (elsőként a guberniumot, de írjanak ők is a császárnak és a minisztériumnak is), ebben – Bethlen reményei szerint a leendő főispán és huszti kapitány – fia, József is mellettük lesz. A levél első, tanácsadó részébe egy figyelmeztetést is belefoglalt, ez pedig azt

34 Máramaros vármegye levéltára (Prefectura județului Maramureș), II/155. A záróformula és az aláírás autográf.

35 BML, 685. sz.

mutatja, Bethlen nemcsak az erdélyi dolgokról volt jól értesült Bécsben, hanem a bécsi híreket is ő közvetítette haza. Bár a szatmári béke döntött a Partium hovatarozásáról, ez korántsem működött egyértelműen.³⁶ Ezért is figyelmezteti a vármegyét: „Irjanak ide az Erdélyi Cancellarianakis vigyazzon jobban a’ Partium dolgára, mert bizony felek el cseppen Erdélyből az egész Partium.”

A máramarosiaknak írt levél első, tanácsló részének lehetséges előzménye a kiadott levelek alapján rekonstruálható: 1713-ban a haditanácsnak címzett levélben³⁷ írt a vármegyének arról az adósságáról, amely a lengyel kereskedők kérhettek, miután Pintea kirabolta őket és amelynek egy részét vissza is szolgáltatták. Az összeg nagyságát nem érti Bethlen, mert míg főispánja volt a vármegyének, nem tudott ilyen igénylésről. Minden valószínűség szerint e terhek könnyítéséért kereste meg őt a vármegye és erre adott válaszát írta meg 1714. április 28-án. A történethez hozzátartozik az is, hogy fiának a főispánságba és a huszti kapitányságba való beiktatását többször is kérte a császártól, mint ahogyan azt is, hogy az udvari kamarától tíz évvel azelőtt, 47 000 forintért vásárolt huszti jószágot adják vissza feleségének és fiának. Mindezekhez kapcsolódik József útlevélkérése is, amit a gubernium elutasított 1713-ban.³⁸

A levél másik része is Bethlen vármegyei birtok- és pénzügyeihez kapcsolódik. Egy olyan adósság-ügyet tisztáz, amelyik saját bevallása szerint soha nem volt az ő adóssága: ifj. Bánffy György 4000 forintot igényelt a vármegyétől, a vármegye pedig a maga részéről 4000 forint régebbi kölcsönt kér vissza Bethlentől. Ebben a levélben Bethlen azt bizonyítja, miért nem jogos szerinte a kérés: 1701-ben (Bethlen válaszából az derül ki, hogy ekkoriból való a kölcsön), nem a vármegye adott neki kölcsön, hanem éppen

36 „A Partium területi kiterjedése időnként változott. A szatmári béke után északon Máramaros, Kraszna, és Közép-Szolnok vármegye, valamint az utóbbi megyéből kiszakadt Kővár vidéke, nyugaton pedig Zaránd és Arad vármegye tartozott hozzá. A Partium kormányzati helyzete hosszabb ideig felemás, bonyolult volt. Általános igazgatás és igazságszolgáltatás szempontjából Erdélyhez, adóigazgatás tekintetében pedig Magyarországhoz tartozott. Ennek a nem szerencsés helyzetnek 1732-ben vetettek véget. Máramaros és Arad vármegyéket, valamint Zaránd nyugati részét Magyarországhoz csatolták, a Partium többi részét pedig – és ettől kezdve csak ezt nevezték Partiumnak –, Erdélyhez, a kormányzat minden ágában.” – http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Tortenelem/14Szab%F3_Marjanucz/html/1_2.htm (2016. 05. 28).

37 Lásd a 17. lábjegyzetet, vö. BML, 654. sz. – Az ezzel kapcsolatos részlet: „Ami aztán azt a 180 vagy 170 ezer lengyel forintnyi igényt illeti: ama egész idő alatt, egészen 1703-ig, tudniillik ama esettől kezdve 5 éven keresztül, minden dolog megbékélvén, minden kérelmezőnek a királyi gubernium, melyhez Máramaros tartozott, szolgáltatott törvényt, annak én is valamiféle tagja voltam, e megyének pedig főispánja, a mieink közül azonban senki nem kért igazságot úgy, hogy azt bármi módon is megtagadták volna, ami felől mind a gubernium, mind ama megye jegyzőkönveit meg lehet nézni. Amit aztán az igénylő úr ír, hogy a dicsőséges emlékezetű Lipót császár parancsára Rabutin tábornok úr értesítette a megyét a 170 ezer forint megfizetéséről szóló határozatról, erről semmit nem tudok, nem is értem, hacsak nem bebörtönöztetésem után történt, mert ha előtte lett volna, képtelenség lenne, hogy az álám rendelt megye e roppant terhéről legalább hírt ne küldött volna számomra. Egyébként e fényes Rabutin tábornok úr nemhogy 180 ezer, de 18 forintról sem rendelkezett soha sem Erdélyben, sem Máramarosban, mert figyelembe vette a Diploma 17. pontját. Ha tehát az igénylő úr ezt a véleményét fenntartja, remélem, a császári jóindulat az egész ügyet visszaulajja az erdélyi guberniumhoz, hogy a megye ott feleljen meg.”

38 BML, 653. sz.

fordítva, ő kölcsönzött a vármegyének négy- vagy ötezer forintot. Arról már tudomása sem volt, sem jóváhagyását nem adta, hogy a vármegye ezt a pénzt tisztartójának, Saláti Andrásnak, aki éppen a gubernátortól akart kölcsön kérni, odaadják. Ha pedig a huszti birtokvásárláshoz adott volna a maga emlékezte szerint a vármegye kölcsön éppen négy ezer forintot, téves emlékezetüket bizonyítja az is, hogy nincs obligatoria, amivel kötelezhetnék őt a fizetésre. A bizonyítás során számos olyan, a Bethlen főispánsága alatt fontos pozíciókat betöltők nevét (Rhédey László, Galambos Ferenc; Darvai György és Pogány György alispánok) sorolja fel, akik ha élének, tanúskodhatnának a lovászmester, Pogány Ádám vádjai és becstelenítései ellen. November 29-én feleségének írt levele³⁹ szorosán kapcsolódik ehhez a családnak sok bosszúságot okozó történethez. Ekkor számol be arról is, hogy Husztot a császár visszaadta, ezt feleségére hagyja, s vigasztalja: visszafelelhet azoknak, akik azzal csúfolták, hogy Bethlen olyan birtokokat hagyott hátra, amelyek nem is az övéi. A máramarosi birtokok tulajdonba vétele nem ment simán, egy évvel később írja újra feleségének: „A máramarosi Nemes ember drága, hazug, csak magának kapar”.⁴⁰ De Huszt a tulajdonában maradt, több rendben készített végrendeleteiben is rendelkezik róla, később Júlia lánya révén (Teleki Sándor felsége) került a Telekiek birtokába.

Ezek a Nagybányán talált levelek csak néhány mozzanatot mutatnak meg Bethlen Miklós írásos hagyatékából, s ha az élettörténet és az életmű kontextusában nem is legizgalmasabbak, de talán nem teljesen érdektelen részletekre világítanak rá.

39 *Uo.*, 665. sz.

40 *Uo.*, 678. sz.

BÁNDI ANDRÁS

Bethlen Miklós jellemzése a szász forrásokban

A szászok Bethlen Miklósról kialakított véleményét három tényező határozta meg: az állami kontribúciók megosztása, Bethlen politikai röpiratainak értelmezése, valamint a *Diploma Leopoldinum* megfogalmazása és elfogadtatása a császárral.

Bethlen Miklós jellemének legkedvezőtlenebb vonásait a szászok királybírája, Zabanius János (1664–1703), más nevén Harteneck (vastagnyakú) Szász János vetette papírra. Ő fogalmazta meg azt az írást, amelyet Zieglauer Ferdinánd *Scriptum Anti-Bethlenianum*ként kivonatban közölt a Szász János politikai tevékenységének szentelt (1691–1703) kötetében.¹ A Bethlen-ellenes szöveg 1701–1702-ben keletkezhetett, és eredeti példánya időközben eltűnt. Az irat szerint az ifjú Bethlen modoránál, szellemi képességeinél fogva sokat ígért kortársainak, de felnőttként hazájának, nemzetének, rokonainak károssá és végzetessé vált. Szász János a kamasz korú Bethlenről sem ír kedvezőbben: szerinte szeretett lopkodni és csúfot űzni játszótársaiból, és ezeket a jellemvonásait megőrizte felnőttként is, beképzelt, csúfondáros, önfejű, zsarnok, kapzsi, képmutató, felségsértő, nemzetet-egyházat eltipró egyén volt. Szász öt pontban foglalja össze a Bethlen elleni érvelését:

1. Amikor az országban lázongók és idegen katonák dúltak, őktek, addig Bethlen „azt gondolta, hogy Bécsben kedve szerint saját hálójában halászhat.”²
2. Amikor Bécsből visszatért a *Diplomával*, azt állította, hogy ő a szerzője, minthogyha sajátjában tartva a király kezét, íratta volna meg vele azt. Minden eszközzel megpróbálta magáévá tenni a gubernátori tisztséget.
3. Veterani csatavesztését követően hivatalos megbízatás nélkül felment Bécsbe tárgyalni.
4. A *Columba Noe* megfogalmazásának célja nem volt más, mint a haszonélvezet.
5. Ezután hosszasan sorolja a Bethlen elleni vádakát, ezeket a következőképpen zárja le: „Hazája Erdély, amelyből aligha hordoz magával mást, mint származását [...]”³

* A szerző a Romániai Á. H. Evangélikus Egyház Központi Levéltárának munkatársa Nagyszebenben.

1 Ferdinand ZIEGLAUER, *Harteneck, Graf der sächsischen Nation, und die siebenbürgischen Parteikämpfe seiner Zeit, 1691–1703: Nach den Quellen des Archives der bestandenenen siebenbürgischen Hofkanzlei und des sächsischen National-Archives in Hermannstadt*, Hermannstadt, Druck und Verlag von Th. Steinhaußen, 1869, 277–285. Zieglauer megjegyzi, hogy a vitairat terjedelme 21 fólió, s jellegénél fogva vázlat (*concept*). Az osztrák jogtudós nem közli szerkezetét, megelégszik csupán a legjellegzetesebb passzusokat idézni: „Es sei uns gestattet, aus dem umfangreichen Dokumente die am meisten charakteristischen Stellen herauszuheben.” *Uo.*, 277.

2 „[...] pro lubitu suo se sua Viennae sagena piscari posse credebat”. *Uo.*, 278. A latin idézeteket saját fordításomban közlöm – B. A.

3 „Patriam quidem ejus esse Transsylvaniam, a qua tamen vix aliquid praeter nativitatem traxerit [...]” *Uo.*, 285.

Ezt követően Bethlent a különféle nemzetek negatív jellemvonásaival hasonlítja össze:

- „affectata vero suaeque personae disproportionata gravitate Hyspanus” (valódi kép-mutatása, valamint a saját személyének túlzott felértékelése – spanyol);
- „lucricupidine Belga” (a belga kapzsisága);
- „vili mercium mixtura Sabaudus” (az aljas eszközök keverékében, savoyai);
- „parolae fallibilitate Gallus” (megtévesztésre szánt szavakat használó francia);
- „principiis monarchomachicis Anglus” (monarchiaellenes elveket követő angol);
- „amore libertatis Polonus” (a szabadosságot kedvelő lengyel);
- „zelotypia Italus” (féltékeny olasz);
- „atque sic monstrosus quidam minotaurus vix meretur non dici” (annyira természet-ellenes, hogy megérdemli a Minotaurusz megnevezést).⁴

Zieglauer szerint Szász János vitairata válasz arra a nyilatkozatra, amelyben többnyire az adóztatás rendszerével foglalkozott a kancellár, és amelyet 1702. május 19-én hozott nyilvánosságra.⁵ Zieglauer olvasata szerint Bethlen ebben azt jelentette ki, hogy a Gubernium és a királyi tábla tagjai közé nem vehetnek fel polgári származású szászokat, mivelhogy nem egyenrangúak a magyar nemesekkel, továbbá az is feltűnt neki, hogy a szászok nem tisztelik a nemeseket, lenézik őket. Ehhez a Bethlennek tulajdonított véleményhez a következő megjegyzést fűzte: „Habár szászként nem vagyok nemesi származású, azért mégsem tartom magam valamilyen grófnál alábbvalónak.”⁶ A vita középpontjában kölcsönös sérelmek álltak. A szászok megsértették a nemesek tekintélyét, az utóbbiak viszont lenézték a szászokat polgári voltuk miatt. A Bethlen és Szász közötti viszálykodás személyessé is vált. Szász János az új hatalomnak hűséges alattvalója volt, és megpróbálta kihasználni azokat a kedvezményeket, amelyeket Bécs a szászoknak nyújtott. Bethlen viszont arisztokrataként nem tűrte, hogy a fejedelemség idejében kialakult rendet leértékeljék, vagy akár felbontsák.

A viszály kiéleződését nem lehetne megérteni, ha nem vetünk pillantást az 1701–1702-es országgyűlések tárgyalásaira. A spanyol örökösödési háborúban való részvétele miatt I. Lipót rendkívül magas, a háborúban szokásos emelt összegű adót (750 ezer forintot) szándékozott kivetni az országra.⁷ Az adó eredeti összege 800 ezer forint volt, de sikerült lealkudni belőle 50 ezret gróf Johann Friedrich von Seeau, a Kamarai Bizottság elnöke jóvoltából. A rendek küldöttséget terveztek meneszteni Bécsbe, hogy további engedményeket (150 ezer forint) érhessenek el és panaszukat terjeszthessék elő. Hosszadalmas választási viták után sikerült csak megszavazni a küldöttség három tagját: Bethlen Miklóst, Pekry Lőrincet és Thomas Schmied von Scharfenbach

4 Az idézet közli magyar fordításban LUKINICH Imre, *A bethleni gróf Bethlen család története*, Bp., Athenaeum, 1927, 434.

5 „Declaratio hungaricae et siculicae nationum ad saxoniam nationem.” ZIEGLAUER, *i. m.*, 265.

6 „Etiam si Saxo, non tamen me nobile quocunq[ue] comite reputo inferiorem.” *Uo.*, 268.

7 Ld.: SZIRTES Zsófia, *Az erdélyi szászóság érdekérvényesítése az átmeneti korszakban (1690–1711)*, PhD-disszertáció (kézirat), Piliscsaba, PPKÉ, 2015, https://btk.ppké.hu/uploads/articles/7429/file/SZIRTES_DISSZERTACIO_2015.pdf; különösen: 220–225. (Letöltés: 2016. 05. 27.)

szászsebesi királybíró. A szászok viszont nem voltak megelegedve Scharfenbach jelölésével, akire egyetlen képviselőjük sem szavazott, mivelhogy nem bíztak meg benne.⁸ Korábbi esetekre hivatkozva azt kérték a Guberniumtól, hogy a küldöttség szász tagját külön, a saját képviselőik által szavazhassák meg. A Gubernium megengedte a külön választást, de azt már nem, hogy guberniumi tanácsosokat is jelöljenek. E határozat ellen való tiltakozásuk jeléül a szászok visszavonták a küldöttségben való részvételüket.⁹ A magyar és a székely nemzetek képviselőjét nagyon felháborította a szászok meghátrálása, Szász Jánost tették ezért felelőssé, mintegy az ő tördőféseként értékelték. Ezzel vette kezdetét a magyar rendek és a szászok közötti szenvedélyes vita, amelynek Bethlen Miklós és Szász János lettek az exponensei. Ezzel magyarázható a szóban forgó két vitairat keletkezése is.

Georg Michael Gottlieb von Hermann (1737–1807) brassói jegyző és tanácsos a szülővárosának szentelt monográfiájában nyolcoldalas fejezetet szentelt Bethlen Miklós-nak, amelynek címe: *Die Geschichte des Kanzlers Bethlen Miklos*.¹⁰ Ennek java részét a *Columba Noe* keletkezése és pontokba szedett ismertetése teszi ki. Hermann erősen a Szász János hatása alatt állt, de a Bethlen-életrajz rövid ismertetésében mégis megemlíti, hogy Bethlen már ifjú korában kiemelkedett értelmes mivoltával, széles körű tudásával, s beszédképességét is dicséri – ezek mind olyan tulajdonságai voltak, amelyekért csodálták, tisztelték, de egyben irigyelték is kortársai. A végén pedig a következőképpen jellemzi a kancellárt: „Minden erénye ellenére a legemberibb vonásai megvakították, mivelhogy megvonta a rendektől és a generális parancsnoktól az őket megillető tiszteletet, eltávolítva így őket magától, s amikor a *Columba Noae* [!] nevezetű időszerűtlen projektet nyilvánosságra hozta, olyan fegyvert adott a kezükbe, amelyet ellene fordítottak.”¹¹ Hermann szerint a *Columba Noe* megírása olyan lépés volt, amelyet nem szabadott volna megtennie egy olyan tapasztalt államférfinak, mint Bethlen Miklós. Ezzel a röpirattal – állítja Hermann – mintha nem ugyanazok az elvek mögé állt volna Bethlen, mint amikor alárendelte magát és hazáját a császári kormánypálcának. Az 1704-ben kiadott röpirattal Bethlen hazájának kívánt volna ragyogást és dicsőséget szerezni, de nem számolt azzal a ténnyel, hogy a császár nem hajlandó a töröktől elfoglalt országot egy idegen hercegnek adományozni, valamint Erdély felett gyakorolt befolyását ellenfelével megosztani. A rebellesek (Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc) megjutalmazásának gondolatát sem kedvelte. Ami pedig a rendeket illeti, a reformátusok nem kívántak örökös fejedelemséget, a katolikusok viszont hallani sem akartak református fejedelemtől. A császár Bethlent árulónak, a rendek viszont a szabad fejedelmválasz-

8 ZIEGLAUER, i. m., 163.

9 Uo., 181–182.

10 Michael Georg Gottlieb von HERMANN, *Das Alte und Neue Kronstadt: Ein Beitrag zur Geschichte Siebenbürgens im 18. Jahrhundert*, bearbeitet von Oscar von MELTZL, Hermannstadt, Michaelis, 1883, 81–88.

11 „Bei allen seinen Vorzügen aber blieb er Mensch und ließ sich eben dadurch so verblenden, daß er die Stände sowohl, als selbst den commandierenden Generalen, durch den Mangel an Achtung, die ihnen gebühret hätte, von sich entfremdete und ihnen durch ein unzeitiges Projekt, das er unter dem Titel *Columba Noae* in die Welt gehen ließ, die Waffen wider sich selbst in die Hände gab.” Uo., 81. – Az idézetet német eredeti alapján saját fordításomban közlöm – B. A.

tás ellenzójének tekintették. Hermann szerint a két lázadó rehabilitálásának gondolata a kancellárt is lázadóvá tette. A császár ugyan megkegyelmezett neki, de Bethlen már nem kívánt Bécsből hazatérni. A szász történész nézetében Bethlen nem nőtte ki a Szász János által emlegetett gyermekkori csintalanságokat, nagy számárságot követett el a haza- és felségsértő röpiratok megírásával.

Szász és Hermann a kancellárt saját nemzetük szemszögéből ítélik meg, teljesen figyelem kívül hagyva a nemesség politikai tevékenységét, valamint a fejedelemség intézményrendszerének átmentését a Habsburg Birodalomba.

Johann Seivert (1735–1785) a *Siebenbürgische Quartalschrift* 1797-es kiadásában – Czwinginger Dávid, Bod Péter, Horányi Elek és Benkő József műveire alapozva – az előbbiekhöz képest sokkal kedvezőbb és árnyaltabb Bethlen-képet festett olvasóinak.¹² Röviden bemutatja Bethlen életrajzát, s külön kiemeli, hogy a *Diploma* kieszközlése és szövegezése az ő érdeme. Megjegyzi viszont azt is, hogy a kancellár nem kívánczolt visszajönni Erdélybe, s azt mondhatja Bethlennel, hogy „hálátlan hazám nem érdemel meg sem engem sem testi maradványaimat.”¹³ Seivert nagyra becsülte Bethlen nyelvtudását, hogy a latint, a németet, az angolt, a franciát és az olaszt is jól ismerte, beszélt. Külön hangsúlyozza alapos műveltségét is, az irodalom, történelem és a földrajz területén való magabiztosságát. Seivert szerint Bethlen értelmes, jó hazafi, Istennek és fejedelemnek hű szolgája volt. A *Columba Noe* kapcsán azt írja Seivert, hogy tulajdonképpen nem ez az írás volt letartóztatásának valódi oka, viszont ellenfelei ennek alapján bélyegezték meg árulóként és vádolták Rákóczi-pártisággal.¹⁴ Műve legvégén közli Bethlen írásainak jegyzékét is.

A szász történetírásnak a Bethlen Miklós időszakához kapcsolódó fejezeteit átolvasva, összefoglalásképpen azt állapíthattuk meg, hogy a kancellár személye és tevékenysége – Szász János kivételével – nem foglalkoztatta különösképpen a szász közvéleményt. A *Diplomához* fűződő érdemeit elismerték ugyan, de politikai nézeteit elvetették. Szász János erősen meghatározta a szászok Bethlen-képét és értékelését, ehhez legkorábban a 18. század végén Seivert tett hozzá új vonásokat.

12 *Siebenbürgische Quartalschrift*, 5(1797), 298–306.

13 „Mein undankbares Vaterland soll sich nicht einmal meiner Gebeine rühmen können.” *Uo.*, 300.

14 *Uo.*, 303.

NÉMETH S. KATALIN

Bethlen Miklós kivégzése (?)

Közismert tény, hogy Bethlen Miklósról nem maradt fenn képi ábrázolás, sem arckép, sem történelmi személyek csoportját megörökítő metszet. A halálának 300. évfordulója alkalmából rendezett konferencia szervezői is ezért választották emblémaként, a plakát és programfüzet címlapjaként Bethlen aláírásának kezdőbetűjét, a lendületes vonalvezetésű B betűt.

A Bethlen-év megnyitóján, 2016. januárjában az MTA Könyvtárában rendezett bevezető ülésen a meghívóban előre jelzett előadások után felkérték Jankovics Józsefet, aki Bethlen Miklós levelezésének kiadásával¹ ezelőtt 29 évvel lerakta az alapjait a korszerű Bethlen-kutatásnak, hogy az utóbbi évtizedek néhány személyes emlékének felidézésével indítsa el az év közös munkálkodásait.

A Bethlen-levelezés és a korábbi kutatómunka néhány érdekességének felidézése után Jankovics József azt a megrököndítő bejelentést tette, hogy ő látta – igaz, csak egy napig – Bethlen Miklóst. Elbeszéléséből megtudtuk, hogy évekkal ezelőtt az interneten felfedezett egy metszetet, amely egy német (osztrák?) aukciós katalógus kínálatában szerepelt. A metszet Bethlen Miklós kivégzését ábrázolta, annak minden kellékével, a letérdelt Bethlennel, a tette kész hóhérral, a lelkészekkel és nyilván a nézőkkel. Jankovics József felhívta Galavics Géza művészettörténész professzort, és közösen megállapították, hogy a metszet nem ábrázolhatja Bethlen Miklóst. Már csak azért se, mert őt ugyebár nem végezték ki, azonban a kultusztörténet szempontjából mindenképpen érdekes és közelebről is tanulmányozandó képről van szó. Jankovics József másnap újból megpróbálta előhívni az interneten a metszetet, de soha többé nem találta meg. Tehát a tudós irodalomtörténész valóban joggal mondhatta, hogy ő az egyetlen, aki látta Bethlen Miklóst.

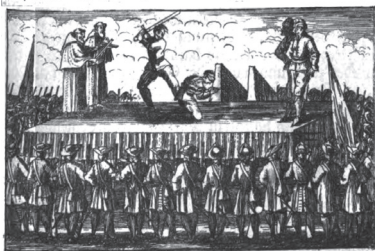
Az érdeklődő közönség által derűvel fogadott elbeszélés nem hagyott nyugodni, lehetséges megoldását filológiai problémaként kezeltem. Sok napot a számítógép előtt töltve kitaróan nyomoztam a metszet után külföldi aukciós katalógusokban, metszetgyűjteményekben, digitalizált könyvtárakban. Megkísértem az összes számba vehető keresőszót alkalmazni, ám a névalak is határtalan mennyiségű variációt ad, hiszen Bethlenből is van sok, a keresztnév lehet Miklós, Nicolaus, Nicklas és bármi más, a Bethlen lehet Betlen és még Bethlehem is, ami elvisz egészen más irányba. A kivégzésre is van néhány jól alkalmaz-

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének nyugalmazott főmunkatársa.

1 *BETHLEN Miklós levelei*, kiad., bev., jegyz. JANKOVICS József, a latin nyelvű részeket ford., idegen nevek jegyzéke KULCSÁR Péter, magyar nyelvű jegyz., szójegyzék NÉNYEI Gáborné, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Próza Emlékek, 6).

nan die Haupt-Armee der Rebellen anzugreifen / nicht
 vertrauen kunte / angesehen sich diese / durch die über-
 langen Teutschen / welche aus Verdruss / daß sie in
 Ungarn nicht bezahlt würden / zu dem Feind lieffen/
 und durch die Französische Officirer / so sich hauffen-
 weis bey ihnen einfanden / in einen solchen Stand ge-
 setzt hatten / daß sie mit der besten Infanterie und Ar-
 tillerie versehen waren. Weil aber / wenn es zum
 Treffen kam / die Rebelleische Reuterey allezeit zum er-
 sten durchgieng / wurde die Infanterie meistens auf
 dem Platze niedergebauen / worauf sich die Rebellen
 nicht leicht mehr zu einer Haupt-Aktion verstanden /
 sondern in den letzten Jahren / ihr Heil nur mit Par-
 theyen suchten. Nach dieser Action ward ein Still-
 stand der Waffen beliebt / und kamen die Englisch und
 Holländische Gesandten / mit Caroli und Forgatsch zu
 Schemnis / den 6. Decemb. zusammen / und versuch-
 ten einen Frieden zu schließen. Alleine Ragotsky woll-
 te das Fürstenthum Siebenbürgen / die Vertreibung
 der Teutschen aus Ungarn / und die Ausschaffung der
 Jesuiten / welches letzte alleine capabel war / alles zu

1704.

hinters

ható kifejezés: Hinrichtung, Enthauptung, Kopfabschlagung, Executio, Tod stb.

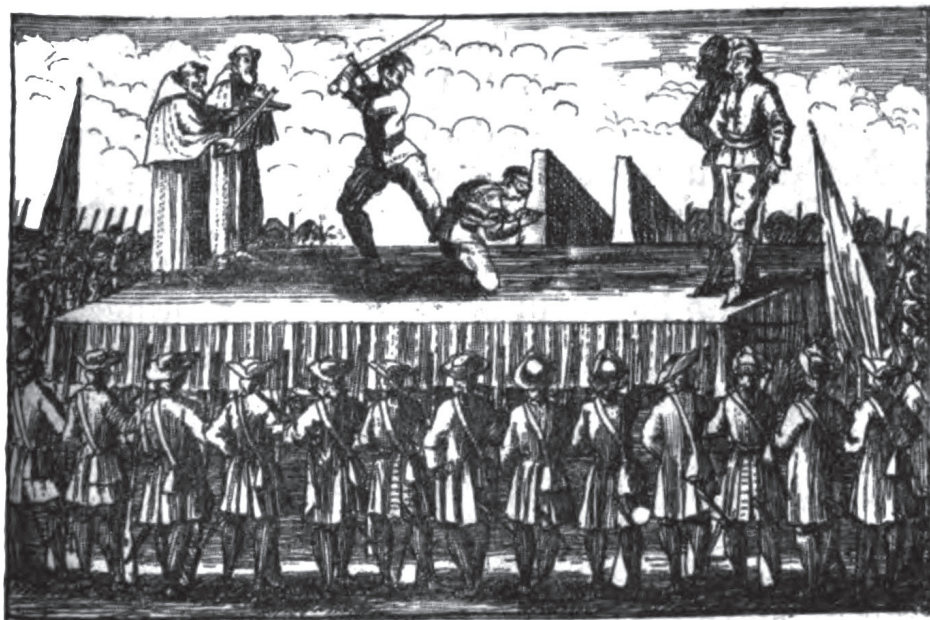
A fenti módszerekkel eltöltött kuta-
 tási napok nem hoztak eredményt, így a
 képleírások kereséséről át kellett térnem a
 szöveg keresésre. Az évszámot illetően a
 történelmi eseményből kellett kiindulni.
 Bethlen Miklós 1704-ben bocsátotta ki álné-
 ven írt *Columba Noe* című röpiratát,² amelyet
 Rabutin marsall fogatott el és hozatta meg
 a halálos ítéletet. Bethlen Miklós kivégzé-
 sének (ál)híre gyorsan elterjedt Európában,
 a korabeli német és holland újságok is be-
 számoltak róla. Legalábbis ezt tételezi fel
 Köpeczi Béla, aki Eustache Le Noble Rákó-
 czi-életrajzát elemezve hivatkozik a korabeli
 sajtóra. Eustache Le Noble 1707-ben kiadott
 Rákóczi-könyve tartalmazza a következő
 mondatot: „Az elégedetlenek nagyon fel-
 voltak haborodva amiatt, hogy Rabutin le-
 vágatta Erdély kancellárjának a fejét [...]”³
 Köpeczi Béla tanulmányában olvashatjuk:
 „Bethlen Miklósról van szó, akit a császári-
 ak nem végeztek ki, csak elfogatták *Noé ga-
 lambja* című röpirata miatt. Le Noble a hamis
 információt a korabeli sajtóból merítette”⁴

A digitalizált formában elérhető korabeli sajtóban még nem akadtam a hír nyomá-
 ra, azonban meglepő módon rábukkantam egy német nyelvű történelmi könyvsorozatra
 1749-ből, amelynek szerzője Thomas Salmon, fordítója pedig Matthias von Goch. Thomas
 Salmon angol történész és geográfus (1679–1767), számtalan terjedelmes országleírás füző-
 dik a nevéhez. A németre fordított mű címe: *Die heutige Historie oder der gegenwaertige Staat
 des Türckischen Reichs*, Bd. 2, 1709 (Altona, 1749). A Török Birodalom történetének 78. lap-
 ján olvasható: „In Siebenbürgen wurde der Cantzler, Graf Bethlehem wegen verdächtiger
 Correspondenz enthauptet; vorauf in dem Lande sich ein Aufstand hervortrat.”

2 A Gothfridus Fridericus Veronensis álnév alatt megjelent latin nyelvű röpiratról van szó. Eredeti
 kézirat példánya a bécsi Haus-, Hof und Staatsarchivban olvasható, jelzete: Hungarica Specialia
 Fasc. 365, 56r–65v. Több másolata a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárában ma is megtalálható
 (Ms. 619). Vö. Gothfridum Fridericum VERONENSIS, *Columba Noe cum Ramo olivae*, Hagae, 1704. Vö.
 TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*,
 Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai Könyvtár, 40).

3 Eustache LE NOBLE, *Rákóczi fejedelem históriája avagy az elégedetlenek háborúja az ő vezérlete alatt (Histoire
 du prince Ragotzi ou la guerre des mécontents sous son commandement)*, ford. MÁRKI Sándor, jegyz. KOVÁCS
 Ilona, Bp., Magyar Helikon, 1976.

4 KÖPECZI Béla, *Magyarok és franciák: XIV. Lajostól a francia forradalomig*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 129, 62. jegyz.

A kötet azonban nem tartalmazott illusztrációt. Mivel a címlapon olvasható, hogy angoltól és hollandból fordították németre, a nagy nemzetközi katalógusokban meg is található Thomas Salmon könyvsorozatának angol és holland nyelvű eredetije és változata. Tehát nyilván elkezdtem keresni a munka forrásait, hiszen a fiktív kivégzésről szóló szöveg már megvolt, több variációban is, a metszet azonban még nem. Tovább keresve a német történeti munkákat, elsősorban azokat a műveket néztem át, amelyek időben közel estek a *Columba Noe* megírásához és Bethlen bebörtönzésének kezdetéhez. A Bayerische Staatsbibliothek kiváló digitalizált gyűjteményében megtaláltam Andreas Lazarus von Imhof könyvsorozatát, a *Neu-eröffneter Historischer Bildersaal*. A híres nürnbergi patríciuscsaládból származó Imhof (1656–1704)⁵ a könyvsorozatot számos országban tett utazásával, személyes élményeivel alapozta meg, s az első kötet 1692–94-ben jelent meg Sulzbachban.⁶ Az ötkötetesre tervezett munka az osztrák koronaherceg, későbbi német császár, I. József felkérésére íródott, később pedig Friedrich Wilhelm porosz koronaherceg (1688–1740) kedvéért a porosz történelemoktatás alapműveként különböző köteteit franciára,⁷ majd olaszra⁸ is lefordították. Az első kiadást 900 metszettel illusztrálták, azonban az utókor ezt nem tartotta tökéletesnek, és a francia kiadáshoz Matthäus Merian sokkal kiválóbb, főleg városokat ábrázoló metszeteit

5 <http://www.deutsche-biographie.de/sfz35331.html> (2016. 06. 04).

6 *Neu-eröffneter historischer Bildersaal, das ist: Kurtze, deutliche und unpassionierte Beschreibung der historiae universalis, vom Anfang der Welt bis auf unsere Zeiten [...]*, Sulzbach, 1692–1694.

7 *Le grand Théâtre historique, ou nouvelle histoire universelle, tant sacrée que profane, depuis la création du monde, jusqu'au commencement du XVIIIe siècle*, Tom. V, Lyon, 1703.

8 *Gran teatro storico o storia universale [...]*, Venezia, 1738.

használták fel. A több kiadást megért Imhof-művet szerzője halála után is folytatták, a könyvészeti szakirodalom nem adja meg a szerző(k) nevét, csupán Conrad Schönleben szerepel minden címléírásban, aki, mivel 1711-ben született, jóval később kapcsolódhatott be a munkába. Schönleben (1711–1759) Altdorfban működött, szerzőként és kiadóként, a *Historischer Bildersaal* további kötetei a munka folytatójaként nevezik meg.⁹ A témánkhöz kapcsolódó 6. kötet 1710-ben jelent meg Nürnbergben, amikor Imhof már nem élt, bár Bethlen elfogásának híre még eljuthatott hozzá, Schönleben pedig még meg sem született. Tehát az erdélyi kancellárt illető bekezdés szerzője továbbra is ismeretlen, csupán annyit tudunk, hogy a sorozatot a nürnbergi professzorok folytatták.

A *Neu-eröffneter Historischer Bildersaal* 6. kötetének 720. lapján a Thomas Salmon szövegéhez hasonló rész olvasható, a kötet szerkezetének megfelelően a margón megadott évszám, 1704, az esemény idejéről eligazítást:

[...] kam der daselbst commandierende Feld-Marschall RABUTIN in Erfahrung, dass, der Siebenbürgische Cantzler der Graf BETHLEHEM, ein verdaechtige Correspondentz gepflogen, weswegen er ihm den Process machen, und mit Approbation der dreyen Staende, den Kopf abschlagen liess, mit welcher Hefftigkeit aber der Wienerische Hof wenig zufrieden war, wie denn auch hierauf in dem Lande sich ein Auffstand hervor that.¹⁰

A szöveg mellett nem található illusztráció, a következő lapokon sem, azonban a csak részleteiben digitalizált mű idézett bekezdést megelőző lapja előbukkant a képernyőn. A kis méretű metszet egyértelműen kivégzést ábrázol, az áldozat, Bethlen Miklós imádkozva térdel, mögötte a hóhér felemelt karddal áll, tőle balra (valójában mögötte) két katolikus [!] lelkész.¹¹ Az emelvényt lovagi öltözetű őrség veszi körül.¹² A 17. századi magyar történelemből hasonló metszetek ábrázolják a Wesselényi-összeesküvés résztvevőinek kivégzését is.¹³

A metszetet megtalálva kiegészíthetjük Jankovics József problémafelvetését: valóban létezett Bethlen Miklósról korabeli metszet. Ugyan a kép nem valóságos eseményt örökít meg – hiszen Bethlen börtönbe került, de nem végezték ki –, azonban a korabeli szerző és olvasók tudomása szerint a kivégzés megtörtént, és a képen Bethlen Miklóst ábrázolták, helyesebben úgy hitték, hogy Bethlen Miklóst örökítik meg; az olvasók évtizedeken keresztül *őt* látták. El kell tehát fogadni, hogy noha meg nem történt eseményről van szó, de mégiscsak van – egy fantázia teremtette – korabeli ábrázolás Bethlen Miklósról.

9 Conrad Schönleben életrajzáról a német tudóslexikonok nem adnak bővebb felvilágosítást.

10 http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10034506_00005.html (2016. 06. 04), 720.

11 A lelkészek öltözetére Szabó András figyelmeztetett.

12 A pódium jobb oldalán álló személy meghatározása bizonytalan. Szentmártoni Szabó Géza hívta fel a figyelmemet arra, hogy a korabeli kivégzés-ábrázolások gyakran két idősíkot olvasztanak össze, tehát látható a kivégzésre induló személy is és ugyanő már a lefejezésre előkészítve, letérdelve. Amennyiben ez igaz, akkor a képen két Bethlen Miklós is szerepel. Az érdekes felvetést sem igazolni, sem cáfolni nem tudjuk.

13 A német nyelvű mű facsimile-kiadása, modern magyar fordítással: *A Wesselényi-összeesküvés: Beszámoló a perről és a kivégzésekről, Bécs, 1671*, szerk. W. SALGÓ Ágnes, tan. G. ETÉNYI Nóra, Bp., OSZK, 2005.

VIROVECZ NÁNDOR

Egy hírhedt főúri imázs és ami mögötte van

A *Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról...* a történeti források fényében

„Ó, Úristen, hogy a gonosz név embernek halála után is megmarad!”¹ – hangzik el a mondat Balassa Menyhárttól az öt gúnyoló szatirikus műben. Nem véletlen, hogy a *Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról, mellyel elszakada a magyarországi második választott János királytól* című unikális darab alapjaiban határozta meg az irodalom- és történettudomány szemléletét nemcsak Balassára, hanem egy egész korszak politikai kultúrájára nézve. Az öt részből álló mű párbeszédes formában, rendkívül frappáns stílusban, kitűnő humorérzékkel tárja elélnk a 16. század meghatározó politikus-hadvezérének egyoldalúan értelmezett dolgait, úgy, hogy környezete és a vele kapcsolatban lévő személyek sem maradnak kifigurázás nélkül. Ez már önmagában éles kritikáját adja a korabeli hatalmi gyakorlatnak, de a sajátos irodalmi becsnél is figyelemre méltóbbá teszi a jelenetek során fölbukkanó rengeteg kortárs történeti adat, amelyek nyomán történeti hitelességet feltételezünk. Ugyanakkor a több mint két évszázaddal ezelőtt felfedezett mű mindaddig az egyik legrejtélyesebb irodalmi emlékünknél, mivel szerzője és keletkezési ideje is ismeretlen.

A történeti kontextus – az I–III. és V. rész

A szerző személyének és a mű keletkezési idejének meghatározásához az öt rész történeti szempontú feltárása szükséges. A *Komédiában* fölfedezhető adatok két csoportra

* A szerző az ELTE BTK Történeti Intézet Művelődéstörténeti Tanszékének egyetemi tanársegédje. Köszönetet mond Ritoókné Szalay Ágnesnek a rendelkezésére bocsátott adatokért, Ács Pálnak és Kőszeghy Péternek az iránymutatásért és a megjegyzésekért.

1 *Comodia Balassi Mennihart arultatasarol, mellyel el szakada az Magyar orszagi masodic valasztot Ianos kiraltul*, Abrudbánya, 1569. MTA KIK, Régi Könyvek Gyűjteménye 260, RM I 4° 161, 26 (a továbbiakban: *Komédia*). Az idézetek az eredeti példányból valók, a hivatkozások is arra vonatkoznak. Kiadásainak és méltatásainak jegyzéke: *Régi magyar drámai emlékek*, I, szerk. KARDOS Tibor, DÖMÖTÖR Tekla, Bp., Akadémiai, 1960, 640–642. Betűhű kiadása *uo.*, 617–631. Azóta megjelent: *Magyar drámairók 16–18. század*, kiad., vál., jegyz. NAGY Péter, Bp., Szépirodalmi, 1981 (Magyar Remekírók), 95–116. A műről azóta: SZIGETI József, *A Balassi-Comodia és szerzője*, Bp., Akadémiai, 1967; PIRNÁT Antal, *A magyar reneszánsz dráma poétikája*, ItK, 73(1969), 527–555; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A politikai szatíra Magyarországon a XVI. században*, ItK, 75(1971), 265–277; UŐ, *A Balassi Comoedia és Karádi Pál*, Keresztény Magvető, 86(1980), 39–44; BALÁZS Mihály, *Megjegyzések a Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról értelmezéséhez* = B. M., *Felekezetség és fikció – Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Bp., Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 8), 159–174.

bonthatók. A cselekmény kronológiai rendet követ, de a negyedik részben – amikor Balassa meggyónja bűneit az érseknek – a cselekmény jelen idejéhez képest évtizedekre visszamenőleg nyerünk bepillantást a főúr életébe, majd a végén érkezünk el újra a cselekmény jelenéig.

Az első két rész egy helyszínen játszódik. Noha a második részben megszólalók nincsenek az első rész előtt feltüntetett „közbeszólók” között felsorolva, mégis szükséges a jelenlétük, ugyanis csak így válaszolhatnak érdemben az első részben felvetett problémákra.² A következő kép tárul elénk: Balassa Menyhárt Szénássy Istvánt várja, aki birtokok fölötti alkudozásokban közvetít ura és a bécsi udvar között. Amíg Szénássy a főúr elé érkezik, addig ő Kasza Mátyással beszélget. Az elhangzottakból megtudjuk, hogy a főúr a „német király” (I. Miksa) válaszát várja. Balassa örülne a rossz válasznak, mert így lenne ürügye ahhoz, hogy átálljon az erdélyi vajda, Szapolyai (II.) János Zsigmond választott magyar király szolgálatába. Ezt mindenekelőtt Munkács megszerzése motiválja. Megtudjuk, hogy a királytól érkező válasz Szatmárra és Nagybányára vonatkozik, illetve azt is, hogy terveiről a Linzben, udvari szolgálaton tartózkodó idősebbik fiával, Boldizsárral is egyezett. A Kaszával folytatott párbeszédben a szervitoraival szemben tanúsított kapzsisága is hangsúlyos. Napi koszt gyanánt embereinek egy özvegyasszony ökreit, Kaszának pedig Melith György elcsépelte asztagait adja oda, aki hiába kéri urát, hogy földesúri javaiából fizesse ki őt. Ekkor lép Balassa elé Szénássy. Beszámolójából az uralkodó és a magyar tanács álláspontját ismerhetjük meg. Az erdélyi és a váradi püspök birtokaik feldúlásáért neheztelnek rá, Batthyány Ferenc a halálát kívánja. Balassa válaszában az egykori németújvári és rohonci birtokrészeit emlegeti fel, odavetve, hogy neki is lenne azok között tulajdona, amelyeket most már Batthyány birtokol.³ A tanács egységesen elítéli a főurat, egyedül az érsek volna hajlandó támogatni őt céljai elérésében, de katolizálás fejében. Végül a császár ajánlata szerint Balassa megkaphatja Diósgyőrt, de Szatmárért és Nagybányáért cserébe. A főúr azonban nem él a lehetőséggel, követe tanácsait sem tartja sokra, és a Nagybányában „gyűjtött” aranyat nevezi barátjának.

A második részben megszakítás nélkül folytatódik a cselekmény, de Szénássy és Kasza helyett most a többi szervitor (Kelemen ispán, Tamás deák, Józsa deák) adja elő véleményét az alkuról. Kelemen ispán, noha bizonyára valós személy (Balassa kovászói tisztartója), a főurat javainak begyűjtésében szolgáló és a hatalmaskodásokat végrehajtó szervitor archetipusát testesíti meg, komolyabb tanácsot nem ad. Tamás deák az érsekkel való kapcsolatfelvételt javasolja, amit „ajándékkal és hittel” valósítana meg.⁴ A *Komédia* szerzőjének remek humora, hogy Balassa ezt félreérti, a hit és hűség fogalmak korabeli azonos jelentését felcseréli. A katolizálás helyett az árulásra gondol, ezzel is erősítve jellemének leleplezését. Sorra adja elő tetteit („mert én tolvajlottam is, lop-tam is, bort is árultattam, szilvát, dinnyét, uborkát és egyebeket sokat, posztót, gylocsot

2 A *Komédia* előadhatóságának kérdéséről: VIROVE CZ Nándor, *Színpadi elemek és valóság a Balassi Menyhárt Komédiában*, megjelenés előtt.

3 „A németújvári tó halában én is enném annyit, amint ő maga.” *Komédia*, 12.

4 *Uo.*, 15.

és egyéb kalmár árut is bolttal tartottam, börgyűjtő is, tímár is voltam, az arany cementet is megízeltettem vala”),⁵ amelyek közül az árulás volt a leghasznosabb, hiszen Szatmárt és Nagybányát is így szerezte meg. Józsa deák kritikussabb hangot üt meg. Felrója, hogy Zay Ferencsel együtt járták ki a kegyelmet Ferdinándnál, amit Balassa nem honorált. A főúr – a kritikát érezvén – tereli a témát, Józsa deákot elküldi az érsekhez, és előkerül az alkudozás másik lényeges eleme. Tamás deáktól megtudjuk, hogy az eredeti terv szerint, ha Munkácsot elfoglalják, akkor fölajánlják majd Balassának, és cserébe le kell mondania Szatmárról és Nagybányáról. Balassa erről hallani sem akar, és ahogy Diósgyőr esetében, úgy most sem hajlandó cserére, és makacsul sorolja, hogy milyen javadalmi vannak a keze alatt lévő birtokokból. Szatmárt úgy birtokolja, mint „egy alföldi király”, emellett a tizenkétezer portát kitevő Drágffy uradalmat, Szinyér várát, az erdélyi püspökség bizonyos részeit, továbbá Tasnádot és Nagybányát is kezében tartja, mindez legalább évi tizennyolcezer arany jövedelemre rúg.⁶ A tételes felsorolás után büszkén jegyzi meg ügyes megoldását emberei kifizetésére, ami más nemesek birtokainak kiosztását jelenti. Az egészet betetőzi, hogy a királytól a katonaság tartására kapott pénzt is ellopja. A párbeszédet Józsa deák zárja, aki indul az érsekhez.

A *Komédia* kezdettől fogva komoly vádakkal illeti Balassát. A főúr dolgairól és környezetéről részletes keresztmetszetet kapunk – de vajon pontosak a fölvonultatott adatok?

Mindenekelőtt az alapkönfliktust érdemes megvizsgálni, ami a *Komédia* cselekményének történeti jelenideje. Ez alapján azt is láthatjuk, hogy mikor játszódik a cselekmény, vagyis a keletkezési időhöz kerülünk közelebb. Balassa Szatmárt és Nagybányát 1558-tól 1564-ig tartotta kezében, majd egy rövid intermezzót követően 1565-ben. Azonban a csere, miszerint Balassának az előbbi kettőről vagy Diósgyőrért vagy Munkácsért le kell mondania, az I. Ferdinándhoz történt átpártolásához (1561/1562 fordulója) köthető, amikor jutalmazásáról több oklevél is született.⁷ A *Komédia* elemzése szempontjából a kegyelmi oklevél legfontosabb eleme, hogy korábbi birtokaiban (Szatmár, Németi, Tasnád, Nagybánya) megerősítették, de Munkács elfoglalása esetén ezekről le kell mondania. A birtokot a királytól 20 000 arany dukátért élethosszig kapta meg, amennyiben sikerül azt elfoglalnia, vagy legalább erősséget épít vele szemben, és körülzárja.⁸ A helyzetet egyfelől az uralkodóváltás (Ferdinánd 1564 nyarán elhunyt), másfelől

5 Uo., 16.

6 Uo., 18.

7 Gratia pro Magnifico Melchiore Balassa, MNL OL, A 57 – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar kancelláriai levéltár, a Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Libri regii, Vol. 3. 726–729. Kiadása: PRAY György, *Annales regum Hungariae ab anno Christi 997 ad annum 1564*, V, Bécs, 1770, 537–539. Rövid, kivonatos összefoglalása: LUKINICH Imre, *Az északkeleti várháborúk történetéhez 1561–1565*, HK, 14(1913), 370–394, 584–605, 382.

8 „Quam arcem [ti. Munkácsot – megj. tőlem, V. N.] ipse Balassa bono aliquo modo ad manus suas redigere studebit, vel saltem castellum in opposito erigere, ipsosque Munkach praesidiarios omni aditu et egressu intercludere curabit.” *Gratia...*, i. m., 727. Balassa Halmiban épített erősséget, amely később a Habsburg-erdélyi béketárgyalásokon rengeteg vitát generált. „Ez az ügy fölöttébb fontos” – *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565)*, kiad., bev., vál. DÁVID Géza, FODOR Pál, Bp., MTA TTI, 2009 (História Könyvtár: Okmánytárak, 6), 137, 141–142, 149–151, 154. A halmi kastély építését Báthory is megjegyezte az uralkodónak, és belefoglalta a Balassa és Zay ellen

pedig a hadiesemények bonyolították. Az északkeleti várháborúk végső szakaszán Báthory István a városbeliek árulásával Balassa távollétét kihasználva 1564. szeptember elején elfoglalta Szatmárt, ahol fogságba ejtette Balassa feleségét, Thurzó Annát, egyik lányát, és kisebbik fiát, Istvánt.⁹ A császáriak 1565 januárjában Lazarus Freiherr von Schwendi vezetésével indított ellentámadása azonban oly sikeres volt, hogy a várost visszafoglalták, így az ismét Habsburg fennhatóság alá került. A hadjáratot a márciusban Szatmáron megkötött egyezség követte, amelynek értelmében János Zsigmond köteles volt átadni Miksának többek között Munkácsot is.¹⁰ Az így előállt helyzet a *Komédia* alapkonfliktusa és a cselekmény lényege. Balassa kegyelmi oklevele magában hordozta, hogy Szatmár csak ideiglenesen maradhat birtokában, és ez a műben is nyíltan megfogalmazásra került.¹¹ A főúr 1565 tavaszán a visszahódított Szatmáron tartózkodott, azonban az erősséget nem kezelhette otthonaként, el kellett azt hagynia, hiszen Munkács a béke értelmében császári kézre került.¹²

A *Komédia* alapkonfliktusa első olvasásra ellentmondásosnak tűnhet, de hűen tükrözi Balassa akkori helyzetét. Egyfelől a „pokolba is el kellene menni Bányáért és Szatmárért”,¹³ vagyis úgy tűnik, ezeket meg akarja szerezni, következésképp nincs birtokában; de később már úgy nyilatkozik, hogy „én Szatmárt ki nem adom kezemből, sem Diósgyőrért, sem Munkácsért”,¹⁴ vagyis olybá tűnhet, hogy mégis a birtokában van. Tamás deák szavai segítenek eligazodni. Egy alkalommal jelzi, hogy Balassa már elfogadta a csere feltételeit, miszerint Munkács elfoglalása esetén lemond Szatmárról és Nagybányáról, és úgy tűnik, hogy ez hamarosan aktualitását nyeri.¹⁵ Azt gondolhatnánk, hogy pusztán a kegyelmi oklevél ismételtetéséről van szó, viszont jelen esetben ez a szatmári egyezségekre utal, amely szerint beteljesült az oklevélben foglalt feltétel. A helyzetet a negyedik rész elején található utalás egyértelművé teszi. Balassának az érsek közbenjárására van szüksége Munkács megszerzéséhez, az érsek tud erről, és a király birtokának nevezi a várat.¹⁶ A vár megszerzésére vonatkozó utalás 1562-re is vo-

---

felhozott panaszai közé. Báthory panaszai kivonatolva *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*, kiad. VERESS Endre, I, 1556–1575, Kolozsvár, Dunántúl Pécsi Egyetemi, 1944 (Monumenta Transsilvanica), 53–57. A vár építését a két úr Ófelsége javainak védelmével magyarázta. *Responsio ad querelam Stephani Bathorÿ de Somlyo, contra me Melchiorem Balassa et me Franciscum Zay de Chemer [...]*, (S. d., 1565. máj. 2. után és 1565. máj. 18. előtt; a továbbiakban: *Responsio*), ÖStA, HHStA, Hungarica Misc. – Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Miscellanea, Fasc. 419, Fol. 134r, 135v.

9 Nem egyértelmű, hogy mi volt Balassa és Zay célja, és hogy pontosan hová is indultak. Erre vonatkozó gyűjtés LUKINICH, *i. m.*, 590–591.

10 *Uo.*, 604.

11 Szénássy Balassának: „mert ugyanis azt [Szatmárt és Nagybányát – megj. tőlem, V. N.] ideig adta a fejedelem Kegyelmednek.” *Komédia*, 13.

12 Ezért kérte a királyt, hogy adományozzon számára olyan birtokot, amely lakhelyül szolgálhat. Vö. *Balassa Menyhárt levele I. Miksa királynak (Szatmár, 1565. október. 15.)*, Történeti Lapok, 3(1876), 599–600.

13 *Komédia*, 8.

14 *Uo.*, 18.

15 Tamás deák Balassának: „Hiszem, ha megveszik Munkácsot, megkínálják Nagyságodat velem, reá feleltél, hogy megadod Bányát és Szatmárt, és megelégszel Munkáccsal, meg kell mívelned.” *Uo.*, 18.

16 Az érsek Balassának: „Tudom, hogy Munkácsot kívánnád uramtól”. *Uo.*, 23.

natkozhat, amikor már megtörtént az elzalogosítás, viszont Balassa 1566. január végi folyamodványa, amelyben a királytól kér Munkácsra donációt, konkrétan összepárosítható a gyónás kezdetén olvashatókkal.¹⁷ Balassa tehát 1565 tavaszától *de jure* nem, viszont *de facto* újra birtokolta Szatmárt és Nagybányát, ezek mellé akarta megszerezni Munkácsot. A szerző így akarta érzékeltetni a főúr kapzsiságát és engedetlenségét, hiszen nem a három évvel korábban kiállított kegyelmi oklevélben foglaltak szerint kívánt eljárni, hanem úgy, hogy az előbbieket is megtartja és az utóbbira is donációt szerez.

Némileg bonyolítja a szálakat, hogy a *Komédia* szerint Balassának először Diósgyőrt kínálták fel.¹⁸ A várat 1537-től Menyhárt testvére Zsigmond, annak halála után a felesége, Fánchy Borbála birtokolta, majd az ő halálát követően 1563 tavaszán kamarai igazgatás alá vették.¹⁹ 1564 novemberében Miksa elzalogosította Perényi Gábornak, s bár ő 1567-ben elhunyt, felesége kezén maradt a vár. A Balassa Menyhárt számára lehetséges adomány tehát sógornője halála és a Perényinek történt zálogosítás között lehetett aktuális, amit az is alátámaszt, hogy ebben az intervallumban több más opció is felmerült a lehetséges adományozottak személyét illetően.²⁰ Említését betudhatjuk annak, hogy a főúr választási kényszere 1562-től már főnállt és emellett azt is láthatuk, hogy a mű egészen Balassa átpártolásától kezdve tartalmaz adatokat.

Az előbbieket alapján azt kell meglátnunk, hogy a *Komédia* első két részét alkotó alapkonfliktus a részére kiállított kegyelmi oklevélből kiolvasható és az 1565 tavaszától fennállt helyzettel feleltethető meg. Ebből arra következtethetünk, hogy a szerző nemcsak ismerte, hanem föl is használta az iratot, hiszen a szöveg és az oklevél összevetéséből világosan látszik, hogy egészen a konkrét részletekig ismerte az alku tárgyát.

A mű cselekményi idejének datálását megzavarhatja Melith György birtokainak említése, de a források azonosításához ez válik hasznunkra. Balassa a szervitori köre eltartása céljából Melith csengeri és kisvárdai birtokait szállta meg. A főúr ezeket kiosztotta az emberei között, majd különféle adókat és kötelezettségeket vetett ki a helyiekre (educillatio, káposzta-adó, sószállítás), míg végül Melith följelentette.²¹ A hatalmaskodás Balassa átpártolásakor, 1562 első hónapjaiban történt, amikor a főúr a fogalmazvány szerint „Öfelsége hűségére hajlott”. Ferdinánd és Miksa egyaránt parancslevelet

17 ÖStA, HHStA, Hungarica AA – Ungarische Akten, Allgemeine Akten, Fasc. 92, fol. 6.

18 *Komédia*, 13.

19 BESSENYEI József, *Diósgyőr vára és uradalma a XVI. században (források)*, szerk. DOBROSSY István, Miskolc, BAZ Megyei Levéltár, Miskolci Egyetem, 1997 (Tanulmányok Diósgyőr Történetéhez, 2), ill. Uő, *Diósgyőr birtoklástörténete 1522–1702 = Miskolc története*, szerk. TÓTH Péter, SZAKÁLY Ferenc, II, 1526-tól 1702-ig, Miskolc, BAZ Megyei Levéltár–Miskolci Herman Ottó Múzeum, 1998 (Miskolc Története 6 Kötetben), 53–87.

20 Zay Ferenc magának kérte a várat és Thurzó Ferenc közbenjárta ezért a királynál. Oláh Miklós azonban Perényi Gábornak javasolta, valószínűleg ezért lett ő a szerencsés. BESSENYEI, *Diósgyőr vára...*, i. m., 39–41, 44, 110.

21 MNL OL, P 707 – Családi fondok, levéltárak, Zichy család zsélyi levéltára, 10. cs. I. sor – Fasc. 12. N° 704/a, A Melith család vegyes fogalmazványai, fol. 3–4. (A továbbiakban az irat eredeti címe után: *Melith György dolgai*.)

küldtek Balassára, de ő ezekkel mit sem törődött.²² Miksa mandátuma 1562 júliusában kelt, Ferdinánd felszólítása 1563 decemberében, Melith feljelentési fogalmazványa pedig értelemszerűen ezek után, legkorábban 1564 elején íródott. A feljelentés és a *Komédia* vonatkozó sorának egyezése nyilvánvalóvá teszi, hogy a szerző miből dolgozott.²³

A Batthyány és Balassa közötti ellentét évtizedekkel korábban kezdődött. A Balassa fivérek (Imre, Menyhárt és Zsigmond) az 1540-es évek derekától pereskedésben álltak Batthyány Ferencsel a németújvári uradalom bizonyos részeiért.²⁴ A szerző tudott az ügyről, és a *Komédia* célközönsége előtt is ismert volt, hiszen a burkolt célzást, miszerint Balassa is ugyanannyit ehetne a németújvári tó halából, mint Batthyány, csak az előbbieket ismeretében fogalmazhatták és érthették meg.²⁵ A tanácsból még két személy kerül említésre, az erdélyi és a váradi püspök, akik ekkor Bornemissza Pál és Forgách Ferenc.²⁶ A nagybányai aranyak – amely alappillér ahhoz, hogy Balassa pénzsóvárságát bizonyítsák – szintén az 1562-es átpártoláshoz köthetők, amikor az év elején meginduló hadmozdulatok keretein belül a főúr óriási mennyiségű aranyat és veretlen ezüstöt foglalt le a bányavárosban, amelyet Báthory Szatmár elfoglalásakor meg is talált.²⁷

A második részben Balassának a „foglalkozásaira” és birtokainak felsorolására vonatkozó monológjai azok, amelyek a *Komédia* forrásaihoz közelebb visznek bennünket. Az educilláció említése újra Szatmár irányába mutat. Balassát a város lakossága gyűlölte, mert borainak kiárúsítására kötelezte őket, ugyanis ezt a jövedelemforrást korábbi uraik, a Báthoryak nem használták ki. Erre többek között egy összeírás szolgál forrásként (amelyet egy 1566. április 20-ai datálással készített jelentéshez csatoltak),²⁸

22 A fogalmazványon lapszéli betoldás: „két parancsolatot hoztam reá, Őfelségét, kivel semmit nem gondolt”. I. Miksa (1562. júl. 15.) és I. Ferdinánd (1563. dec. 3.) két levele: MNL OL, P 707, I. sor. Fasc. 10., No. 71–300, No. 111 (fol. 144) és No. 112 (fol. 145–146).

23 Balassa Kasza Mátyáshoz: „Lásd meg, ha a Melith György asztagát elcséplették, neked adom azt szolgálatodba.” *Komédia*, 10. Melith följelentésében: „[...] tizenkét száz kalongya zsákom volt két asztagomban, azt mind elcsépleté és elhordatá”. MNL OL, P 707, *Melith György dolgai*, fol. 3.

24 MNL OL, P 11 – Balassa család levéltára, A Balassa család által lajstromozott iratok, Series VIII, Sub. B, fol. 10–13 és passim.

25 Balassát az 1549. évi Pálffy Péterrel szembeni perben – amikor a király hadsereggel vette el a várait – elítélték, és a németújvári birtokrészét a király Batthyánynak adományozta. *Donatio juris Melchioris Balassa in castro Nemethwjar si quod haberet magnifico Francisco Batthyány facta*, Bécs, 1550. márc. 5., MNL OL, A 57, Vol. 2, 400.

26 *Komédia*, 12–13.

27 Pesty Ferenc Ferdinánd királynak írt levele és Forgách Ferenc *Emlékirata* szinte ugyanarról számol be, a számadatok enyhe eltéréseivel. Pesty levelében (Eperjes, 1562. jan. 7.): „[...] quod aurum dicit is nuncius se ultra sex mille aureos extendere, argenti vero numerum quoniam nondum fuisset ponderatum”. MNL OL, X 896 – Másolatok gyűjteménye, ÖStA, HHStA, Hungarica AA, Fasc. 84, fol. 13r. Forgáchnál: „Állítólag tízezer font feldolgozatlan ezüstöt találtak itt: a vert és feldolgozatlan aranyból is nagy mennyiséget”. FORGÁCH Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsege alatt*, ford. BORZSÁK István, kiad., vál. utószó KULCSÁR Péter, Bp., Szépirodalmi, 1982, 223. Eredeti helyén: Ghymeszi FORGÁCH Ferencz nagyváradi püspök *Magyar historiája 1540–1572: Forgách Simon és Istvánfy Miklós jegyzéseikkel együtt*, kiad. MAJER FidéL, bev. TOLDY Ferenc, Pest, 1866 (Monumenta Hungariae Historica: Scriptores, 16), 275–276.

28 MNL OL, E 156 – Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptioes, Fasc. 101, No. 49, 3.

de hozzá kell tenni, hogy Báthory ugyanezt bécsi fogsága idején is fölírta Balassával szemben a király előtt.²⁹ A második monológ adatai elszört forrásokból azonosíthatók, amely mintegy „seregszemleként” vonultatja föl Balassa jövedelmeit. A szerző forrásairól árulkodik a tizenkétezer portát felölelő Drágffy-uradalom említése. Ez Drágffy Gáspár halálát követően az özvegye révén került Báthory György birtokába, azonban ennek jelentős része Szatmár vármegyében feküdt és a várhoz is volt csatolva.³⁰ A Drágffy-javak és Balassa neve azonban még a kamarai igazgatás alá kerülése előtt összefonódott. Kevéssel az 1561/1562-es átpártolás előtt Forgách Ferenc készítetett egy tervezetet Erdély visszafoglalásának lehetséges kivitelezéséről, amelyben azt tanácsolta, hogy Drágffy javait, amelyeket akkor már Báthory György birtokolt, Balassának kellene adományozni.³¹ Hogy mindez Balassa kezén van, Forgáchon kívül csak olyan személy tudhatta, aki kellően tájékozott volt az ottani birtokviszonyokat illetően. Szinyér várának említése a datálásban is segíthet. A vár egy 1563 augusztusi helyzetjelentésben szerepel, amely szerint Szatmár, Németi, Nagybánya, Tasnád és Hadad mellett ez is Balassa kezén van.³² Fontos megemlíteni, hogy a Miksa részére összeállított jelentést kettő kivételével olyan személyek nyújtották be, akiket pár évvel később a magyar tanács névsorában találunk: Oláh Miklós, Báthory András, Bornemissza Pál, Mérey Mihály, Dessewffy János.³³ Azt is tudjuk, hogy Szinyér 1566-ban még bizonyosan Balassa kezén volt, ugyanis a vár egyes tartozékai miatt Várday Mihály és István levelezett is Oláh Miklóssal, ami nyilván ismert tény volt az érsek környezetében.³⁴ Más nemesek elfoglalt javainak kiosztása a saját szervitori körben voltaképpen a kettős királyság idejéből „öröklődött” gyakorlat, amelyet Balassa bizonyíthatóan az 1540-es évektől fogva alkalmazott, de Melith György már említett följelentésében is szerepel.³⁵ A két rész további érdekessége, hogy Ferdinándot „szegény” jelzővel illeti, vagyis utalást tesz arra, hogy már nem él,³⁶ és szintén a datálást segítő további meg-

29 *Responsio* 135v, 12. *Quantum autem de oppressionibus aliquorum et educillationibus vinorum per me, Melchiorum Balassa.*

30 MNL OL, E 156, Fasc. 152, No. 5 és Fasc. 113, No. 4. Noha ezek 1583-ban készültek, de többek között az 1569-es összeírás felhasználásával, így az 1560-as évek birtokviszonyait is rekonstruálhatjuk belőlük.

31 OBORNI Teréz, *A bécsi udvar tervei Erdély visszaszerzésére 1557–1563*, TSz, 45(2003), 109–128, 116. Ghymes Forgách, *i. m.*, 545.

32 PETTKÓ Béla, *A tiszán-tuli vármegyék, várak birtokosainak följegyzése 1563-ból*, TT, 1884, 391–392.

33 EMBER Győző, *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*, Bp., Budapest Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet, 1946, 78.

34 Oláh Miklós levele Várday Mihálynak és Istvánnak (Bécs, 1567. jan. 1). MNL OL, P 707, Missiles, No. 10077.

35 Szemléletes példa az 1548. nov. 22-én Pozsonyban, Bucsányi István Bars megyei nemesnek kiállított okirat: 1544-ben Balassa két embere, Némethy János és lévőai Székely János fegyveresen elfoglalták Bucsányi István néved birtokát annak malmával együtt, amelyet uruk két évre kiosztott nekik szolgálatukért. A birtokot a két év lejárta után Balassa egy másik szervitorának, Boronkai Boldizsár deáknak adta, de 1547-ben tőle is visszavette. MNL OL, X 501 – Másolatok gyűjteménye, Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony, Garamszentbenedeki konvent mint hiteleshely, Iratok, Fasc. 30, No. 4. (Dobozszám: 61.) Melith följelentésében: „[...] minden jószágomat szolgálaink tisztül osztotta és úgy bírták, mint szinte akarták”. *Melith György dolgai*, fol. 3.

36 *Komédia*, 16.

jegyzés Zay Ferenc kassai kapitányi tisztségben való említése, aki a pozíciót 1560–1565 között töltötte be.³⁷

A harmadik és egyben legrövidebb rész a Balassa követeként eljáró Józsa deák és az érsek találkozója. Értelmezését tekintve Ritoókné Szalay Ágnessel kell egyetértenünk, aki szerint nem a hittételek és ezáltal a felekezetek kritizálása és nem is a vallásos világnézet, a hitélet elutasítása tükröződik belőle, hanem a szélsőségek és a hiteltelenség bírálata (a végletekbe csapó predestináció és a protestánsok által oly sokszor becsmélrelt fülbegyónás).³⁸ Új elem az előző két rész azonos helyszínéhez képest, hogy a találkozó más helyszínen játszódik. Hogy pontosan hol, azt a negyedik részből derítjük ki.

A *Komédia* ötödik részében Balassa Boldizsár és környezete kerül bemutatásra. Az ifjú úr épp indulni készül a már korábban is szerepelt Daczó Tamás és az eddig beazonosítatlan Péter deák társaságában. További szereplő még egy lakáj és egy Pribék nevű lovász. Ez a rész teljes egészében kortárs értelmiségi kritika a műveletlen és az udvari szolgálatot elhanyagoló ifjú urakkal szemben. Daczó Tamás emlékezteti Boldizsárt, hogy „ideje udvarhoz menni”.³⁹ Boldizsár ezt elutasítva inkább Detrekőbe igyekszik, amelyet Gyötrekőnek nevez.⁴⁰ Az elnevezést apjától tanulta, aki gyötrődik amiatt, hogy nem dülhatja a környéket. Ugyanakkor szégyelli is magát, csitítja Tamás deákot, halkabban beszéljen, nehogy meghallják a környezetükben lévő „németek”.⁴¹ Boldizsár azonban nemcsak műveletlensége miatt kerül kínos helyzetbe, hanem – a *Komédia*-ra egészen eddig nem jellemző módon – nőügyei révén is. Megtudjuk, hogy Szénássy „kicsapta a kezéből” kis Lőrincz Katát.⁴² Tamás deák kritikája valójában a humanista szellemi elit véleménye a Balassa Boldizsár-félékről, aki az ujján lévő gyűrűt többre tartja minden tudásnál, ugyanis azt örökségként ráhagyhatja utódaira, ellentétben a tudással. Tamás deák az ifjú urat szkítiai barbárnak nevezi, aki még nem illeszkedett bele az európai kultúrkörbe, erre bizonyíték, hogy nem érti meg a latin nyelvű bibliai szentenciát.⁴³

Visszatérő téma a Bebek–Kendy csoporttal történt leszámolás. Boldizsár lerántja a leplet Tamás deákról, akinek szemére veti, hogy Bebek Ferenc tanácsosa volt, a királyi családnak szánt mérget is ő hozta el Isztambulból, de urát elárulta, és részt vett meggyilkolásában. A rész különlegessége, hogy egyfajta történelemszemlélet is elénk tárul. Tamás deák szerint Menyhárt abban az időben rabolt, amikor „minden latorság szabad volt”, és néha adott ajándékot a szolgálóinak, de Boldizsár még erre sem képes.⁴⁴ Úgy vélem, ennek az „időnek” az említése a kettős királyság korszakára utal. A rész zárójelentében maga az udvari szolgálatra történt felvétel is megkérdőjeleződik, mert

37 Zay már felső-magyarországi főkapitányként, Kassa székhellyel. PÁLFFY Géza, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*, TSz, 39(1997), 257–288, 272.

38 RITOÓKNÉ SZALAY, *A Balassi Comoedia...*, i. m., 42.

39 *Komédia*, 39.

40 *Uo.*

41 *Uo.*, 40.

42 *Uo.*, 41.

43 „Benedictio domini facit divites”. *Uo.*, 42.

44 *Uo.*, 43.

amikor Boldizsár indulni készülne, Péter deák gúnyosan odaveti, hogy valójában zálogként van adva a királyi udvarba azért, hogy apja el ne árulja a királyt. Az úrfi úti célja nem teljesen világos; a rész elején még Detrekő volt, azonban a végén már Kassa.

„[...] számláld elő minden bűnödet!”⁴⁵ – a IV. rész

A *Komédia* leghosszabb része a negyedik, amelyben Balassa gyermekkorától kezdve elkövetett bűneit meggyónja az érseknek. A cselekmény ideje szerint a harmadik rész után járunk, azonban a kertben játszódó jelenet voltaképpen nem más, mint Balassa gaztetteinek felsorolása az 1530-as évek végétől kezdve egészen a cselekmény jelenidejéig. A bűnlajstromot azért is érdemes elemekre bontani és részleteiben vizsgálni, mert ha elfogadjuk, hogy a mű elsődleges célja Balassa leleplezése, akkor a szerzőnek a gyónás jelentheti az igazán alkalmas eszközt ennek megvalósítására. Ebből a szempontból nézve a mű gerincének tekinthetjük, és arra lehet forrásunk, hogy melyek voltak a legfelháborítóbb tettek, amelyeket a szerző Balassáról tudott, mert nyilván csak azokat tudta a főúrral elmondani. Érdemes figyelni azt is, hogy milyen jellegű gaztetteket sorol Balassa, mert nyilvánvaló, hogy a szerző ezeket érezte a maga szempontjából sérelemnek. Ha ezeket összevetjük a forrásokból megismerhető történeti eseményekkel és kontextussal, akkor nemcsak hitelességük válik ellenőrizhetővé, hanem arra is felfigyelhetünk, hogy mely események voltak fontosak és melyek kerültek mellőzésre a Balassához köthetőek közül. Ez utóbbiak kapcsán a tudatos elhallgatást is megkockáztatjuk.

Az érsek az elején tisztázza, hogy tud Balassa Munkáccsal kapcsolatos szándékáról. A főúr ifjúkori bűnei nem kizárt, hogy pusztán koholmányok. Elsőként gazdája terményeit, majd a templomból a szentségmutatót lopta el, miután az oltári szentséget kidobta belőle. Az ifjú úr saját anyját is kifosztotta minden vagyonából, aki emiatt idegen ember házában halt meg. Elképzelhető, hogy ezek a már az első két részben is bemutatott istentelen tolvaj képét kívánják tovább mélyíteni, vagyis a hatalmaskodásairól ismertté vált főúr már fiatalon is gonosztevő volt. A templomi fosztogatás beilleszthető a katolikus egyház intézményeinek feldúlásáról szóló sorozatba.⁴⁶ Majd általánosabb felsorolás következik: Gyarmatból a Mátyusföldet pusztította, Lévából szintén rabolni járt, „megismerték” a nagyszombati kereskedők, a Bars és Nyitra megyei nemesek, akik közül rabokat is szedett. Nem hiányozhat az érseki javak dúlásának említése, a jobbágyok rablása. Az előbbieket a hatalmaskodás, vásárütés és az egyházi tized eltulajdonításának fogalmait merítik ki, amelyekre vonatkozóan 1530-as évektől kezdve találunk forrásokat. Az általános megfogalmazást az 1537. évi novemberi nyitrai részleges gyűlésen elhangzott panaszokkal tudjuk megfeleltetni, ahol az említett területekről (Árva, Bars, Esztergom, Hont, Komárom, Liptó, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Túróc,

45 Uo.,22.

46 *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, szerk. BUNYITAY Vincze, III, 1535–1541, Bp., 1906, 118, 282.

Zólyom) a Balassák és Podmaniczkyak ellen érkezett panasz, amelyeket Thurzó Elek helytartó igyekezett orvosolni.⁴⁷ Nemesember fogva tartására is van több konkrét eset. Jellemző példája, amikor 1546-ban Balassa Bábindaly Gergely Bars megyei adószedőt vetette fogságba. A vármegyei adó lefoglalásáért a király figyelmeztette is.⁴⁸ Az egyházi javakon elkövetett hatalmaskodásról több adat is rendelkezésre áll, ezek közül Várday Pál esztergomi érsek Thurzó Ferenc nyitrai püspökhöz 1544 nyarán írt levelét fontos kiemelni, amely Balassa tizedrablásáról számolt be.⁴⁹

Ezután a főúr elismeri, hogy rokonait is háborgatta. Elsőként Forgách Ferenc – az azonos nevű történetíró, váradi püspök unokatestvére – kerül említésre („mert még akik atyámfiai voltak is, szegény Forgách Ferenc, kinél húgom vala, nem maradhatk afféle ostorozás nélkül tőlem”),⁵⁰ akinek Menyhárt húga, Magdolna volt a felesége, tehát a két úr sógorsági viszonyban állt. Másodjára Menyhárt bátyja, az erdélyi vajda Imre van áldozatként feltüntetve, ugyanis öccse arra vette rá, hogy urát elárulja. Balassa Menyhártnak Forgách Ferenc testvéreivel, Zsigmonddal és Lászlóval több peres ügye is akadt.⁵¹ Ezekhez képest Menyhárt bátyjának „árulása”, az 1539-es Maylád István és Balassa Imre névvel fémjelzett összeesküvés országos jelentőségű esemény volt. A szervezkedésben és később Ferdinánd érdekében nemcsak Menyhárt, hanem a harmadik Balassa fivér, Zsigmond is komoly szerepet vállalt, együttesen pártoltak át Ferdinándhoz, és így családi akciónak tekinthető.⁵² Szempontunkból az a lényeges, hogy a két, közel sem azonos fajsúlyú ügyet egymás mellett párhuzamban tüntették fel, ami talán a szerző politikai látóteréről árulkodik. Minden bizonnyal nem érezte a benne rejlő disszonanciát, mert a Balassa–Forgách személyes érdekellentét és az 1539–1540. évi országos politikai esemény közös nevezőjét a rokoni kapcsolatok semmibe vételében találta meg.

A felbújtó szerep bevállására az érsek azzal reagál, hogy Menyhárt ezt le sem tagadhatná, ugyanis „Paulus Iouius Ieles historicus” is megírta Erdély elárulását történeti munkájában.⁵³ A Paolo Giovio munkájára való hivatkozás talán az egyik legárulkodóbb jel a szerző műveltségére.⁵⁴ Az érsek azonban itt nem áll meg, hanem a

47 FRAKNÓI Vilmos, *A magyar országgyűlések története I. Ferdinánd alatt*, II, 1537–1545, Bp., 1880, MTA, 9.

48 MNL OL, P 1815 – Balassa család levéltára, Az Országos Levéltár által rendezett birtokjogi iratok (1545–1897), 14. csomó 21. tétel. „A Balassa család története”, 1157–1659 (Kézirat), fol. 151–152.

49 REXA Dezső, *Adalék Thurzó Ferenc és Balassa Menyhért viszonyához*, ItK, 19(1909), 234–235.

50 *Komédia*, 25.

51 A Balassa levéltárban található regesztaszerűen összegyűjtött anyagból az 1540-es évekre vonatkozólag. MNL OL, P 1776 – Balassa család levéltára, Vegyes iratok, 4, fol. 5. Extractus literalium documentorum excelsam familiam Balassa de Balassa-Gyarmath concernus et in Archivo Konventus S. Benedicti de juxta Gran reperilibium, 1787. confectus (a továbbiakban: *Extractus*), 17r, 22r.

52 ISTVÁNFY Miklós *Magyarok dolgairól írt históriája*, I/2, *Tállyai Pál XVII. századi fordításában*, kiad. BENITS Péter, Bp., Balassi, 2003 (Történelmi Források, 1), 35; *A Lengyel Királyi kancellária Libri Legationum sorozatának magyar vonatkozású iratai*, II, 1526–1541, kiad. TÓTH Péter, Miskolc, BAZ Megyei Levéltár, 2003, 379.

53 *Komédia*, 26.

54 „Erat tum in partibus Ferdinandi Thomas Nadastus, erudito nobilique ingenio uir Hungarus, qui sororem Maylato nuptui dederat; is certa prouinciae pactione propinquum suum in partes facile traduxit, egitque, ut Maylatus Transyluanos ad defectionem occulte concitaret. Idem etiam Balassus

Balassa fivérek vádolását kezdi. Boldizsárt is árulónak nevezi, méghozzá azért, mert Menyhártot, a testvérét elfogta, és Fráter György kezébe adta. De Menyhárt szintén elárulta a testvérét – hogy pontosan melyiket, az nem derül ki, csak annyi, hogy az eset Murányban történt. Végül Menyhárt másik bátyja, Balassa Zsigmond is említésre kerül, aki Diósgyőrért mindkét királyt elárulta. A testvérek egymás fogságba vetésére irányuló akciói szintén az erdélyi mozgalomhoz köthetők. Leonhard Freiherr von Vels Balassa Imrének 1540. november végén írt leveléből megtudjuk, hogy már Menyhárt szabadításán fáradoznak.⁵⁵ A főurat több mint két hónappal korábban, Basó Mátyás puskásai ejtették rabul.⁵⁶ Basó, a murányi vár ura, a gyámsága alatt álló Tornallyai János révén régi Szapolyai-alattvaló volt, tehát Balassa elfogása is nyilvánvalóan azt a cél szolgálta, hogy Ferdinándnak a keleti országrész fölötti hatalomátvitelre irányuló törekvéseit meghiúsítsák.

Diósgyőr és Balassa Zsigmond a párbeszéd további részében szintén előkerül. Miután az érsek Menyhárt szemére veti, hogy az ő „lévai vigadása” a vidék pusztítását jelentette, elismeri, hogy ő és Zsigmond azonos módon próbált jelentős birtokhoz jutni („az vala a szándék, hogy én is úgy cselekedjem Lévai Istvánnal, mint bátyám, szegény Zsigmond uram, hogy Diósgyőrből az árvát, Pemfflinger Orsolyát, kiszínlé és elárulá”).⁵⁷ A *Komédia* szerzője a Balassák hatalmi stratégiájának egyik alappilléret, a rendkívül előnyös házassági szokásukat támadja, ugyanis a fivérek özvegyasszonyokat vettek feleségül. Pemfflinger István halála után Balassa Zsigmond az ő özvegyét, Fánchy Barbarát vette el, aminek révén Diósgyőr a birtokába jutott, később pedig János királytól erre adományt is szerzett.⁵⁸ János halála után Ferdinánd is megerősítette birtokában, igaz, ebben a formában zálogbirtokos volt.⁵⁹ Fánchy Barbarának az előző házasságából volt egy lánya, a *Komédia* által említett Orsolya. Menyhárt házassága még ennél is „sikeresebb” volt. Ő Thurzó Annát, az 1542-es pesti ostrom során elesett Lévai Gábor özvegyét vette el, így a kiskorú Lévai János gyámja lett, ezzel együtt pedig Lévai várának uradalma is a kezelésébe került. A *Komédia* azonban nem mindenben pontos, ugyanis a szövegben Lévai János helyett tévesen Lévai Istvánt nevezi meg.⁶⁰

A gyónási jelenetet az elemzés szempontjából érdemes több részre bontani. Balassa bűnvallása Erdélybe menekülésével folytatódik, amit a *Komédia* egyszerűen csak annyival fejez ki, hogy Ferdinánd a „latorságáért” kiűzte az országából. Az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Balassa ellen fölhozott összes vád szinte kivétel nél-

---

ipse facturus putabatur, quem Ferdinandus per Melchiorum illius fratrem ad transeundum antea sollicitarat.” Paulus Jovius, *Historiarum sui temporis*, II, Firenze, Laurentius Torrentini, 1552, 350.

55 Leonhard Freiherr von Vels levele Balassa Imrének (1540. nov. 25.). Vö. SZILÁGYI Sándor, *Nádasdy Tamás első követsége Erdélyben, 1540 = Értekezések a történeti tudományok köréből*, szerk. FRAKNÓI Vilmos, V, Bp., MTA, 1876, 33.

56 BESSENYEI, *Diósgyőr vára...*, i. m., 22, 156.

57 *Komédia*, 27.

58 BESSENYEI, *Diósgyőr birtoklástörténete...*, i. m., 59.

59 Inscriptio Arcis Djosgeur magnifico Sigismundo Balassa facta, MNL OL, A 57, Vol. 2, 1–2.

60 Neve elírása abból fakadhat, hogy a szerző a mű keletkezési idejéhez képest már húsz évvel korábban történt eseményt elevenített föl, ugyanis Lévai János 1553-ban elhunyt. GECSÉNYI Lajos, *A rejtélyes Thurzó: Thurzó Ferenc, a Magyar és az Udvari Kamara elnöke (1549–1563)*, LK, 81(2010), 3–31, 11.

kül igazolható forrásokkal, azonban a megfogalmazás és tálalás már egyértelműen a narratíva kérdése. Az események előadásában a gyónás nem követ pontos kronológiát és minden bizonnyal az írói szabadság megnyilvánulásával találkozhatunk az első, már-már gyerekcsíny kategóriába sorolható bűnöknél. Továbbá a Balassához kapcsolódó ügyek a teljesen egyszerű általánosítások és a konkrét nevekhez kötődő események közötti széles skálán mozognak, amellet, hogy az információk nem minden esetben pontosak (1539–1540. évi erdélyi „lázadás”; Lévay *János* helyett Lévay *István*). A szerző hibáira az adhat magyarázatot, hogy az 1540-es évek eseményei a keletkezés idejéhez képest már nagyon régen történtek.

Ugyanakkor több olyan esemény nincs beemelve, amelyek a felsoroltaknál jóval terhelőbbek lennének. Ez pedig annak fényében még inkább különös, miszerint a *Komédia* célja Balassa leleplezése, valós szándékainak föltárása. Ahogyan maga a szerző Balassával elmondhatja, „megemlékezem róla, megmondom, ottan csak mennyiszert lettem árulóvá”.⁶¹ Ennek ellenére sem az első dokumentálható pártváltása, sem a család szklabonyai ágának ellehetetlenítése, sem a bányavárosok zaklatása nem került említésre.⁶² Szem előtt tartva az előző részeket állandó jelleggel végigkísérő pénzsóvár és kapzsi Balassa képet, aki még azzal sem elégedne meg, ha „a Szamos mind arannyal folya is”,⁶³ szinte kötelezőnek gondolnánk ezen ügyek szerepeltetését. Végül az egyszerűen csak „latorsággal” elintézett ügy mögött, amelynek következtében Balassa menekülni kényszerült Ferdinánd királyságából, országos jelentőségű politikai események álltak.

A *Komédiában* ez a következőképpen jelenik meg: elűzésekor Fráter Györgyhöz ment, akitől megkapta Diódot és Létát. Hűségesküt tett, amelyről hitlevelet is adott, de hamar a „Királyné asszony”, Izabella szolgálatába állt, akinek szintén adott hitlevelet. Amikor pedig György barát és Izabella megbékültek, Balassa újra az előbbi pártjára állt. Az érsek ekkor közbevág, és elítélő véleménye mellett Balassa szemére veti Ország László megölését. Ez némi zavart okoz a gyónás koncepciójában, ugyanis maga az érsek rója föl, mire a főúr mentegeti magát, hogy nem egyedül, hanem Zsigmonddal együtt vitték véghez. Ezek után egészen egyedi esemény kerül porondra, mégpedig az, amikor a koronát Serédy György társaságában Bécsbe vitték Ferdinándnak. Említésre kerül, hogy Balassa Nádasdy Tamás „kezén” megesküdött újra Ferdinándnak, de ezt sem tartotta meg. Külön figyelmet érdemel az érsek válasza, ugyanis megjegyzi, hogy ő maga őrizte Balassa hitlevelét („hitleveledet is sok esztendeig tartottam ládámban, mostan hiszem, hogy urunknál vagyon, mert az szegény atyjának utána vala”),⁶⁴ és hogy ez Miksa tulajdonában lehet.

61 *Komédia*, 22.

62 Hans Katzianer főhadparancsnoki adományát közli NEUMANN Tibor, PÁLFFY Géza, *Főkapitányi és főhadparancsnoki adományok a 15–16. századi Magyarországon*, LK, 80(2009), 209–254, itt: 236–237. MNL OL, P 1776, Extractus 18v, 19r. A bányavárosokra vonatkozólag 1537-től kezdve vannak források, vö. KÁROLYI Árpád, *Okiratok és levelek a nagyváradi béke történetéhez, 1536–1538: a nagyváradi béke okmányai*, TT, 1878, 758–760, itt: 759, ill. MATUNÁK Mihály, *Pálffy Miklós születéshelye Csábrág, Száz.*, 33(1899), 72–75; ISTVÁNFFY, *i. m.*, 124–125.

63 *Komédia*, 14.

64 *Uo.*, 29.

Balassa ellen a király egyfelől azért indított hadat, mert várait a végvárrendszer leendő elemeinek szánták és kamarai igazgatás alá kívánták venni, másfelől a térség biztosítása szükséges volt a Fráter Györggyel való tárgyalások miatt.⁶⁵ A hadjáratához végül az adta meg a kellő jogi alapot, hogy több rendezetlen birtokügye miatt a törvénytelen várfoglalók közé tudták sorolni. Balassa valóban Fráter Györgyhöz menekült, akitől Létát sikerült megszereznie.⁶⁶ Izabella azonban mindent megtett annak érdekében, hogy biztosítsa fia és saját hatalmát és a kialakult konfliktusban Balassa kulcsszerepet játszott. Izabellától megszerezte az erdélyi vajdai címet, és Fráter György ellen hadat is viselt.⁶⁷ Eközben Diód is a birtokába került, ezt azonban Izabella adományozta neki. Castaldo érkezése megtörte Izabella ellenállását, aki távozása előtt kegyelmet kért Balassának, azzal együtt, hogy Diódot is megtarthassa.⁶⁸ Amikor az özvegy királyné és fia elhagyta Erdélyt, Balassa Kassáig kísérte, majd a hűségeskü és birtokügyei intézése végett Bécsbe utazott, amely a *Komédiában* leírtak alapján meg is történt. Nádasdy még a hűségeskü előtt is közvetített a király és a főúr között. Balassa az 1550. évi harcokban is egyeztetett vele terveiről és Izabella távozása előtt Nádasdy és Báthory is közbenjárt kegyelembe fogadásáért.⁶⁹

A *Komédia* szerzője ebből csak annyit érzékeltet, hogy Balassa elvtelen áruló, akit még a hitlevél sem tartott meg hűségében. Az eskü körülményei (Serédy vitte el a koronát, Nádasdy kezekedett) további adalékul szolgálnak ahhoz, hogy beazonosítsuk, milyen körben mozoghatott a szerző. Az Oláh levelesládájában, majd pedig Miksánál őrzött hitlevél beemelése – akárcsak Paolo Giovio munkájának említése – tudományos igényű hivatkozás, amelyen keresztül a szerző nemcsak hitelességet közvetít, hanem forrásait is elárulja.⁷⁰

Országh László megöletése azonban jóval több mindenről árulkodik. Halála 1540 előtt történt, mivel a Ferdinándtól Balassa Zsigmondnak adott donáció már néhainak nevezi.⁷¹ Bár a gyónás nem pontos, hanem csak viszonylagos kronológiai rendet követ, mégis idegenül hat, hogy az érsek ezt az 1549 és 1551 közötti eseményeknél vágja közbe,

65 Száműzetésének okát, körülményeit és Ferdinánd erdélyi hatalomátvételében betöltött szerepét korábban részletesen kifejtettem: VIROVEZC Nándor, *Száműzetéstől főkapitányságig – Balassa Menyhárt és az erdélyi hatalomváltás (1549–1552)*, HK, 128(2015), 31–54.

66 Említése a Gianbattista Castaldo, Nádasdy Tamás és Báthory András által Fráter Györgynek 1551. júl. 23-án Tordán kiállított adományban: MNL OL, X 896, Fasc. 58 (W 655). Vö. továbbá Castaldo I. Ferdinánd királynak írt levelében (Kolozsvár, 1551. júl. 31.): MNL OL, X 896, Fasc. 58, fol. 165r. (W 655).

67 VIROVEZC, *Száműzetéstől...*, i. m., 41. Menyhárt számára a vajdaság megszerzése a családi pozíció megőrzését jelentette, hiszen bátyja már János király vajdája is volt, Maylád István mellett.

68 Izabella királyné levele I. Ferdinánd királynak (Szászsebes, 1551. júl. 12.), MNL OL, X 896, Fasc. 58 (W 655).

69 Balassa Menyhárt levele Nádasdy Tamásnak (Szentlászló, 1550. okt. 19.), MNL OL, E 185 – Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Családi, személyi fondok, Archivum familiae Nádasdi, Missiles. Vélhetőleg Báthory András és Nádasdy Tamás levele I. Ferdinánd királynak (Szászsebes, 1551. júl. 12.), MNL OL, E 200 – Acta diversarum familiarum, 5. tétel, Oklevelek, peres iratok (1536–1660), fol. 5.

70 Balassa hűségesküje: Juramentum Melchioris Balassa coram Majestate Regia 8. die Septembris Viennae Anno 1551. factum. MNL OL, A 57, Vol. 2, 529.

71 „[...] omnia illa bona Magnifici quondam Ladislai Orzag”, MNL OL, A 57, Vol. 2, 1–2.

rAADásul úgy, hogy ő erről tudott. Véleményem szerint ebben a keletkezés körülménye érhető tetten. A szerző vagy későn eszmélt rá, hogy kimaradt egy általa fontosnak vélt részlet, vagy később, már a mű írása közben jutott el hozzá az információ. Első olvasatra furcsának tűnhet, hogy a merényletet az érsek olvassa Balassa fejére, de a szerző így tudta megoldani, hogy ez is beilleszthető legyen. A gyónás utolsó részéhez ugyanígy kerültek be információk.

A jelenet Balassa erdélyi szereplésével folytatódik. A főúr újra elárulta Ferdinánd királyt, ami abban teljesedett ki, hogy Petrovics Pétert és János Zsigmondot visszahozta Erdélybe. Fontos megjegyzés, hogy ez kizárólag őrajta múltott, nem a vele szövetséges Kendy testvéreken. Balassa jutalom gyanánt a királyfitól és Izabella királynétól Gyalut kérte, de nem kapta meg. Emiatt Bebek Ferencel és Kendy Antallal összeesküdtek, hogy megmérgezik a királyi családot, és a szultán támogatásával Erdélyt együtt kormányozzák majd. Mivel Balassa látta, hogy összeesküvésük nem járhat sikerrel, társait elárulván kiugrott a szövetségből, megölette őket, de a tervük kitudódott, ugyanis Kendy Antalnál megtalálták egyezségük levelét. Amellett, hogy a gyilkosságok miatt lelkiismerete sem hagyta nyugodni, János Zsigmond hívására sem mert Erdélybe menni. Bár a főúr óriási birtokokkal rendelkezett, mégis elárulta János Zsigmondot, attól való félelmében, hogy az összeesküvésért őt is felelősségre vonják.⁷² Viszont azt, hogy átpártolt Ferdinánd oldalára, érdekes módon egy korabeli szólásmondással írja le,⁷³ és különösebb közbevetés nélkül a meggyesaljai szüreten való rajtaütéssel – amikor Báthory elrabolta a családját – érkezőnk meg a cselekmény jelenébe. Balassa még annyit hozzáfűz, hogy emiatt Miksa királysága jelentős területi veszteséget szenvedett, és hogy a székelyek fellázításáért is ő a felelős. Innentől kezdve a gyónási jelenet egy újabb szakaszra osztható, amelyben az érsek már személyesen kritizálja Balassát, viszont ennek felépítése eltér a gyónás korábbi, megszokott rendjétől. Mielőtt erre rátérnénk, vizsgáljuk meg az előzőeket.

A Ferdinánd hatalomátvételét követő időszakban Balassa erdélyi tervei a Szapolyai család hatalmi restaurációjával estek egybe. Testvérének, Zsigmondnak kifejtett véleményében az egységes politikai vonalvezetés hiányából fakadó veszélyekre utalt, miszerint ha a királyfit visszahozzák Erdélybe, akkor háború törhet ki, amely végül Erdély oszmán okkupációját vetíti előre.⁷⁴ Ennek ellenére 1556-ban vezérszerepet vállalt a Szapolyai család visszahozatalában, amit vélhetőleg az erdélyi országrész viszonylagos szuverenitásának védelmében tett. Tekintve, hogy Ferdinánd az erdélyi rendeket fel is mentette hűségesküjük alól, így a királyfi és édesanyja visszatérésében való részvétel nem feltétlenül tartozik a *Komédia* szerzője által áruulásnak tartott kategóriába, annak ellenére, hogy beépítette: „hetedik ez immár Isten hírével”.⁷⁵ Figyelemre méltó a *Komédia* megjegyzése a királyi család visszatérésével kapcsolatban, ugyanis Forgách Ferenc

72 *Komédia*, 32.

73 „[...] balra hagyám bicskát, és a szekercét is megfordítám, gyorsan a malomba állék”. *Uo.*, 32–33.

74 Balassa Menyhárt levele Balassa Zsigmondnak (Diód, 1553. jún. 12.), MNL OL, E 200, 4. tétel, A Balassa család tagjai által írt misszilisek, fol. 42.

75 *Komédia*, 30.

Emlékiratához Istvánffy ugyanezt fűzte hozzá.⁷⁶ A Bebek Ferencsel és Kendy Antallal történt leszámolás valójában a *Komédia* által előadottaknál jóval bonyolultabb. Balassa a felesége révén nemcsak a Petrovics–Szapolyai rokonságba került be, hanem Kendy Ferenc sógora is lett, ugyanis a felesége első férjének, Lévey Gábornak lánytestvére, Lévey Katalin, Kendy felesége volt.⁷⁷ A rokoni viszonyt terhelte, hogy Balassa számára az erdélyi vajdai főméltóság betöltésében egyértelmű riválisként volt jelen. Balassa és Bebek Ferenc között az 1540-es évek közepétől volt konfliktus, amely többek között akkor is nyilvánossá vált, amikor a Balassa ellen indított 1549. évi hadjáratban Bebek a csapataival együtt személyesen is részt vett. János Zsigmond visszatérése után Bebek kijárta magának az utat a Portán és Szulejmán ki is nevezte Erdély kormányzójának, és noha ez nem maradt következmények nélkül, végül kegyelmet kapott.⁷⁸ Balassa a leszámolással két rivális tanácsurat és két régi, személyes ellenfelet ütött ki. A *Komédia* által fölvázolt összeesküvés valójában arra van kihegyezve, hogy Balassa áruló természetét hangsúlyozza, pedig a királyi család elleni merénylet szintén gyilkossággal, voltaképpen árulással járt volna. Balassa magatartását legalább kétféleképp értelmezhetjük, a lényeg, hogy a *Komédia* által sokat emlegetett birtokok (Szatmár, Németi, Tasnád, Nagybánya) ekkor kerültek a kezére.

A gyónás utolsó szakaszán spontán beszélgetés veszi kezdetét, amelynek során az érsek Balassa fejére olvassa annak bűneit, ő pedig kitérő vagy komolytalan válaszokat ad. Az igazi kritika a Balassa imázsát alkotó talán legfontosabb elemet érinti. Az érsek szeretne véget vetni a gyónásnak, mert éhes. Balassa erre a végváriak mindennapi életét idézve válaszol: „sokszor lovamon ügettem és nem ettem huszonnégy egész óráig.”⁷⁹ Válaszként az érsek főlemlegeti rablásait és a korszak emlékezetében már hősként tisztelt személyekkel állítja szembe. Az érsek szerint Balassa a temesvári hős Losonczy István és a schmalkaldeni háborúban is kitűnt Nyáry Ferenc marháját rabolta el, de ellenséget viszont nem tudott kergetni. Bár egy félmondattal elismeri, hogy Balassa ellenséget is kergetett, de legalább annyiszor a keresztény magyar lakosságnak is el kellett szenvednie őt. Érdekes módon még egy alkalommal elismeri az érsek, hogy Balassa nemcsak ökröt, hanem törököt is hajtott, de a vitézek világában becsületkérdésnek számító párbajt nem vállalta Nyáry Ferencsel, ami miatt szégyenben maradt.⁸⁰ Legvégül még Bánffy Bálinttal is szembeállítják. Érezhető a kortárs kettős megítélés, miszerint törökellenes harcait elismerik, de a végvidéken általánosnak számító rablásokat elítélik. A végvári életet nem ismerő, a vitézek életvitelét elítélő kritika mint általánosabb vélemény ismét a szerzőhöz vihet közelebb bennünket.

76 Uo. Vö. „Petrovicsot (Petruvitot) a János (Ianos) király fiával Erdélybe hozám, kit ha én akartam volna, soha a Kendiek (Kendiec) nem művelhették volna.” Forgáchnál Istvánffy jegyzete: „Ha Balassi Menyhárt nem csatlakozott volna Izabella pártjához, a királyné sohasem térhetett volna vissza Erdélybe.” FORGÁCH, i. m., 354.

77 HORN Ildikó, *A hatalom pillérei: A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszülárdulásának korszakában (1556–1588)*, Akadémiai doktori értekezés (kézirat), Bp., 2012, 34.

78 Uo., 330.

79 *Komédia*, 34.

80 „[...] jóllehet nem mind ökröt hajtottál, hanem törököt is”. Uo., 35.

Miután a gyónáson keresztül megismerhettük Balassa múltját, föl kell tennünk a kérdést, vajon a szerző miért tartotta fontosnak ezeken felül a végvári vitézi élet árnyoldalait említeni, illetve Losonczyt és Nyáryt Balassával szembeállítani? Erre akkor kapunk választ, ha a főúr személyét a vitézi hírnév és kultusz kontextusában értelmezzük.

Balassa vitézi kultusza a 16. század derekán széles körben elterjedt és (el)ismert volt. Tinódi Sebestyén három költeményben is megemlékezett róla.⁸¹ Tetteinek méltatása mellett vitézi imázsáról is beszámolt, de a személyét körüllegő kultusz nemcsak a költeményekben lelhető föl. Katonai rátermettsége több kortárs magánvéleményből is visszatükröződik. Bár 1551-ben a lippai kaland során úgy megsebesült, hogy másfél évig csak mankóval tudott járni, a rajtaütés óriási presztízst hozott számára.⁸² 1552 nyarán dunántúli főkapitány lett;⁸³ nemcsak a vele jó viszonyt ápoló Giambattista Castaldo főhadparancsnok, hanem maga Ferdinánd király is őt tekintette erre a legalkalmasabbnak.⁸⁴ 1553-ban ott volt a vajdajelöltek között, és ecsedi Báthory András külön kiemelte katonai alkalmasságát.⁸⁵ Azok, akik Balassa mellett küzdöttek, vagy megfordultak a magyarországi háborúban, kivétel nélkül elismerően nyilatkoztak róla.⁸⁶

A cím, a keletkezési idő, a helyszínek és a szereplők

A cselekmény részletes áttekintése után már világos, hogy a cím nem fedi a mű tartalmát.⁸⁷ Az öt rész során Balassa mindvégig I. (Habsburg) Miksa magyar király, német-római császár alattvalója, nem pártol el II. (Szapolyai) János Zsigmond választott magyar királytól, ahogyan azt a címben olvashatjuk. További ellentmondás, hogy János Zsigmond a címben választott királyként, de a szöveg egészében következetesen erdélyi vajdaként vagy János király fiaként van említve.⁸⁸ Ezt úgy oldhatjuk föl, ha különválasztjuk a címet a műtől, és elfogadjuk, hogy ellentétes politikai környezetben keletkeztek, vagyis a szerző és a címadó két különböző személy. A mű eddig egyetlen

81 TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, kiad. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Európa, 1984. I. ének (*Erdéli história*); X. ének (*Szitnya, Léva, Csábrág és Murán váraknak megvevése*); XIX. ének (*Az szalkai mezőn való viadalról*).

82 1553 nyarán kengyelt kért testvérétől („mert én immár szabadon, lovon járhatok, elhagyítottam a mankót”). Lásd a 74. jegyzetet!

83 PÁLFFY, *i. m.*, 270.

84 I. Ferdinánd király levele Miksa főhercegnek (Passau, 1552. jún. 2.), MNL OL, X 896, Fasc. 64. fol. 15. (W 661).

85 Nuntiata domini Bathori vajvodae ad dominum Generalem per Marcum Antonium. 1553. febr. 8. (a továbbiakban: *Nuntiata*), MNL OL, X 896, Fasc. 69 (W 666). Ebből részletek közölve: BARABÁS Samu, *Erdély történetére vonatkozó regesták, 1551–1553*, VI. közlemény, TT, 1892, 651–683, itt: 671–672.

86 Bornemisza Péter *Foliopostilla* előszava, amelyben Lazarus Freiherr von Schwendi és Forgách Simon elismerő véleménye olvasható. Idézi KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint – Magyar Alkibiadész*, Bp., Balassi, 2008, 47. Még a kiostromlásához Magyarországra hívott spanyol tüzerüstzt Bernardo de Aldana is méltatta vitézségét. *Bernardo de Aldana...*, *i. m.*, 73.

87 Erre Pirnát Antal is felhívta a figyelmet, *i. m.*, 552.

88 Német király és császár említése: *Komédia*, 7, 9, 11–13, 16, 17, 25, 27, 30; erdélyi vajda és János király fia említése: *uo.*, 7–9, 12, 18, 30–32.

ismert korabeli említése is arra enged következtetni, hogy bécsi környezetben, még-hozzá a Habsburgok magyarországi királyságát János Zsigmonddal szemben elismerő légkörben keletkezett a mű, amíg a címadóról az előbbi fordítottját mondhatjuk el. Karádi címadása mellett szól, hogy politikai és vallási szempontból tekintve is beilleszthető az ő nézeteibe. 1569-ben úgy emlékezhetek Erdélyben Balassa 1561 és 1562 fordulóján történt elpártolására, hogy annak következtében János Zsigmond erdélyi uralma veszélybe került. Balassa és családjának sorsa is közismert lehetett a mű kiadásának idejére, hiszen – amiként Karádi indokolta a kiadást – Balassa sorsa elretentő példa az idegen fejedelmeket pártolók és Isten kegyelmével visszaélők számára. A cím politikai töltetét így egészíti ki az előszó vallási üzenete.⁸⁹

A keletkezési idő meghatározásához először is a *Komédia* egyetlen kortárs említése adhat támpontot. Zsámboky János 1566. július 12-én egy Balassa ellen íródott *libellus infamist* kapott, és azt Liszthy Jánosnak kellett átadnia.⁹⁰ A cselekményben végigkísért történeti adatok azonban hasznosabbak számunkra. A legfontosabb információ, hogy Balassa családja az egész mű cselekményi ideje alatt fogságban van.⁹¹ Thurzó Anna 1567. február 5-én hunyt el,⁹² Balassa István pedig minden bizonnyal apja erdélyi halálhírét követően szabadulhatott.⁹³ A datálást segítő elem, hogy Anna már 1566. december 31-én megírta férjének, hogy lányuk meghalt a fogságban.⁹⁴ Az ötödik rész konkrétan említi őket, de szerencsétlen sorsukról nem beszél.⁹⁵ A családtagok és a fogság helyszínének pontos említése alapján 1564 szeptembere és 1566 vége közé tehetjük a keletkezés idejét. Ezt az intervallumot a cselekmény alapkonfliktusa tovább szűkíti. Az első két rész 1565 márciusa után íródott, a negyedik rész pedig minden bizonnyal 1566 januárja után, de szeptembere előtt keletkezett. Ha ez a rész 1566 szeptembere után keletkezett volna, akkor nem Nyáry és Losonczy, hanem aktualitása miatt a hősi halált halt Zrínyi Miklóst állították volna Balassával szembe. Az ötödik részt úgy szokták a valós történeti idővel összepárosítani, hogy Boldizsár cselekménybeli szökését azzal feleltetik meg, amikor 1566 októberében hosszabb ideig apjánál időzött.⁹⁶ Eszerint a *libellus infamis* még nem a végleges mű volt.⁹⁷ Ugyanakkor a *Komédia* szövege és Boldizsár

89 Pirnát Antal és Ritoókné Szalay Ágnes szerint félreértésen alapszik a cím, ugyanis a szöveg nem felel meg a benne szereplő műfaj sajátosságainak. Balázs Mihály szerint a 16. századi komédiadefinícióba ez belefért, és lehetett ez is akár annak a kéziratnak a címe, ami Karádihoz eljutott. BALÁZS, *i. m.*, 161.

90 PIRNÁT, *i. m.*, 552.

91 *Komédia*, 8, 33, 41–42.

92 Hagymássy Balassának írt levelét idézi: HORN Ildikó, *Tündérország útvesztői*, Bp., ELTE BTK TDI, 2005, 39; HÁZI, *i. m.*, 178.

93 Menyhárt a végrendeletében Istvánt még fogságban lévőnek nevezi. GÉRESI Kálmán, *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*, III, *Oklevelek és levelezések 1491–1600*, Bp., Franklin-Társulat, 1885, 375–376.

94 Thurzó Anna levele Balassa Menyhártnak (Hunyadvár, 1566. dec. 31.), ÖStA, HHStA, Hungarica Misc. Fasc. 426. fol. 3.

95 Tamás deák Boldizsárnak: „[...] anyád Hunyadon, húgod is, öcséd is fogságban vannak”. *Komédia*, 41–42.

96 *Régi magyar drámai emlékek*, *i. m.*, 638.

97 Balázs Mihály már a negyedik rész keletkezési idejét is 1567 februárja utánra tette, mivel ténylegesen akkor került Munkács Habsburg kézre. *I. m.*, 168. Azonban Balassának már évekkorábban elzárlogosították a várat és korábban is nyújtott be folyamodványt (1566. jan.).

távolmaradásának valós oka nem mindenben egyezik. Az ötödik részben csak az világos, hogy Boldizsár nem az udvarba, hanem Detrekőbe készül, amit Tamás deáknak mond. Azonban a rész végén a lakáj fölveti a konkrét kérdést, hogy Kassára indul-e, és érdekes módon ezt Tamás deák erősíti meg. A kérdés valójában az, hogy a szerző tudott-e Menyhárt pontos helyzetéről, hiszen Boldizsár a valóságban apja látogatásával mentegette magát, és ha elfogadjuk, hogy a szerző ezt is felhasználta forrásként, akkor ezt be kellett építenie. Így kerülhetett Kassa a műbe, Detrekővel pedig Boldizsár javíthatatlanságát és apjához hasonlatos természetét mutatják be.⁹⁸ A mű befejezésének legkésőbbi időpontja 1566 vége vagy Thurzó Anna levele híreinek közismertté válása.

Ezen a ponton térjünk át a *Komédia* egyes részeinek helyszíneire. Főntebb már jeleztem, hogy az első két résznek azonos helyen kell játszódnia. Mint azt korábban megtudtuk, Menyhárt a terveiről Linzben tartózkodó fiát is értesítette. Tekintve, hogy így utalnak az utolsó rész helyszínére, még inkább figyelemre méltó a mű végi kassai úti cél, amelyben Menyhárt tartózkodási helyét és így az első két rész helyszínét kell látnunk. A mű keletkezési idején nehéz pontosan meghatározni a főúr aktuális helyzetét, de Kassa mint a főhadparancsnokság székhelye könnyen azonosítható volt vele, mivel ekkor Lazarus Freiherr von Schwendi és Báthory András mellett hadakozott. Az sem kizárt, hogy az első két rész Szatmáron játszódik, amire Balassának a birtokairól tett megnyilatkozásai utalnak, illetve a tény, hogy a keletkezési idő alatt többek között ott is tartózkodott. A harmadik rész helyszínének meghatározásához a negyedik rész áll segítségünkre. Az érsek a kertjében fogadja Balassát. A gyónás végeztével szólítja Józsa deákot, aki azonnal rendelkezésre áll, tehát neki is a kertben kellett tartózkodnia. Ebből következik, hogy a harmadik részben is – amikor Józsa deák a kapcsolatfölvétel miatt indul el – ott kellett fogadnia őt az érseknek, tehát a harmadik rész helyszíne szintén az érsek kertje. Annak ellenére, hogy Józsa deák a gyónás után még szóba is elegyedik Balassával, nincs a rész elején a közbeszólók között föltüntetve a neve. Ehhez hozzátartozik, hogy a *Komédiában* végig jelen lévő probléma, miszerint a közbeszólók és a szereplők nem mindig egyeznek. Az első két résznél láthattuk a problémát. A negyedik rész előtt Józsa deák neve elhagyását említettem. Az ötödik részben is van egy szereplő, akit ugyan megszólítanak, de nem beszél, ő a Pribék lovász. Azon túl, hogy ezek az elemek a mű előadhatóságát támasztják alá, ahhoz sem férhet kétség, hogy Karádi hozzányúlt a birtokába került kéziratához. Józsa deák kihagyása figyelmen kívül hagyható, de ennél fontosabb, hogy a mű tagolását, minden bizonnyal a részekre bontást is ő végezte el.

A *Komédia* szereplőiről rendszerint leírták, hogy minden egyes alak valós személy, de többük kilétét nem tisztázták. Kelemen ispánról a többi szereplő hitelességének fényében biztosra vehetjük, hogy Balassa kovászói tisztartója volt.⁹⁹ Hasonló a helyzet az ötödik részben egyetlen alkalommal megszólaló lakájjal, és a szótlan, de jelen lévő Pribék lovással.¹⁰⁰ Kasza Mátyást korábban nem sikerült beazonosítani, azonban

98 A már említett „Gyötrekő” elnevezéssel. *Komédia*, 39.

99 *Uo.*, 14.

100 *Uo.*, 45–46.

Melith feljelentési fogalmazványa mellett találunk egy névsort, amelyben Balassa emberei között hadnagyként szerepel.¹⁰¹ Más forrás szerint is Balassa szolgájaként jeleskedett a tizedbehajtásban,¹⁰² de hozzá kell tennünk, hogy pár évvel később Batthyány Ferencet nevezte meg urának, amikor saját birtokait akarták dézsmálni.¹⁰³ Szénássy Istvánról többször közzétettek adatokat, és legalább annyiszor értelmezték azokat félre. Biztosra vehetjük, hogy nem volt Balassa prédikátora, ahogyan azt kezdetben feltételezték.¹⁰⁴ Már igen korán feltűnt mellette, 1538-ban éppen ügyvédjeként, amikor egy hatalmaskodási ügyben védte urát.¹⁰⁵ 1565–1566-ban Balassa mellett hadakozott, majd az 1570-es években egri lovastiszt volt.¹⁰⁶ A Daczó Tamás és Balassa közti kapcsolat hasonlóan régre vezethető vissza. 1549-ben Daczó a főúr központi erősségének, a lévai várnak a védelmét vezette, ahol fogságba is esett.¹⁰⁷ Erdélyben Bebek Ferenc embere lett, de újra összeért (vagy talán meg sem szakadt) a Balassa és közte lévő szál, így Bebek meggyilkolása után visszatért régi-új ura szolgálatába. Az 1560-as években a munkácsi vár kapitánya volt, és ebből már lehet némi rálátásunk, hogyan és miért akarta Balassa a várat megszerezni.¹⁰⁸ Daczó karakterét közelebb hozza Giovanandrea Gromo testőrkapitány leírása, aki szellemi kvalitásairól is elismerően nyilatkozott.¹⁰⁹ A Balassa átpártolása utáni helyzete nem világos, valószínű, hogy János Zsigmond alattvalója maradt, nem követte urát, de ez a korábbi évek gyakorlatából kiindulva nem

101 „Akik az én szénámat, Melith Györgyét, Szalkán az Balassa (Blassa) uram szolgái meg étettek és el hordattanak, azoknak nevek”. 1563, MNL OL, P 707, I. sor Fasc. 10, No. 71–300, fol. 147.

102 Bozzási Lukács levele Báthory Istvánnak (Szilágyosmlyó, 1563. szept. 23.). *Báthory István, i. m.*, 29–31.

103 Kasza Mátyás levele András deáknak (s. d.). MNL OL, P 1314 – Batthyány család levéltára, Missiles, No. 24312.

104 A föltevés Toldy Ferentől származik, Kertbeny pedig egyet is értett azzal, miszerint Szénássy a protestáns prédikátort jeleníti meg. TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története – Az ósidóktól Kisfaludy Sándorig*, Pest, Heckenast G., 1867, 197. Vö. BÖSZÖRMÉNYI Sándor, *A Balassa Comoediáról*, Bp., Heisler-Kószol, 1909. 16–17. Farkas Gyula merészebbet gondolt. Szerinte Szénássy valójában Bornemisza Péter, a mű szerzője, aki így szerepelteti magát. FARKAS Gyula, *Balassi Menyhárt áruhatásának szerzője*, MNy, 23(1927), 541–547, 546.

105 I. János király ítéletlevele szklabonyai Balassa Jánosnak gyarmati Balassa Menyhárt ellen, 1538 (A kamarai levéltárból 1799-ben Balassa Ferencnek kiállított másolat), MNL OL, P 11, Ser. XV. 37. cs. Fasc. AAA. et IV, No. 17.

106 Szénássy István folyamodványa a királyhoz (1571/1572), amelyben érdemeit sorolja: Szatmár ostrománál egy török zászlót elvett, Erdődnél 150 fős csapatával 500 török ellen győzött és egy agát elfogott. KARÁCSONYI János, *Az érkeserüi Fráter család oklevéltárának Békésmegyére vonatkozó oklevelei = A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat évkönyve*, 1890, 32; HÁZI, *i. m.*, 98–99. Bár János király ítéletlevelében és a folyamodványában nem egyezik a nemesi predikátum (1538: szőlői [de Zewlew]; 1565: felső-szécényi), biztosra vehetjük, hogy ugyanarról a személyről van szó.

107 „Kösztök hadnagy az vitéz Daczó Tamás”. TINÓDI, *Krónika, i. m.*, X. ének, 97. sor. *Bernardo de Aldana...*, *i. m.*, 74. Levele Nádasdyhoz: MÁLYUSZ Elemér, *Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei*, VIII. közlemény, LK, 7(1929), 231–277.

108 Giovanandrea GROMO, *Compendium di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso regno*, ford. TIMA Renáta = *Fejedelmek, forradalmak, vasutak: Tanulmányok Erdély történetéből*, szerk. TAKÁCS Péter, Debrecen, Erdélytört Alapítvány, KLTE TI, 2000 (Erdélytörténeti Könyvek, 3), 59.

109 „Daczó Tamást, aki nemes, udvarias, derék, jól képzett és éles eszű”, *uo*.

jelenthette a kapcsolat végét. Bódog Józsa (vagy Josephus Macarius) az 1550-es évek első felében került a Balassák szolgálatába, 1556-tól Menyhárt titkára volt.¹¹⁰ Az 1562. évi átpártoláskor Diód várát védelmezte sikertelenül, majd pár évvel később, Forgách Ferenc *Emlékirata* szerint még János Zsigmond megmérgeztetését is vállalta volna.¹¹¹ Szerepeik sokat elárulnak a szerzőről. A mű első részében Szénássy közvetít Balassa és az udvar között. De amikor komolyabb intelligenciát igényelt a kapcsolatfelvétel – konkrétan az érsekkel való tárgyalás – akkor Józsa deák lett elküldve. Függetlenül attól, hogy a jelenet valóság vagy fikció, nyilvánvaló, hogy a szerző tisztában volt a Balassa környezetében lévők szellemi kapacitásával, ezt tükrözi a különféle helyzetekben történt szerepeltetésük. Az ötödik részben szereplő Péter deák kapcsán fölmerült, hogy Bornemisza Péterrel lehet azonos. Volt viszont egy Péter deák Balassa környezetében, aki az átpártolás után kémkedett és jelentett is urának az erdélyi állapotok felől, és mint belső embert minden bizonnyal őt szerepeltették a *Komédiában*, nem pedig Bornemiszt.¹¹²

Az érsek személyének Oláh Miklóssal történő megfeleltetése ellen szól, hogy nincs megnevezve, és a személye elleni kritikákat általában véve a katolikus egyházzal szembeni vádakként szokták azonosítani. A kert említése viszont árulkodó jel. Hogy Oláh személye nem volt közkedvelt, azt nem szükséges részletezni; ismeretes, hogy még egykori pártfogoltjai is ellenszenvvel viseltettek iránta.¹¹³ Címhalmozása, a magyar tanácsra, ezen keresztül pedig az országos politikára gyakorolt befolyása, a főúri pompával fölerő Bécs környéki rezidenciája mind-mind növelte ellenfelei és környezete utálatát. Ha végigtekintünk azon, hogy a *Komédia* miként ábrázolja az érseket, akkor szinte teljes egyezést látunk. „Érsek uram házánál” gyűlt össze a tanács, vagyis érzékelhető az aktuálpolitikai befolyása, amelyet fokoznak azzal, hogy tud Balassa tervéről, miszerint Munkácsot kívánja megszerezni és a tanácsurak közül egyedül ő szimpatizál a főúrral.¹¹⁴ Ügyintézése a kertben zajlik, ahol Balassa két alkalommal is lefzeti, egyszer a közbenjárásért, egyszer pedig a bűnök alóli föloldozásért.¹¹⁵ Ezek alapján a kert valójában a Nicoletum, Oláh Miklós rezidenciájaként aposztrofálható, és így válik azonosíthatóvá a személye.¹¹⁶ Emiatt árnyalásra szorul a *Komédia* megszü-

110 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Ein ungarischer Schüler Melanchtons: Josephus Macarius*, ACDeb, 4(1968), 107–117. Balassa Zsigmond levele Nádasdy Tamásnak (Diósgyőr, 1554. jún. 2.), MNL OL, E 185, Missiles, 1. d. No. 23.

111 FORGÁCH, i. m., 227.

112 Balassa Menyhárt levele Zay Ferencnek (Szatmár, 1563. március 5.). HL TGY – Hadtörténelmi Levéltár, Török kori gyűjtemény, 1563/3.

113 RITOÓKNÉ SZALAY, *Politikai szatíra...*, i. m., és ALMÁSI Gábor, *Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről: Szélsőséges nemzeti-társadalmi előítéletek humanista körökben = Mindennapi választások: Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter, Bp., MTA TTI, 2007, 585–616.

114 *Komédia*, 12.

115 *Uo.*, 36.

116 SZOLIVA Gábor OFM, *Újabb liturgikus könyv Oláh Miklós esztergomi érsek könyvtárából: Kottás Psalterum Strigoniense (1523) került elő Münchenből*, MKsz, 129(2013), 133–144. A kert további értelmezési lehetőségeihez: ERDŐSI Péter, *Reneszánsz természetfelfogás és udvari kultúra = Táj és történelem: Tanulmányok a történeti ökológia világából*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 2000, Osiris, 209–222; ALMÁSI Gábor, *A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében*, Aetas, 2005/3, 5–37, 21 és passim.

letésének célja, mert nemcsak Menyhárt és fia, illetve a szervitorok többsége, hanem maga az esztergomi érsek is keresztútjában áll. Föltehető a kérdés: miért nem lett konkrétan megnevezve? Talán a szerző félt attól, hogy kínos következményei lehetnek, néhan megdumolják? Elképzelhető, hogy az érsek közelében lévő, talán éppen tőle függő személy formázta meg ilyenek?

Ami kimaradt

A *Komédia* a főúr utolsó, leghíresebb átpártolásáról – amelyre a cím utal – nem nyilatkozik. Abból kiindulva, hogy a *Komédia* elsősorban az árulásait adja elő,¹¹⁷ adja magát a kérdés: az utolsó és egyben legsúlyosabb következményekkel járó pártváltást, amellyel a főurat igazán rossz fényben lehetett volna feltüntetni, miért nem említik konkrétan?

Az akció egy alaposan előkészített folyamat eredménye.¹¹⁸ A Habsburgok Erdéllyel kapcsolatos szándéka egyértelmű volt és a megvalósítással kapcsolatban több tervzet is napvilágot látott. Balassa János erre vonatkozó memoriáléjában komoly szerepet szánt testvérének, de Forgách Ferenc is elengedhetetlennek tartotta a főúr átpártoltatását.¹¹⁹ Ugyanide sorolható ecsedi Báthory András Miksához intézett beadványa is, amely az átpártoláshoz képest már némileg fáziskésésben volt (1562. január vége, amikor Menyhárt már egy hónapja nyíltan Ferdinánd oldalán állt). Báthory az erdélyi konspirációhoz Balassát tartotta a legalkalmasabbnak.¹²⁰ A főúr a katonai potenciál és kapcsolatai mellett nagy tapasztalattal rendelkezett a tartomány belső ügyeit illetően is, továbbá a szatmári területeket és így Erdély északi bejáratát ellenőrzés alatt tartotta. Birtokainak stratégiai helyzetéből fakadóan gyakorlatilag megkerülhetlenné vált a bécsi udvar céljainak eléréséhez, emiatt válhatott a benyújtott tervezetek főszereplőjévé, és ahogyan húsz évvel korábban Imre, úgy most ő lett az erdélyi Habsburg-párt elsőszámú embere.

Balassa és a bécsi udvar kapcsolata Izabella és János Zsigmond 1556. évi visszatérésével a gyakorlatban sem szűnt meg, sőt, Ferdinánd évi 4000 forint járadékot utalt ki számára, ameddig a keleti országrészben az ő hűségében tevékenykedik.¹²¹ Az ezt követő időszakban Torda Zsigmond és Thurzó Ferenc is fölvette a kapcsolatot Balassával azért, hogy átpártolásra bírják.¹²² Balassa és Thurzó között sógorsági viszony volt (Balassa felesége Ferenc húga), vagyis a konspirációk a rokoni szálak mentén is zajlottak.

Balassa átpártolásának kifejtése nem kötődik szervesen a tanulmányhoz. Nem egyértelmű, mi vitte rá végül, hogy János Zsigmonddal szembeforduljon. Erdélyben ekkor

117 Lásd a 61. jegyzetet!

118 A főbb események nagyvonalakban ismertetve: LUKINICH, *i. m.*, 381–383 és passim, és Uő, *Erdély területi változásai a török hódítás korában: 1541–1711*, Bp., MTA, 1918, 99–101. Továbbá HÁZI, *i. m.*, 101–102.

119 OBORNI, *i. m.*, 116.

120 *Uo.*, 118.

121 VERESS ENDRE, *Izabella királyné [Reprint]*, Bp., Históriaantik Könyvesház, 2010 (A Históriaantik Könyvkiadó Reprintsorozata, 102), 435–436.

122 HÁZI, *i. m.*, 101–102.

országos főkapitány, tanácsúr és az elit első számú embere volt.¹²³ Azonban több megnyilatkozásából kitűnik, hogy Ferdinándot tartotta alkalmasnak az oszmánok elleni hatékony védekezésre.¹²⁴ Országá és saját jövőjét is a Habsburgok oldalán képzelte el, de az is szembetűnő, hogy János Zsigmondról nagyon rossz véleménnyel volt.¹²⁵ Az udvari kapcsolat felvétele, fiának udvari szolgálatra adása mind afelé mutatnak, hogy a király mellett, a tanácsban képzelte el időskori éveit, ahogyan élete végére bátyja, Imre is tanácsos lett.¹²⁶

Az udvar számára az akció valójában a kivitelezés gyakorlata miatt lehetett kínos, mivel Balassát bőven kellett jutalmazni. Egy ilyen jellegű átpártolás az 1530-as évek gyakorlatát idézte meg.¹²⁷ Az 1560-as években, amikor már szilárdabb viszonyokkal találkozhatunk, egy ilyen pártváltás és a vele járó jutalmazás meghaladta a politikai közvélemény ingerküszöbét, amit a *Komédiában* a szerző is érzékeltet.¹²⁸ Az udvar számára viszont az erdélyi terveken túl egy újabb jövedelemforrás is kilátásban volt, de az átpártolással Habsburg uralom alá került területeken csakis Balassa segítségével lehetett adót szedni. A főúr hatalmát kiválóan érzékelteti, hogy a kamarai igazgatás a segítségére volt szorulva.¹²⁹

A következmények nem hozták meg a remélt sikert, mindkét fél igyekezte elkerülni a békeszegést, így a kezdeti győzelmek után Balassa pártváltása regionális problémává vált.¹³⁰ Tettével levette a felelősséget a bécsi udvar válláról, akik a történeteket ezzel indokolták, hogy a főúr visszatért igazi urához. A kiújuló harcok során sógorával, Hagymássy Kristóffal magánháborút vívott,¹³¹ a Felső-Tisza-vidék hadak dúlta területté változott. A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy a térségben Balassa katonasága jelentette az egyetlen állandó erőt, a zsoldos katonaságot a főkapitány Zay volt kény-

123 HORN, *A hatalom pillérei...*, i. m., 324.

124 „Meglátja k[egyelmed], hogy én mind szómmal s mind egyéb törekedéssel azon leszek, hogy az én uram [János Zsigmond – megj. tőlem, V. N.] engedjen a császár öfelsége [Ferdinánd – megj. tőlem V. N.] kívánságának, mert mind e világ látja azt, hogy Isten után csak császárnak öfelségének vagyon ahhoz módja, hogy minket, e szegény darab országocskát avagy földet, pogány kéztől megtartsa”. Balassa Menyhárt levele Báthory Andrásnak (Szatmár, 1560. aug. 12.), ÖStA, HHStA, Hungarica Misc., fasc. 425, fol. 272v. Kiadása TT, 1881, 782–783.

125 Balassa Menyhárt levele Zay Ferencnek (Szatmár, 1563. márc. 5.). HL TGy – 1563/3.

126 EMBER, i. m., 77.

127 Elég, ha Török Bálint jutalmazására gondolunk. *Enyingi Török Bálint*, kiad., bev. BESSENYEI József, Bp., MTT, 1994, XIX.

128 Lásd a 44. jegyzetet!

129 Torda Zsigmond levele Pesthy Ferencnek (s. d., vélhetőleg 1562–1564 között). MNL OL, E 250 – Szepesi kamarai levéltár, Szepesi Kamara (kassai adminisztráció) regisztratórája, Litterae Camerae Posoniensis et aliorum, 1. cs., fol. 27–28; Jánossy János levele Pesthy Ferencnek (Atya, 1564. márc. 2.), MNL OL, E 211 – Lymbus, fol. 99–100. Egyaránt arra kéri Pesthyt, hogy szóljon Balassának, mert nélküle nem tudnak adót szedni. Báthory György is Balassa közbenjárására adta meg „az ő jószága dézsmájának aréndáját”. *Báthory István*, i. m., 30–31.

130 „Ez az ügy fölöttébb fontos”... i. m., 175, 186.

131 Az egymás ellen elkövetett akciók közül többet is megismerhetünk Báthory panaszából és az arra adott válaszból. *Responsio*, fol. 133r. és passim.

telen a király parancsából elbocsátani.¹³² Balassa természetesen főszerepet játszott a háborúban. 1562. március 4-én a hadadi csatában nagy győzelmet arattak, amelyben az ő és Zay vezetése alatt álló csapatok szétverték a Némethy Ferenc és Báthory István vezette erdélyi sereget.¹³³ A csatában személyesen vezette a lovasság győztes rohamát és fia, Boldizsár is mindvégig mellette harcolt.¹³⁴ Imázsának másik alkotóeleme, a vitézi eszmény még ekkor is szorosan kapcsolódott hozzá, és úgy tűnik, hogy törekedett is ennek fönntartására.

A *Komédia* nem véletlenül hanyagolta az utolsó átpártolást. A főúr vitézi hírére a szerző is ismerte, és nem tudott ezen a téren helytálló vádat emelni. A király szolgálataiban az udvari célokért a fiával együtt küzdő főurat nem lehetett köpönyegforgatással illetni. A hadadi győzelem erősítette a már amúgy is ismert győzhetetlen vitézi hírnevét.¹³⁵ Ennek erejét jelzi, hogy a szerző nem hagy(hat)ta figyelmen kívül. Kritikával illette a végvári étellel járó fosztogatást, de el kellett ismernie Balassa személyes kvalitásait, még ha ez az áruló-kép sugalmazása mellett némileg ellentmondást is okozott. Az esemény Balassa szolgálata és győzelme miatt nem fért volna bele a *Komédia* által bemutatott árulóimázsba, ezért a legegyszerűbb megoldás annak kihagyása volt.

Az átpártolással és következményeivel a szerző tökéletesen tisztában volt, de egyben az is világos, hogy ezeken túl valamiért még kellemetlen ügy volt a számára.

„[...] az urak odafel, ki-ki mind, minémű barátaink”¹³⁶

A tudományos közvélemény számára kezdetől fogva magától értetődőnek tűnt, hogy a szerző a főúr közvetlen környezetéhez tartozott.

Ezt igazolhatja a műben sugalmazott Balassa-kép egyik meghatározó eleme, miszerint a főúr az embereit nem fizeti ki. A valóságban is találunk párhuzamot arra, amikor a szervitorok hűségükben szenvedtek urukért. Daczó Tamás 1549-ben Lévában fogságba esett. Bódog Józsa az ura 1562-es átpártolásakor alig tudott Diód várából megmenekülni, egy évvel később pedig Nagyszébenben János Zsigmond lefoglalta a könyvtárát.¹³⁷ Szénássy István Menyhárt halála után a fiától követelte vissza az apjának egykor

132 Balassa a szatmári német landsknechteket is csak a városi lakosságtól hitelre fölvelt pénzből tudta fizetni. Balassa Menyhárt levele Zay Ferencnek (1563. márc. 5.). HL, TGY 1563/3.

133 LUKINICH Imre, *A hadadi ütközet 1562 márczius 4-én*, HK, 11(1910), 249–250.

134 ISTVÁNFY, *i. m.*, 314–315, 460.

135 Ez a későbbiekben a családi hagyomány és emlékezet részévé vált. Menyhárt – ismeretlen keletkezési idejű és jelenleg lappangó – portréjának négy sarkán ovális keretekben lévő csatajelenetek közül az egyik a hadadi győzelmének állít emléket. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassa Menyhárt, Balassa II. András és Balassa Zsuzsanna lappangó portréi*, Lymbus: Magyarországtudományi Forrásközlemények, 2006, 307–315, 308.

136 *Komédia*, 11.

137 RITÓÓRNÉ, *Ein ungarischer schüler...*, *i. m.*, 114. Könyveinek jegyzéke: *Erdélyi Könyvesházak III: 1563–1757*, kiad. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, Scriptorum, 1994 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 16/3), 173–177.

kölcsönadott arany nyakláncot.¹³⁸ A mű konkrétan kiáll a szervitorok mellett, a főúr és fia szolgálásáról így nyilatkozik Tamás deák: „szégyellünk jámborok előtt még csak utánatok is járnunk, mert ugyan ujjal mutatnak mellettetek mindenütt”.¹³⁹ Továbbá az is figyelemre méltó, hogy a műben az egyetlen pozitív szereplő Szénássy.¹⁴⁰ Érdekes adalék, hogy Balassa János 1561-ben alumnusának nevezett egy bizonyos Szénássy Mihály nevű ifjút.¹⁴¹ A *Komédia* Jánoson kívül a másik három Balassa fivért elítéli, és amennyiben Szénássy Mihályt István rokonának, például fiának fogadjuk el, akkor magyarázatot nyerhet, hogy miért került Menyhárt öccse „jámbor Balassa János”-ként említésre.¹⁴²

A szervitor-szerző elmélettel azonban több probléma is akad. Egyrészt kérdéses, hogy volt-e Balassa környezetében olyan személy, aki rendelkezett a megfelelő szellemi képességekkel, műveltséggel a mű megírásához? Kvalitásaikat tekintve leginkább Józsa deáktól telhetett volna ki, aki Melanchthon tanítványa, kiváló humanista, műveltsége leginkább lefoglalt könyvtárának jegyzékéből rekonstruálható. Másrészt a cselekmény a keletkezési időhöz képest (1565/1566) harminc évre visszamenőleg tartalmaz hiteles adatokat, és fönáll a kérdés: ismerhetett-e bármelyik szervitor ilyen mennyiségű információt? Nehéz olyan személyt találni, aki folyamatosan Balassa Menyhárt szolgálataiban állt. Egyedül Szénássyra vonatkozóan van nagyon korai forrás, de ő sem nevezhető kontinuus Balassa szervitornak. A szervitor-szerző ellen azonban legfontosabb érv, hogy a mű más jellegű üzenetet is hordoz, olyat, amely nem köthető hozzájuk. Ennek ellenére nem szabad figyelmen kívül hagyni őket, valószínű, hogy bizonyos információkkal ők is hozzájárultak a mű megszületéséhez.

A műben konkrét személyek sérelmei is említésre kerülnek. Batthyány Ferenc és a főúr közti viszonyt Németújvár kapcsán említettem.¹⁴³ Bornemisza Pál erdélyi püspökkel, akinek „minden jövedelmét” elvette a főúr, szintén nem volt felhőtlen a kapcsolat; 1549-ben Balassa Imrének írta meg, hogy egy embere Gyarmaton van fogságban.¹⁴⁴ 1556-ban Balassa kulcsszerepet játszott abban, hogy a Ferdinánd-párti püspököt kiszorítsák Erdélyből.¹⁴⁵ Forgách Ferenc váradi püspök szintén több ponton kapcsolódott Balassához. Jövedelmének elrablásán kívül más jellegű kapcsolat is létezett közöttük, mint azt jeleztem, Forgách azonos nevű unokabátyjával sógorságban volt. Forgách és Balassa húga még az 1530-as években hunytak el, a terhelt kapcsolat mégis említésre került a gyónás kronológiailag megfelelő helyén. Ennek fölemlgetése ismét a váradi

138 HÁZI, *i. m.*, 98.

139 *Komédia*, 40.

140 *Uo.*, 36.

141 „[...] adolescens Michael Szenassÿ alumnus meus” – Balassa János levele Nádasdy Tamásnak (Zólyom, 1561. márc. 16.) MNL OL, E 185 – Missiles, 1. doboz, No. 25.

142 *Komédia*, 40.

143 Lásd a 24. jegyzetet!

144 Balassa Imre levele Nádasdy Tamásnak (Kékkő, 1549. ápr. 7.), MNL OL, E 185 – Missiles 1. doboz No. 3.

145 OBORNI Teréz, *Bornemisza Pál és Dobó István távozása Erdélyből (1556)* = O. T., *Udvar, állam, és kormányzat a kora újkori Erdélyben (tanulmányok)*, Bp., ELTE BTK, Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2011 (Udvar történet Kötetei, 4), 74–85. Bornemisza Pál Oláh Miklósnak és Nádasdy Tamásnak írt levelében „egyházmegyéje és jövedelmei nélküli erdélyi püspöknek” nevezte magát.

püspök és történetíró Forgách Ferencre utal. Mindez azért beszédes, mert a rossz rokoni kapcsolatok szemléltetésére a mű keletkezési idején több példát is találni. Balassa a másik sógorával, Hagymássyval is csatázott, de testvére, Imre lányának férjével, Némethy Ferencsel nemcsak a hadadi csatában állt szemben, hanem Tokaj ostromakor is, ahol 1565. február 10-én Némethy életét vesztette.¹⁴⁶ Kézenfekvő lett volna a közelmúltban történeteket említeni, de nem így történt. Ismét a szerző hovatarozását fedezzük föl, amikor nem az előbbi, hanem a több évtizeddel korábbi, más rokoni körhöz köthető ellentéteket emleget.

Batthyány, Bornemissza és Forgách a mű keletkezésének idején a magyar tanács tagjai voltak.¹⁴⁷ Ha végigtekintünk a tanácsosok névsorán, akkor további olyan személyekkel találkozunk, akik az előzőekhez hasonlóan szintén nagyon rossz viszonyban voltak Balassával, és azt láthatjuk, hogy a hozzájuk kötődő információk is jelen vannak a műben. Közülük ki kell emelnünk a szintén sógorsági szinten rokon Thurzó Ferencet. Anna előző házasságából származó gyermekét (Lévay Jánost) az új frigyét követően ő gondozta. Thurzónak nemcsak Léva kisajátítása miatt volt állandó problémája a főúrral, hanem más alkalmakkor is. A nyitrai püspökség megszerzésekor a Székely Magdolnával kötött megállapodásban még arra is köteleznie kellett magát, hogy a vidéket fosztogató Balassát nem engedi be a nyitrai várba.¹⁴⁸ („Lévából elrablám és elfosztám a népet. Ismernek vala [...] a Bars és Nyitra megyei nemes népek, kiket rabjaimmá töttem vala.”)¹⁴⁹ Balassa tizedrablásait és az érseki birtokokon elkövetett hatalmaskodásait pedig maga az esztergomi érsek, Várday Pál írta meg Thurzónak.¹⁵⁰ („Érsek: Az én szegény jobbágyaimat is, kiket dúltál-raboltál, ne felejtsd el. Balassa: Akkor más érsek volt [ti. Várday], úgy kellett lenni.”)¹⁵¹ Az átpartoltatásban Thurzó mellett főszerepet vállalt ecsedi Báthory András 1566-ban szintén a tanács tagja volt. Amikor 1553-ban Báthory letette az erdélyi vajdaságot, kikérték a véleményét a potenciális vajdajelöltekről, s az ekkor már törökverő vitéz hírében álló Balassát is jellemezte. Pozitívumként kiemelte katonai rátermettségét, de a kormányzáshoz alkalmatlannal tartotta. Ami azonban ennél fontosabb, hogy kapzsinak nevezte, aki képtelen szervitorokat tartani, és hozzátette, hogy kegyetlensége miatt gyűlölik Erdélyben.¹⁵² Egyértelmű az egyezés a *Komédia* Balassa-képének egyik legfőbb eleme és Báthory véleménye között.

146 Balassa családját ráadásul Hagymássy tartotta fogva. HORN, *Tündérország...*, i. m., 38–39. Némethy alakjára SZABÓ András, *Némethi Ferenc és más versszerző főnemesei Északkelet-Magyarországon a 16. század második felében* = Sz. A., *Szepességtől Biharig: Protestantizmus, irodalom és művelődés Magyarországon a 16–18. században*, Komárom, Selye János Egyetem, 2013 (Monographiae Comaromienses, 8), 53–58.

147 EMBER, i. m., 78. Forgách Ferenc helyett – bizonyára elírás – Forgách Simon van váradi püspökként föltüntetve.

148 GECSÉNYI, i. m., 11.

149 *Komédia*, 25.

150 Lásd a 49. jegyzetet!

151 *Komédia*, 25.

152 „Attamen non est homo [ti. Balassa – megj. tőlem V. N.], qui gubernare sciat, tantum avarus, quod servitores intinerare non possit, tam crudelis, quod omnibus regnicolis sit odio, et credit [ti. Báthory – megj. tőlem V. N.], quod non libenter ipsum in vajvodam acceptarent.” – *Nuntiata*, 85. jegyzetben i. m., fol. 60.

Az előbbiek alapján a *Komédia* forrásaihoz a szervitorok elbeszélései mellé be kell emelni a tanács tagjait is, amit a szerző egyébként nem is nagyon titkolt („Ezt érsek uram házában az urak között a tanácsba mondja volt Batthyány”)¹⁵³ munkája fölépítésekör. Ehhez az adatok jellege ad kiegészítést. Az alapkonfliktus Balassa kegyelmi okleveléből kiolvasható, Melith György „elcsépelte asztagai” a följelentéséből lettek szó szerint átemelve, a második rész birtokszemléje pedig a magyar tanács későbbi tagjai által készített beadványokkal, jegyzékekkel feleltethető meg. A pontos adatok, a hitlevelekre, hűségeskükre való hivatkozás, pontos hollétük megnevezésével iratkezelő szervre utalnak, amit harmadik forrásbázisként aposztrofálhatunk.

Gondolatmenetünknek ezen a pontján vegyük elő a *Komédia* Zsámboky naplójában lévő említését. A humanista át akarta adni Liszthy Jánosnak, a Magyar Udvari Kancellária titkárának a Balassát gúnyoló könyvecskét. Liszthy ekkor nemcsak titkár, hanem a tanács tagja is.¹⁵⁴ Hasonló a helyzet Forgách esetében is; alkancellár, kancelláriai titkár, majd a tanács tagja lett.¹⁵⁵ A két hivatal személyi állománya közötti átfedés azért fontos, mert mint láthattuk, a *Komédia* adatainak forrásait jelentő iratkezelő szerv – a kancellária – és a tanács tagjai nem álltak távol egymástól, jelen esetben összekapcsolhatóak. Az előbbiek fényében a szerzőt csakis ebben a körben, a kancellária és a magyar tanács környékén kell keresnünk. A hivatalok személyi összetétele adja meg a választ arra is, hogy a műből miért maradt ki az utolsó átpártolás. Nemcsak azért, mert Balassa a szolgálata és vitézsége miatt nem illett az árulóképbe. Pártváltását megelőzően Thurzó Ferenc és Báthory András tárgyalt vele, de Forgách Ferenc is Ferdinánd király szolgálatába csábítását javasolta. Nagy szerepük volt Balassa árulásában, így a kirobant háborúban őket, mint kapcsolattartókat és tanácsadókat komoly felelősség terhelt, ennek említése pedig meghasonlást szült volna.

A mű tehát nem azzal a céllal íródott, hogy a Mohács utáni politikai kultúrát és magatartást bírálják, hanem azt, aki még évtizedekkel később is a régi gyakorlat szerint akar boldogulni. Amikor Balassa az 1530-as években bekapcsolódott a politikai életbe, a kettős királyság uralkodói gyakorlata a pártváltók bőséges jutalmazásában mutatkozott meg. Ő ezt nem tudta meghaladni. Politikus és katona volt egyszerre, de kezdetől fogva az utóbbi volt a hangsúlyosabb, a családra jellemző vitézi virtus megtestesítőjeként. Gyarapodási tervei nem maradtak rejtve a bécsi magyar kör előtt, és a mű megszületéséhez az utolsó okot talán éppen ez és a tanácsba való bejutási vágya adta. A főúr jutalmazása, vele szemben pedig maguk mellőzése, hűséges szolgálataik elhanyagolása a „feletteseikkel”, így a főkancellár-esztergomi érsek Oláh Miklóssal és a királlyal szembeni kritikát is kiváltotta. A tanács igazi véleményét a legjobban talán Zrínyi Miklósnál érhetjük nyomon, aki szerint a királynak a hűséges alattvalóit is úgy kellene jutalmazni, ahogyan Balassát.¹⁵⁶ Az érsek inkognitóban tartása ezek után már

153 *Komédia*, 12.

154 EMBER, *i. m.*, 78.

155 ALMÁSI GÁBOR, *Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai*, Száz, 140(2006), 1405–1440, 1408. Köszönöm Fazekas Istvánnak a kancelláriával kapcsolatos adatait és segítségét.

156 *Régi magyar drámai emlékek*, *i. m.*, 637. Hasonló, de erősebb véleményt fogalmazott meg Török Ferenc

nem szorul magyarázatra. Rendkívül kínos lett volna, ha kifigurázott alakja nyilvánosságra kerül, hiszen a kancellária alkalmazottjai az ő árnyékában élték életüket, de a tanács tagjaira is nagy befolyással bírt.¹⁵⁷ Ugyanakkor ez nemcsak félelmüket mutatja meg, hanem azt is, hogy a mű belső kör számára készült. A kert és az érsek kapcsolatát csak olyan érthette, aki a németújvári halak mögött is látta az évtizedes pereket.

A *Komédia* tehát alapvetően a tanács hangulatát tükrözi a régi gyakorlat szerint boldogulni vágyó Balassával szemben, úgy, hogy közben a hozzá hasonló fiát műveltségére, a többek előrejutását gátló Oláh Miklóst pedig nagyúri környezete és pénzéhes jelleme miatt gyalázzák. Próbálták Balassa színlelését napvilágra hozni, egyúttal maradék jó hírért, a közismert vitézi imázst hiteltelessé tenni. Ügyeit az uralkodóval váltott leveleken, a részére kiállított okleveleken, az ellene tett panaszokon és följelentéseken keresztül a kancellárián első kézből ismerték, hiszen a későbbi tanácsosok közül többen akkor titkárként szolgáltak ott. A szervitorok és a tanács tagjainak szóbeli közlésein túl tehát volt hova visszanyúlni a forrásokért. Véleményem szerint Liszthynek is további adatok beillesztése vagy szupervízió miatt akarta Zsámboky a kéziratot átadni, hiszen ismeretes, hogy a titkár több alkalommal is rendelkezésre bocsátott adatokat a humanista publikációihoz.¹⁵⁸ A kérdés valójában az, hogy mit keresett Zsámbokynál a kézirat? A *Komédia* humanista jegyeiben az ő keze nyomát fedezhetjük föl? Vagy az egész formába öntést ő végezte volna el?

A szerző irányába további szálak vezetnek. A *Komédia* Balassa-képét a kapzsiság hangsúlyos jelenléte mellett a színlelés útján gazdagodó kalandor kontúrja alkotja.¹⁵⁹ Ezt a Szatmár–Nagybánya–Munkács konfliktussal és a folyamatos színleléssel szemlélteti, amit Balassa mind a világi („noha hallgatok és szegényítem magamat király előtt”),¹⁶⁰ mind az egyházi fejedelemmel („de az én prédikátoromnak meg ne mondd szándékom!”),¹⁶¹ szemben alkalmaz. Ugyanakkor a szerző végső soron nem a főurat okolja. Szócsőnek használja, és tükörként állítja a király elé, akit elítél, mert „el hagyja magát hitetni tanácsának egy latornak haszontalan érdeme nélkül”.¹⁶² Ezek mellett kell értelmeznünk a szerző műveltségére vonatkozó elemeket, Paolo Giovio történeti munkájának említését¹⁶³ és a klasszikus műveltség jelenlétét. Árulásai miatt Balassa nehezebb volt a „mi közönséges anyánknak, mint a földnek, [...] hogyanem mint Európa

---

szintén Nádasdy irányába Balassa és társai pártváltásáról (1561. jan. 25.): „[...] de jobb volna, énnekem úgy tetszik, embernek szegény jámbornak lenni, hogyanem gazdag latornak [...], mert csak az egy bátyám ne volna ott köztük, akár lábbal fordulnának fel”. *Magyar levelek a XVI. századból*, II, közl. KOMÁROMY András, TT, 1907, 429.

157 A *Komédiához* hasonló gúnyiratok és paszkvillusok a királyhoz is eljuthattak. 1560-ban Thurzó Ferencet idézték a király elé, 1564-ben pedig több ember ellen is vizsgálat indult. RITOÓKNÉ SZALAY, *Politikai szatíra...*, i. m., 268, 270.

158 ALMÁSI, *A respublica litteraria...*, i. m., 35.

159 A színlelés témájára: *Színlelés és rejtőzködés: A kora újkori magyar politikai szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., L'Harmattan, Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2010.

160 *Komédia*, 18.

161 *Uo.*, 17.

162 *Uo.*, 8.

163 *Uo.*, 26.

mindenestül [...]”¹⁶⁴ Az ötödik rész Boldizsárra vonatkozó kritikája is ide kapcsolódik. A „prédikátoros” hangvétel kizárólagos értelmezés és félrevezető lehet, ugyanis Boldizsárt mindenekelőtt az udvari szolgálat hanyagolása, műveletlensége és a tudományok iránti közömbössége miatt kritizálják.¹⁶⁵ Vagyis a humanista, européer műveltséget szembeállítja az ettől idegen magatartással, s némi túlzással az ősmagyarokhoz hasonlítja az ifjú urat, amikor szkítiai barbárnak nevezi.

A szolgálat nyomorúságának és a színlelés kritikájának hangsúlyos jelenléte, a fejedelemtükörbe illő uralkodóbírálat, a tudós műre való hivatkozás, a gyónás annalesszerű felépítése, a tudományok mindenek feletti tiszteletének és szeretetének vállalása, hovatovább ennek az egésznek az előadásra alkalmas párbeszédés formában történt megírása összességében a korszak humanista értelmisége attitűdjének részei. Ezek alapján a *Komédia* szerzője a *respublica litteraria* tagjaira, a „kiművelt nemességre” jellemző tulajdonságokkal rendelkezett, identitása ide köthető.¹⁶⁶

A kancellária és a tanács köréből Forgách Ferenc volt az, aki bizonyítottan sem az érseket, sem a főurat nem szívelte. Kardos Tibor szerint Forgách úgy nyilatkozott *Emlékirat*ában Balassáról, mintha ismerte volna a *Komédiát*.¹⁶⁷ Forgách valóban Balassáról írt a legnagyobb gyűlölettel. Az általános negatív kontextuson és elmarasztaló jelzőkön túl a két mű több helyen konkrétan egyezik.¹⁶⁸ A *Komédia* Balassa-képének egyik legfontosabb tónusa, hogy a főúr színleléssel és árulással gyarapodik, Forgách pedig éppúgy a színlelés és tettetés nagy mesterének nevezte.¹⁶⁹ Az oklevélből kiolvasható konfliktus (Szatmár és Nagybánya Munkácsért) Forgáchnál is ugyanabban a formában szerepel, sőt még a Halmiban építettett erősség is említésre került, amelyet Munkács ellenében emeltek.¹⁷⁰ A javaival büszkélkedő Balassa monológja több helyütt egyezik az *Emlékirat*ban írtakkal, s Forgách ugyancsak azt írta a *Komédiában* magát két alkalommal is alföldi királynak nevező Balassáról („Szatmárt úgy tartom, ha egy alföldi

164 *Uo.*, 31. A föld, mint mindannyiunk közös anyja Lucius Junus Brutus és a Tarquiniusok delphoi látogatásának történetében szerepel. Titus LIVIUS, *A római nép története a város alapításától*, I, ford. Kis Ferencné, Bp., Európa, 1963, 56.

165 „Tamás deák: Uram [...] ideje udvarhoz menni. Balassa Boldizsár: De bestye menjen. [...] Tamás deák: [...] benedictio domini facit divites. Balassa Boldizsár: Vagy Benedek, vagy Kelemen [...] nekem csak aranyam legyen. Tamás deák: Nem jó disznónak a gyömbér, makk neme, ugyanis nem ilyéténeknek való a tudomány, ki nagy drága dolog. Balassa Boldizsár: Mind e világ tudományán sem adnám a gyémánt gyűrűcskét, ki ujjamban vagyon [...]” *Komédia*, 39, 42–43.

166 Erre vonatkozóan ALMÁSI, *A respublica litteraria...*, i. m., 9.

167 KARDOS Tibor, *Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez*, Magyarisztudomány, 1(1942), 63–93. 84.

168 A Balassára tett általános megjegyzések (engedelmességet nem ismerő, gonoszszágra született, pártütésben első, egész életében bűnökkel terhelt ember) FORGÁCH, i. m., 30, 155, 180–181, 187.

169 FORGÁCH, i. m., 160. Más helyen is: 181, 326. További egybeesés, hogy a két műben az „árulások” száma is megegyezik. A *Komédia* Balassa hetedik árulásának Izabella és János Zsigmond 1556. évi visszahozatalát és a nekik tett hűségesküt tekintti („Hetedik ez immár Isten hírével” – *Komédia*, 30). Ezután következett a Bebek-Kendy csoporttal való leszámolás, majd az 1562. évi elpártolása, ami összesen kilenc. Forgách két helyen is föltünteti, hogy Balassa kilenc árulásról nevezetes. Ghymesí FORGÁCH, i. m., 235, 377. Magyar kiadásában az első helyen elírva, nem kilenc, hanem hét. Vö. FORGÁCH, i. m., 187.

170 FORGÁCH, i. m., 181, 226.

király volnék benne” másutt pedig „alföldi király valék”),¹⁷¹ hogy szinte korlátlan hatalmából fakadóan az erdélyi terület királyának nyilvánította magát.¹⁷² Az 1539–1540. évi erdélyi szervezkedésben a *Komédia* elsősorban Menyhártot teszi felelőssé, amiért bátyját, Imrét átpartoltatta Ferdinánd királyhoz, Imre árulását Forgách három alkalommal is megemlítette.¹⁷³ Az 1549. évi hadjáratnál a *Komédia* Balassa rablásait nevezi meg okként, amelyet a latorkodással ad vissza („Hogy Ferdinandus császár kivere országából latorságomért”).¹⁷⁴ Az eseményt részleteiben Forgách sem mutatta be, pusztán csak az okot tüntette föl ugyanavval a kifejezéssel („*latrociniis et praedationibus cuncta turbantes*” [ti. Balassa és Basó Mátyás – megj. tőlem, V. N.]).¹⁷⁵ A *Komédiában* található egy utalás Balassa származására, pontosabban édesanyjára nézve („Hiszen ismerünk, kicsoda és honnét való vagy, ki tehene borja, fia vagy”),¹⁷⁶ és bár a konkrétum homályban marad, de a kritikai él érezhető benne. Az utalás megfeleltethető a Forgách által előadott legendás eredettel, amely szerint a Balassák egy ismeretlen és nemtelen Balázs nevű szolgától származnak, aki összeszűrte a levét ura lányával.¹⁷⁷ Ami pedig a többi Balassa fivért illeti: ahogyan a *Komédia* Menyhártot, Imrét és Zsigmondot árulással vádolja, úgy az *Emlékirat* is legalább olyan elmarasztaló velük szemben, rablóknak és árulóknak nevezvén őket.¹⁷⁸ További párhuzam, hogy „jámbor Balassa Jánost”, a *Komédia* egyetlen pozitív Balassáját Forgách meg sem említette a másik három testvér mellett.¹⁷⁹ Mindezek után úgy vélem, a két mű egyezéséből nem csak arra lehet következtetni, hogy Forgách merített a *Komédiából*, hanem ellenkezőleg, annak létrejöttében játszott kulcsszerepet.

171 *Komédia*, 18, 32.

172 FORGÁCH, *i. m.*, 248.

173 *Uo.*, 157, 159, 326.

174 *Komédia*, 27.

175 Ghymeszi FORGÁCH, *i. m.*, 18.

176 *Komédia*, 35–36.

177 FORGÁCH, *i. m.*, 326.

178 *Uo.*, 378.

179 Már a forgalmazás miatt is figyelemre méltó Forgách Simon jegyzete, aki kihagyta volna a család származására vonatkozó legendás részt, hogy a „jámбора ne kisebbedjék meg”. FORGÁCH, *i. m.*, 375. Balassa János mellőzését Kőszeghy Péter is megjegyezte; *i. m.*, 52.

Textológia – filológia – értelmezés. Klasszikus magyar irodalom

Szerkesztette Czifra Mariann, Szilágyi Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014 (Csokonai Könyvtár, 55), 412 l.

Az MTA–DE Textológiai Kutatócsoportja, a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolája és az MTA I. Osztályának Textológiai Munkabizottsága 2013. május 29–31-én *Textológia – filológia – értelmezés (A 18–19. századi magyar irodalom)* címmel rendezett konferenciát Miskolcon. A konferencia anyagából készült kötet húsz tanulmánya számos empirikus, az adott textológiai feladtból eredő, és teoretikus, a korszak irodalmának textuális állapotát általánosan jellemző tanulságot hordoz. A továbbiakban főként azokat az írásokat emelem ki, amelyek egyrészt a 18–19. századi magyar irodalom textológiai állapotát mérik fel, másrészt az irodalomtudomány textuális fordulatára reagálnak.

A 18–19. századi magyar irodalom „textológiai állapota” alatt olyan körülményeket értek, amelyek az irodalom léteinek a jellegét, a minőségét szükségszerűen határozzák meg. Másként szólva, a textológia gyakorlati és elméleti oldalát egyszeresmind. A magyar textológiában az elméleti reflexió általában a szövegkiadások, legjobb esetben a kritikai kiadások bevezető fejezeteire korlátozódik, és legtöbbször az adott kötet sajtó alá rendezőjének konkrét filológiai problémáiból ered. Az önálló, textológia-elméleti kérdésekkel foglalkozó, egy meghatározott irodalomtörténeti korszak általános textológiai kérdéseit exponáló tanulmányok nem gyakoriak a hazai irodalomtudományban. E tény egyik oka lehet – ahogy erre Szilágyi Márton kötetbeli tanulmánya ki is tér – a filológiai mun-

ka hagyományosan alacsony presztízse a magyar tudományosságban, mely a hermeneutikai műveletet (beleértve a filológiai önreflexiót is) nem feltétlenül tartotta a gyakorló filológus feladatának.

A vázolt helyzet a klasszikus magyar irodalom textológiájával kapcsolatos elméleti reflexióra is jellemző. Nehéz lenne felidézni kifejezetten a 18–19. századi magyar irodalom textológiai kérdéseit alapján általános elméleti-módszertani, tehát nem esettanulmány jellegű tanulságokat exponáló írást. És voltaképpen e helyzetet igazolja a szóban forgó tanulmánykötet is, amelyben csupán egyetlen tanulmány, Debreczeni Attila írása foglalkozik általánosabb elméleti kérdésekkel, az összes többi írás látens teoretikus meglátásait konkrét esettanulmányokon keresztül fejt ki. Pedig a 18–19. századi irodalom speciális mediális helyzete (a kéziratos hagyományozódás és a nyomtatás együttélése, a folyóirat-kultúra kialakulása) egyre sürgetőbbé tenné a korszakspecifikus elméleti reflexiót – erre Szilágyi Márton is figyelmeztet –, annál inkább, mivel a digitális szövegfeldolgozás az utóbbi években a médiumváltásra különösen érzékeny tette a korszak több kutatóját. Miközben ugyanis az irodalom medialitásával foglalkozó elméleteknek van egy nagyon erős, a medialitást *materialis* medialitásként meghatározó vonulata, amely a szövegszerűséget annak elkerülhetetlen megtestesüléséhez, a mű megértését pedig önnön materialitásához kapcsolja, a szövegek digitális környe-

zetben való megjelenítése fluiditásuk, változékonyságuk, immaterialitásuk tapasztalatát erősítette meg. Debreczeni Attila tanulmánya épp ezzel, a digitális környezetben folyamatosan alakított és újratereztett, elektronikus jelekből az emberi szem által olvashatóvá tett szöveg teoretizálásával foglalkozik.

Elmélet és gyakorlat kapcsolata némi képp változó helyzetet mutat a filológiai gondolkodásban. Erre a Szilágyi-tanulmány mellett Kecskeméti Gábor előszava is utal, ugyanis az utóbbi években több, nem szövegkiadással foglalkozó szakember számára is témává, elméleti megközelítés tárgyává vált a filológia. A magyar textológia mindezidáig nagy hiányossággal volt azonban, hogy deklaráltan nem pozicionálta magát a textológia nemzetközi fejleményeinek jelentős eredményeihez képest, mintha egy kissé önmagába zártan vizsgálta volna a felmerülő problémákat. Az utóbbi években rendezett textológiai konferenciák az állapotfelmérés mellett a fokozottabb filológiai önreflexió szükségességére, a textológiai reflexió időszerűségére is felhívják tehát a figyelmet.

E megnövekedett igény mellett más jellegű változás is érzékelhető e területen: a korábbi, magányos filológusi modell helyét egyre inkább a több munkatársal rendelkező közös projektek veszik át. A változást a tanulmánykötet jól illusztrálja. Szerzői közül többen (Bodrogi Ferenc Máté, Czipra Mariann, Granasztói Olga, Orbán László) a Kazinczy Ferenc műveit kiadó kutatócsoportba tartoznak, és az említettek közül hárman az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport munkatársai; a tanulmányírók közül egyébként többen is kapcsolódnak e kutatócsoporthoz. A csapat, mely először 2007-ben három

egyetem (DE, SZTE, ELTE) konzorciumi megállapodása eredményeként létesült, a magyar irodalom klasszikusainak kritikai kiadására vállalkozik a 18–19. század időszakában. Kutatócsoport közreműködésével végzett szövegkiadásra természetesen más példák is hozhatók, itt csak két, 19. századi tárgyú fontos vállalkozást említek: Kölcsey és Arany műveinek az OTKA által támogatott kritikai kiadását. A kutatócsoportok létrehozásának egyik indoka az utánpótlás képzése olyan közös projektekben való részvétel segítségével, mely projektek az idősebb, már tapasztalt kutatókkal való együttműködést és a szakma ily módon való eltanulását teszik lehetővé számukra. E minta a társadalom- és természettudományok közös vállalkozásaihoz hasonló szerveződést tesz lehetővé a humán kutatások számára, a váltásnak pedig a kutatásfinanszírozásban is nagy szerepe van.

A kötet írásai ugyanakkor az irodalomtudomány textuális fordulatának magyar közegben való percepciójáról is tanúskodnak. Kár, hogy e fordulatot egyetlen tanulmány sem tette a kötetben oly tudatosan témájává, hogy saját textológiai álláspontját a hasonló nemzetközi trendek kontextusához is viszonyítsa. A textológiai munkában ugyanis a sajtó alá rendező elsődleges célja hagyományosan a szerzői intenció szerinti legjobb, autentikus, kézirat vagy nyomtatott változat alapján létrehozott főszöveg előállítás volt. Talán túlzás is múlt időben fogalmazni, hiszen gondoljunk csak arra, hogy a számtalanszor hangoztatott *ultima manus* elve mennyire kísért még mindig textológiai műhelymegbeszéléseink során, főként papíralapú kiadások esetében, ahol terjedelmi okok miatt nincs lehetőség végtelen számú szövegváltozat közlésére. Az *ultima manus* fogalmánál semmi sem

illusztrálja jobban azt a hagyományos előfeltevést, mely szerint adott irodalmi mű értéke annak egyetlen, a szerzői szándék szerint is legtökéletesebb (vagy éppenséggel tökéletes) változatában ragadható meg. A szerzői intenció szerint rekonstruálható legjobb szöveg elgondolása mögött pedig három alapfeltevés húzódik: 1) a szerzői intenció megragadható a mű egyetlen szövegváltozatában; 2) a mű identitása legteljesebben egyetlen változatában jut kifejezésre; 3) egy adott mű különböző szövegváltozatai hierarchikus sorrendbe rendezhetők annak a ténynek a függvényében, hogy a „tökéletes mű” megvalósulása felé vezető útnak épp mely fázisát képviselik. Mindezen előfeltevések az alkotóerő, a kreativitás esszencialista és erősen teleologikus elgondolásáról tanúskodnak.

A digitális környezethez kapcsolódó nyitott, képlékeny szöveg (*fluid text*) fogalma épp ezeket az előfeltevéseket állította új kihívások elé. Az elektronikus kiadás felszámolta az ideális mű képzetét, ahogy a kötetben Orosz Beáta Csokonai költői életművének elektronikus kiadása kapcsán fogalmazott: „A kiadásban minden szövegforrás egyenrangú, nem emelhetjük ki egyiket sem, nincsen főszöveg, a mű tehát változataiban tárul elénk. A »tökéletes mű« nem létezik, hanem pillanatnyi állapotokban bontakozik ki előttünk, feltárva az alakulástörténet részleteit.” (154.) Természetes, hogy a korábban talán túlzott autoritással is felruházott (hiszen végső soron az ideális művet maga létrehozó) sajtó alá rendező funkciója is jelentős mértékben megváltozott: a textológus immár polimorf, többjelentésű szövegek és szövegkiadások szerkesztőjévé vált.

Az ideális mű fogalmának megingása vezetett továbbá az adott szöveg konkrét, történeti megvalósulásainak figye-

lembevételéhez, a műnek materiális objektumként való felfogásához, valamint a bibliográfiai kódok jelentéssel való felruházásához. A fizikai tárgyként (is) percipiált mű értékét eszerint érzéki tulajdonságai (is) hordozzák, jelentését tehát befolyásolja vizuális megjelenése. Egy adott mű történetiségének ily módon való megragadása maga után vonta a szerzői autoritás fogalmának módosulását is. A mű létrehozásában a szerző mellett más szereplők: szerzők, illusztrátorok, tervezők is helyet kapnak. A kreativitás immár olyan többtényezős tevékenységként értelmeződik, amelyben a szerzői intenció a sok közül csupán az egyik elem. Az írott szöveg fizikai tulajdonságainak szemantikus tartalmat tulajdonító értelmezéseket Bodrogi Ferenc Máté tanulmánya képviseli a kötetben legegységesebben. Ugyanide sorolnám a kötetből a történeti szövegkiadások elméleti és gyakorlati kérdéseit feszegető azon tanulmányokat is (Czifra Mariann és Granasztói Olga írásai), amelyek meghatározott szövegcsoportok esetében az eredeti kéziratos elrendezés jelentéshordozó aspektusaira hívják fel a figyelmet.

A történeti szempontú szövegkiadás a mű identitását meghatározott történeti olvasóközönség értékrendjéhez és érdeklődéséhez kapcsolja, a sajtó alá rendezés során tehát a befogadás mozzanatát sem hagyja figyelmen kívül. Jó példa erre a Kazinczy-levelezés, amelyben bizonyos levelek több változatban is fennmaradtak. A szövegváltozatok azonban csupán a levélcímzettek ismeretében érthetők, a szöveg ugyanis annak függvényében változik, hogy éppen kinek fogalmazta szerzője. A szövegváltozatokkal együtt a jelentés és a levélfunkció is módosul, mint erre Orbán László felhívja a figyelmet kö-

tetbéli tanulmányában, e jelentésváltozás pedig csupán egy minden változatot megjelenítő platformon követhető végig.

Miközben a szerzői autorizációnak oly sok időn át oly nagy szerepet tulajdonítottunk, feltűnő, hogy ezt a textológiai gyakorlatban főként az egyes művekkel kapcsolatban érvényesítettük. A kronológiai szempontú sajtó alá rendezés a kritikai kiadások kötetekben szinte teljes mértékben figyelmen kívül hagyta a (kötet)kompozíciós elvekkel kapcsolatos autorizációt, márpedig egy kötet szerkezet szerzői koncepciója legalább olyan autorizációs művelet, mint egyetlen szöveg legjobb változatának a jóváhagyása.. E problémát a kötetben S. Varga Pál tanulmánya veti fel. A kronológia-elvű és egyedi szövegekre koncentráló sajtó alá rendezési gyakorlat mellett a tanulmánykötet több szövege is a tematikus elvek mentén kialakított kollektív szövegforrások kiadása mellett érvel. S miközben az ily módon egymás mellé helyezett szövegek hálójában egy egészen izgalmas, a szerzői életműtől eltérő, tágabb irodalmi vagy társadalmi kontextusba helyezi a műveket, az elgondolás legnagyobb problémája a szövegek egymáshoz való viszonyának autorizációja marad.

A kötet némelyik tanulmánya a felkutatott források konkrét anyagán keresztül rendkívül izgalmas elméleti kérdéseket feszeget. A korabeli sajtóban névtelenül publikált vagy szignóval ellátott cikkek attribúcióját például köthetjük konkrét személyekhez (ahogy ezt Gábori Kovács József meggyőző és alaposan alátámasztott filológiai érvekkel teszi), ám köthetjük a laphoz is, a szerzőt ily módon magával az intézménnyel azonosítva. Tekinthezünk úgy is ezekre a szövegekre, mint amelyek nem írjuk, hanem az adott sajtóorgánium nézeteit képviselik. A szer-

zőség mibenlétének kérdésében hasonló példát nyújt Biró Annamária tanulmánya Aranka György levelei kapcsán, azzal a különbséggel, hogy a szerzőség személyhez vagy intézményhez kötött kettősében ezúttal az intézményt nem folyóirat képviseli, hanem az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság.

A szerzőség problematikája mellett a kötetben a mű, illetve a műfaj fogalmához kapcsolódó elméleti kérdések Hajdu Péter tanulmányában fogalmazódnak meg. Hajdu írása egy olyan teoretikus dilemmát firtat, amely legtöbbször a genetikus kiadások kapcsán szokott felmerülni: egyrészt azt, hogy a szövegváltozatok eltéréseiben milyen megállapítható mennyiségtől kezdve beszélhetünk új szövegről, másrészt pedig azt, hogy az egyenrangúként feltüntetett szövegváltozatok milyen kapcsolatban vannak azzal a ténnyel, hogy létük mégiscsak egy meghatározott műhöz, *a* műhöz köthető.

A kiemelt tanulmányok mellett a kötet írásai azonban együttesen is tanúskodnak a 18–19. századi irodalom textológiájának jelentős szemléleti elmozdulásáról. Míg ugyanis korábban a műveket létrehozó irodalmi kreativitást (beleértve a szerzői intenciót is) egy meghatározott tárgy tulajdonságaként fogtuk fel, ma már egyre inkább komplex, változatos és nyitott folyamatként tekintünk rá, amelynek számos résztvevője közül a szerző csupán az egyik. A végtermékre koncentráló régi textológiai gondolkodás helyett tehát egyre nagyobb hangsúlyt kap az irodalmi teremtőerő folyamatának vizsgálata, ennek illusztrálására pedig a digitális platform bármely variáció megjelenítését lehetővé teszi. Az elektronikus és papíralapú kiadások az elkövetkezendőkben vélhetően párhuzamosan fogják majd betölteni

azt a funkciót, amelyet a korábbiakban csupán az utóbbiak tettek meg. Ezért a nyomtatott kritikai kiadások módszertana-

nát ennek függvényében lesz szükséges még tudatosabban és a korábbiaknál jóval teoretizáltabb módon újragondolni.

Török Zsuzsa

(MTA BTK Irodalomtudományi Intézet)

Kollégiumi drámagyűjtemények

Sajtó alá rendezte Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna, szerkesztette Demeter Júlia, Budapest, Argumentum Kiadó, 2015 (Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század, 7), 1110 l.

A *Kollégiumi drámagyűjtemények* című kötet a *Régi Magyar Drámai Emlékek* 18. századi sorozatának 7. darabjaként látott napvilágot. Méltán nevezhető monumentálisnak e vállalkozás, már csak méretei folytán is, a megjelent kilenc kötet (higgyünk a bevezetőnek, nem számoltam utána) mintegy 8400 oldalnyi drámaszöveget tett már eddig közzé, ehhez jön most tizedikként újabb 1100 oldal, s a folytatásban további kötetek sora várható. Az első kötetek évtizedes előmunkálatokat követően bő negyedszázada jelentek meg Varga Imre és Kilián István gondozásában, de a sorozat megalapozásában, a kiindulást jelentő adattárak létrehozásában Staud Géza is jelentős szerepet vállalt. Az általuk kialakított műhely munkájába sokan bekapcsolódtak a későbbi kötetek sajtó alá rendezőiként, de e mezőnyből kivált az a kutatói hármas, akik a jelen kötetet is jegyzik: Czibula Katalin, Demeter Júlia és Pintér Márta Zsuzsanna. Mára ők vették át a stafétabotot, s az ő munkájuk biztosítja a sorozat folytonosságát.

A *Régi Magyar Drámai Emlékek* leletmentő vállalkozás. A bevezető említést tesz a kutatás sokszor romantikus vonásairól, amikor pincékben, padlásokon, fészerek-

ben rejtőző kéziratokat sikerült felfedezni, s megmenteni a pusztulástól. De a kevésbé romantikus, könyvtárakban, múzeumokban, levéltárakban végzett feltáró munka sem kevésbé leletmentő jellegű, hiszen egy jórészt ismeretlen és érintetlen kézíratos hagyomány tárul fel ezekben a karcsúnak éppen nem nevezhető kötetekben. Könnyen besorolhatjuk mindezt a *magyar dráma- és színháztörténet előzményei* kategória alá, s e minősítés kétségtelenül igaz is, hiszen jól dokumentáltak a kapcsolatok, amelyek az iskoladrámákat és szerzőiket a meginduló hivatásos színjátszáshoz fűzik. Ugyanakkor a feltárt anyag más kontextusokban is relevánsnak tűnik, hogy más ne említsék, napjaink kultúratudományos megközelítése bizonyonnyal gazdag anyagra lel bennük, mert egy időszak komplex kulturális gyakorlatára biztosítanak rálátást.

Hogy egy példát is említsék: Nagy Imre kutatásai – most elsődlegesen Csokonai-könyvére, az *Iskola és színházra* gondolok – jól szemléltetik mindezt. Csokonai drámáit behelyezi az iskolai színjáték viszonyrendszerébe, hagyományvonulatába, s ezáltal olyan nézőpontot teremt, amely újszerű értelmezéshez vezet. Eddig is tudható volt, hogy Csokonai csurgói darabjait, a

Cultúrát és a *Karnyónét* iskolai alkalmazhatóságokra írta, Nagy Imre elemzése azonban ebből indul ki, s alkalmazott szöveggént kezelvén azokat, fel tudja mutatni reprezentációs karakterüket. A *Karnyóné* például egy látványos ünnep részeként jelenik meg, ahol is volt díszlet, volt díszsortűz és szavalat, s persze eljátszották a darabot is. Egy ilyen elemzéshez sok adatra van szükség a drámaszöveg mellett, s ez Csokonai személye miatt inkább rendelkezésre áll, mint az iskolai drámaszövegek nagy részénél. De a *Régi Magyar Drámai Emlékek* alapzatán ilyen elemzésekre is mód nyílik, nemcsak a Csokonai szintű szerzők és szövegek esetében (mint arról részben a jelen kötet sajtó alá rendezőitől született monográfiák és tanulmányok meggyőzően tanúskodnak).

A kötet, noha alapvetően folytonos a sorozat eddigi darabjaival, illeszkedik a megszabott keretekhez, bizonyos vonatkozásokban új, egyedi megoldásokat vezet be, a feltárt anyag igényei szerint. Az egyik markáns újonság az időhatár kitolása. A bevezető jelzi, hogy visszafelé, a 17. század irányába is szükséges nyitni, de ez ebben a kötetben nem érezteti hatását. Annál inkább a másik irányú nyitás, egészen a 1820-as évek elejéig, mivel számos, ebből az időből származó darab került a gyűjtőkörbe. Ezek többnyire sárospataki illetőségűek, s jelzik, hogy e kollégium környezetében a 19. század első évtizedeiben a református iskolai színjátszás sajátos kései virágzása következett be. Ugyancsak lényegi módosulás, hogy a felekezeti jelleg eddig elsődleges szempontja háttérbe szorul. Az előző kötetek alapvetően a felekezet alapján gyűjtötték és adták közre anyagukat, így jelentek meg a protestáns, a minorita, a pálos, a jezsuita, a piarista és a ferences iskoladrámák.

Ez a szempont ezúttal csak másodlagos rendezőelvként működhetett a kötetben belül, s nem is teljes érvénnyel, mert a katolikus darabok nincsenek felekezetekre bontva, és a harmadik fő rész, a Molière-fordítások egyáltalán nem illeszkedik a felekezeti rendezőelvhez. A harmadik fő újonság, hogy a kötet a közlés kritériumaként nem kívánta érvényesíteni azt a szempontot, hogy az adott drámaszöveg előadása dokumentálható legyen.

Mindezen módosítások alapvető okaként a kötet számvető jellegét nevezhetjük meg. Az eddig felekezeti alapon szervezett kötetek anyagát és az azokból kimaradt vagy azóta talált drámaszövegeket szembeesítve, a még ki nem adott anyag közzétételét vállalja fel, így amolyan pótkötetként csatlakozik az eddigiekhez. Ha egy szöveg azért maradt ki korábban, mert nem volt egyértelműen besorolható valamelyik kötetbe, itt most helyet talált, s ha az előadás nem volt dokumentálható, akkor is. Továbbá lényeges eltérést mutató változatok közzelésére is mód nyílt így, részletesen dokumentálva a viszonyt a már megjelent szöveghez képest. Helyet kaptak itt kortárs és kései nyomtatásban megjelent drámaszövegek is. Mindehhez nem könnyű adekvát rendezőelvet találni. A felekezeti elv, mint láttuk, nem teljesen működőképes, az időrend azért nem, mert sokszor a lejegyzés és a keletkezés ideje élesen szétválik, a szerzői elv pedig azért nem, mert az esetek jelentős részében a szerző nem azonosítható. Maradt tehát a források szerinti, egész pontosan a gyűjteményes források lelőhelye szerinti rendezés, ami így egyben azt a praktikus vonatkozást is jelzi, hogy az átvizsgálást követően e helyekről már nem várható újabb anyag felbukkanása.

A kötet 22 református iskolai színjáték szövegét közli Szatmárnémetiből,

Debrecenből, Szegedről és Székelyudvarhelyről, valamint 4 katolikus drámaszöveget: Debrecenből kettőt, s ugyancsak kettőt nem egykorú nyomtatásból, ezek eredetileg gyöngyösi és budai eredetűek voltak. További 4, eredetileg kolozsvári illetőségű Molière-fordítás szerepel a kötet zárásaként: három nyomtatásból, egy kéziratból. A szövegek igen széles spektrumon mozognak, van közöttük a ténylegesen iskolai előadásra szánt játékon kívül gergelyezéshez, azaz az iskola számára való adománygyűjtéshez szolgáló rigmosos szöveg, melyek dráma jellege is kérdéses, s vannak kiadásra és hivatásos színpadra szánt kidolgozott drámafordítások. Egymás mellé kerülésüket ugyancsak a sajátos pótkötet jelleg magyarázza, valamint az a szándék, hogy a leletek ne vesszenek el. Ha itt nem kerülnek napvilágra, valószínűleg végleg elsüllyednek.

A kötet felépítése, a jegyzetek az eddigi rendet követik. A szövegekölés alapvetően betűhű, de bizonyos egységesítésre szükség volt, s nem lehetett cél a sokszor gyarló lejegyzés tökéletes tükröztetése sem, elsősorban a központozásban és a formai jegyekben. A szövegkritikai jegyzetek a főszöveg alatt helyezkednek el, betűjellel jelöltetvén, a szövegben található lábjegyzetszámok a dráma után következő szómagyarázatokhoz vezetnek. A jegyzetek között *A mű adatai* című rész tartalmazza az összefoglaló ismereteket, ezt követően a szerzőre, a fordításra, az előadásra vonatkozó tudnivalók következnek, ha vannak. A korpusz jelentős részénél éppen az adathiány az egyik legnagyobb probléma, vagyis hogy nincs a szöveg létén kívül filológiai kiindulópont a feldolgozáshoz.

Különösen szembetűnő ez a szerzőség-nél a református gyűjtemények szövegei

esetében, ugyanis a 22 mű közül csak a székelyudvarhelyi gyűjtemény öt darabja köthető névhez, Szigethi Gyula Mihályéhoz, aki darabjait már az iskolai kereteken túlra tekintve készítette. Az ismeretlen szerzőségű darabok közül egy, *A szülék és gyermekek kötelességeiről...* esetében a jegyzetek felvetik, hogy a szerző a kétes hírű purista nyelvújító, Barczafalvi Szabó Dávid lehet, leginkább motivikus és stílusbeli egyezésekre hivatkozva a darab és Barczafalvi *Szigvárt*-fordítása között. Maga a jegyzet is elbizonytalanít azonban a felvetést illetően, hiszen utóbb azt olvashatjuk az előadásra vonatkozó egyik adat kapcsán, hogy „a darabot egy felsőbb éves diák, Barczafalvi egyik tanítványa is írhatta” (256). Bölcs döntés, hogy a Barczafalvira vonatkozó bizonytalan felvetés nem jelent meg a cím mellett a tartalomjegyzékben, hiszen azzal lényegében a mű szerzőt kapott volna, noha a szerzőséget ebben az esetben majdnem olyan nyitott kérdésnek tarthatjuk, mint a többi esetben.

A nem református közegehez kötődő darabok esetében vagy ismert a szerző, vagy az a szűkebb személyi kör, ahonnan a szerző kikerült. Ez összefügg azzal, hogy e szövegcsoportok között már olyan művek is megjelennek, amelyek esetében az iskolai előadás szándéka fel sem merül, hiszen kiadásra, hivatásos színházak számára készült darabokról van szó. Itteni közlésüket az iskolai közegehez való kötődésük, illetve a kötet teljességre törekvő szándéka magyarázza. Különösen a Molière-fordítások esetében szembetűnő mindez, hiszen itt 1791–1793 között kiadott drámaszövegekről van szó, melyek témájuk miatt szóba sem jöhettek iskolai előadásra. Az első kettő, melyek szerzőjét nem ismerjük, a *Próba* című zsebkönyvben jelent meg Kolozsvárott, de a nagy-

enyedi diáktársaság köréből származik. A zsebkönyv bevezetése a fordítások elkészítését és kiadását a kor jól ismert frazeológiájával a magyar nyelv kiművelésének szándékával magyarazza.

A másik két darabról a Magyar Hírmondó felhívására válaszolva hírt is adnak ugyancsak Kolozsvárról, a kor erősen praktikus tudományfelfogása szerint, amit a lap is képviselt. A cél az lehet, hogy a nyugati nemzetek minél több eredményét minél rövidebb idő alatt át kell ültetni magyarra, s ezért a hazafiak jelentsék be, mivel foglalatoskodnak, hogy mások már ugyanannak a fordításával ne töltsék idejüket. Így jelentették a hírlap tudósításában e két Molière-fordítás elkészültét, melyek közül az egyik meg is jelent. Jól érzékelhető, hogy itt már nagyon messze kerültünk az iskolai színjátszás világától, s ha nem is jutottak e szövegek a hivatásos

színjátszás közegébe, a kor integratív tendenciáinak megfelelően megjelenítették a formálódó nyilvánosság világában az iskoladramák hosszú múltra visszanyúló, jelentős hagyományát.

A *Kollégiumi drámagyűjtemények* kötete sajátos helyet foglal el a *Régi Magyar Drámai Emlékek* 18. századi sorozatán belül, épp azért, hogy a legsajátosabban iskolai színjátszáshoz kötődő szövegek mellé emelte az iskolától már elszakadóban lévő drámafordításokat is. Megmutatja így a századforduló sajátos világát, amelyben a régi közösségi létmódú irodalmiság átmegy a modern nyilvánosság keretei közé. Teszi mindezt a megszokott magas színvonalon, amely e sorozat védjegye. A sajtó alá rendezők leletmentő munkája nagy tiszteletet és elismerést érdemel, lelkesen várjuk a sorozat újabb kötetét.

Debreczeni Attila

(MTA-DE Klasszikus Magyar
Textológiai Kutatócsoport)

Közköltészet 3/B. Közerkölc s és egyéni sors

Sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István, Küllös Imola, Budapest, Universitas, 2015 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 15), 593 l.

A közköltészet egy sajátos kulturális gyakorlat. Olyan szövegek halmazát jelenti, melyek elsősorban nem publikálás céljából születtek, hanem valamely szűkebb közösség helyi használatára, s melyeknek szerzői attribúciója is másodlagos a konkrét használhatóságukhoz képest. A közköltészet folklorikus működését mutatja, hogy miközben e költészet társadalmi funkciója konkrét helyhez és alkalomhoz kötött, az egyes előfordulásai szaba-

don alakítható és variálható volt, s a megdöbbentő variabilitás mögött, a térbeli és időbeli szórtság mellett, sőt a különböző társadalmi rétegekhez és szituációkhoz kötött használatok közepette meglepő mennyiségű közös sajátosság mutatható ki a szövegek között (lásd KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004

[Szó-hagyomány]; Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere [1700–1840]*, Bp., Argumentum, 2009 [Irodalomtörténeti Füzetek, 165]). Ugyanakkor – mint az utóbbi időben számos tanulmány rámutatott –, a közköltészet köz-előtagja nemcsak e közösségi kultúrahasználatra utal, de arra is, hogy meglehetősen erős kulturális transzfer alakult ki az elit kultúra és a populáris irodalmi formák között.

Az utóbbi másfél évtizedben megjelenő kritikai kiadásokban, a *Régi Magyar Költők Tára* 18. századi sorozatában (a *Közköltészet* alsorozatában) ún. *szövegcsaládokat* találunk, azaz tematikai, topikus, ritmikai és zenei szempontból összetartozó szövegeket, amelyekből a sajtó alá rendezők, Küllös Imola és Csörsz Rumen István tematikus csoportokat alkottak (én ezeket szövegcsoporthoz nevezem a továbbiakban), míg a jegyzetekben összegyűjtik a szövegcsaládokhoz tartozó variánsokat. 2000-ben jelent meg a *Mulattatók* című kötet (23 szövegcsoporthal), 2006-ban a *Társasági és lakodalmi költészet* (8 szövegcsoporthal), 2013-ban a *Történelem és társadalom* című kötet (12 szövegcsoporthal), s 2015-ben ennek párdarabja, jelen kritika tárgya, *Közkerkölcs és egyéni sors* cím alatt (12 szövegcsoporthal). Ha csak a számokkal dobálózunk, akkor nem mondhatunk mást: lenyűgöző mindaz, amit e négy kötet mutat. Több mint 2600 lapon több mint 1300 oldalnyi főszövegre jut csaknem ugyanennyi jegyzet, a szövegcsaládok száma meghaladja a 900-at, melyekhez már csaknem 4000 variánst dolgoztak fel a sajtó alá rendezők. A legutóbbi 3/B kötetben 188 szövegcsaládnak 955 változatát tették közzé. E felsorolás azonban még mindig nem mutatja meg teljes mértékben, csak sejtetni engedi, hogy az elké-

pesztő munka mögött milyen tudományos teljesítmény húzódik meg. A továbbiakban arról szeretnék szólni néhány szót, hogy milyen dilemmák húzódnak meg a közköltészet szövegkiadásának háttérében, s hogy az egyes textológiai döntések mögött milyen választások rejtőznek.

A *Közköltészet* sorozat talán legnagyobb eredménye, hogy láthatóvá teszi (és most már mondhatjuk múlt időben is: láthatóvá tette) egy hihetetlenül gazdag szövegvilágnak formakincsét és e kultúra használati módjait. A fentebb ismertetett tematikus felosztásban voltaképpen a szövegcsoporthalozatából kétszer két kötet alakult ki, még ha a számozása a daraboknak másként sejteti: 1, 2, 3/A, 3/B. Ha ugyanis felütjük az egyes köteteket, ott tematikus csomópontokat találunk, melyek szorosán kapcsolódnak valamely alkalom vagy egy kicsit tágasabban értelmezett életesemény társadalmi kommunikációjához. Ilyenformán az első két kötetnek inkább a modalitása más, mint az utóbb megjelent kettőé: előbbiek lehetnének a víg dalok, utóbbiak – ha nem is szomorúak – kevésbé vígak. Azért is hat furcsán a társadalmi tematika különválasztása, mivel az első két kötetnek is a társadalmiság volt már eleve a szervezőelve. A *Közköltészet* sorozat ugyanis nem formai és poétikai kategóriák szerint választotta el egymástól anyagát, hanem aszerint, hogy az egyes költeményeket milyen társadalmi közegben használták fel éneklői és lejegyzői. Persze erős alapot adhatott e felosztáshoz az, hogy a különböző szövegeket milyen elvek alapján lehet osztályozni és rendszerezni, hiszen – akárcsak a folklorikus szövegeknél – mintegy magától rendeződnek az egyes szövegcsaládok nagyobb tematikus halmazokba: s a harmadik kötetben a lehetséges halmazok közül azok jelennek meg, melyek valamilyen

társadalmi esemény (rabság, nemesi felkelés, bujdosás, kollégiumi búcsú), valamilyen társadalmi probléma (új divat megjelenése, árvaság, egyéb panaszok) vagy valamilyen társadalmi csoport (katonák, diákok, papok) mindennapjainak gondjait szólaltatják meg. Persze a csoportosítás már önmagában értelmezést rejt: például a kollégiumi búcsúztatók a 3/B kötetből akár a diákélethez is kerülhettek volna önálló alcsoportként, a sajtó alá rendezők viszont úgy döntöttek, hogy inkább a kesergők mellé teszik azokat (a diák problematika inkább egy társadalmi csoportra utal – 3/A kötet –, míg az egyedi diák búsongása inkább az egyéni sors költészete irányába tájol – 3/B).

A választás dilemmája persze nem csupán köteteken vagy kötetpárokon belül áll fenn, hanem kötetek között is. Az eddigi kötetek ezt határozott, jól átgondolt és nem melleleg kellőképpen indokolt döntésekkel oldották fel, ám a feketeleves valószínűleg még csak most következik: Küllös Imola és Csörsz Rumen István a szerelmi költészet anyagát ugyanis, ahol csak lehetséges volt, kiemelték a megfelelő szövegcsoporthoz (például így került ki a rabénekek közül azon dalok csoportja, amikor a rab a szerelmének távollétét siratja). Ez a kiválasztás persze egyedi esetekben megkérdőjelezhető, ám két megfontolandó okból mindenképpen védhető. Egyfelől a jegyzetek úgy épülnek fel, hogy minden szövegcsoporthoz bevezetésként néhány oldalon bemutatásra kerül, hogy egy-egy műfaji vagy tematikus szövegcsoporthoz miképpen hagyományozódott a 17. századból, s miképpen folytatódott karrierje a 19. században (ahol a variánsokat még 1840-ig követi a kiadás, de a kis filológiai bevezetők még ennél is messzebbre tekintenek). Ezekből a kis terjedelmű, mégis tanulmányértékű minieszékből pontosan látszik, hogy itt az

egy-egy döntések mögött komoly filológiai érvek játszottak szerepet, bár az egyes szövegek jegyzeteiben külön-külön már nem indokolták, hogy melyik szöveg melyik csoportba került végül. (Például az irigység problémája olyan mennyiségben fordul elő, hogy bizonyos szövegek szabadon mozoghattak volna, sőt olyan eset is van, ahol nem minden variánsból derül ki, hogy az adott nóta éppen melyik szövegcsoporthoz erősíti, s kérdés marad, hogy az a változata, mely általános szinten mozog, még egyáltalán odatartozik-e, ahová rokonai mutatják, vagy korabeli használata során funkcióváltás történt.) Másfelől a szerelmi költészet ilyenformán – legalábbis én így sejttem – egy minden eddiginél nagyobb volumenű és erősebb, gazdagabb, sokszínűbb költészeti anyag lesz. Ha ugyanis a résztémáknál (például a 2. kötetben a házasság vagy a 3/B kötetben a bujdosóénekek esetében) megjelentek volna a szerelmi versek, akkor a közköltészet leggazdagabb szövegcsoporthoz várhatóan nagymértékű variabilitása csökkent volna. Csak melleleg jegyzem meg, hogy ha az eddigi kötetek ilyen terjedelemben jelentek meg, sejtésem sincs, hogy a szerelmi költészet hány lapra fog rúgni. Egyfelől a közköltészeti anyagnak döntő része eleve a szerelmi dalköltészethez tartozik, másfelől itt sokkal nagyobb lesz a szövegcsaládok átjárhatósága és variabilitása – mint azt éppen Csörsz Rumen István tanulmányaiból tudom (pl. *Az első magyar lírai antológia: a váci Énekes Gyűjtemény [1799, 1801, 1803, 1823] = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2012, 141–178).

A 3/B kötet, azt hiszem, az egész vállalkozás egyik legkülönösebb kötete lett. Ebben ugyanis olyan közköltészet jelenik meg, mely nem különösebben vidám, sőt

inkább van itt szó rossz házasságokról, cserbenhagyott szeretőkről, börtönben sínylődésről, irigyekről, árvákról, rossz barátokról; e kötet beszélőire veszélyek leselkednek, a szerencse elpártol tőlük vagy legalábbis nagyon félnek ettől a lehetőségtől. Már a 3/A kötet anyaga is arra figyelmeztetett, hogy az élet nemcsak játék és mese, s a közköltészet művelői egyáltalán nem rugaszkodtak messzire attól a társadalomtörténeti alaptól, ahonnan és ahol megszólaltak. A 3/B kötet, ha lehet, még földközeli maradt – miközben mind a két kötet anyagán érződik, hogy valamilyen mégis szórakoztató karakterűek. Igaz, a 3/B kötet kissé aggasztó e tekintetben: az itt megszólalók nem mindig nevetnek teli szájjal (bár azért olykor persze az is megesik), hanem inkább az olvasó nevethet rajtuk, ha éppen úgy tartja kedve. Ezek a versek moralizáló szentenciákat mondanak, a világ csalárdságán búsonganak, ostorozzák az új divatot, távol tartják magukat a világi hívságoktól, bujdosnak, könnyek közt búcsúznak az alma matertől, raboskodnak (kenyéren és vízen), megöregszenek, házasságukban csalatkoznak, árván megnyomorodnak, s a tündér szerencse változása mindennapi létük bizonytalanságára figyelmezteti őket.

Az *Előszó* joggal figyelmeztet minket arra, hogy a kötet anyagának nagyon komoly társadalomtörténeti tanulságai is lehetnek. Voltaképpen ezt a kérdést tartom a közköltészeti kutatások egyik kulcsának. Az persze már nem olyan magától értetődő, hogy miként is lehet felnyitni e kulccsal ezt a történeti anyagot. A magam részéről három szempontot kínálnék ennek átgondolásához:

1) Az anyagot alá lehetne vetni egy olyasféle történeti antropológiai analízisnek, mint amit Robert DARTON végzett

a kora újkori francia népi meséken (*Lúdanyó meséi* = R. D., *Lúdanyó meséi és más tanulmányok*, ford. MERÉNYI Ágnes, előszó MÁTAY Mónika, Bp., General Press, é. n. [2010], 23–87): a szövegek toposzjai mögött, ha nem is konkrét egyének, de hús-vér történeti szereplők mindennapi gondjai, vágyai és félelmei, s mindezen társadalmi feszültségek megértési kísérletei sejlenek fel. Ilyenformán például a *Mulattatók* kötet asszonycsúfolói és az asszonyok félelmei a kicsúfoltatástól e kötetben egymást értelmező szövegek, melyek mögött asszonyi sorsok életlehetőségeire vethetünk pillantást. (Érdekes, hogy nemcsak a női problémák, de a női hangok mily erőteljesen és határozottan jelennek meg a 18. századi közköltészetben!)

2) Ugyanakkor nem feledhetjük, hogy ezek a szövegek sajátos történeti források, lévén mégiscsak irodalmi szövegek: készen kapott toposzokból épülnek fel, kölcsönzött dallamokra íródnak és variálódnak tovább. Ilyenformán nemcsak az látszik belőlük, hogy milyen volt egy antropológiai pillanat a magyar művelődés történetében, hanem az is, hogy milyen reprezentációs lehetőségek nyíltak a kifejezésre. Hiszen nem kell azt feltételeznünk, hogy minden társadalmi problémára mindig versekkel reagáltak, miként az sem biztos, hogy a gyakran megverselt ügyek voltak a mindennapi élet legégetőbb kérdései. Inkább az látszik, hogy milyen társadalmi gyakorlatok jöttek létre bizonyos kérdések kommunikációjára, mely kérdésekre kíséreltek meg irodalmi választ is adni. A közköltészet kutatása ilyenformán párbeszédet folytathat egyéb társadalomtörténeti kutatásokkal: mint sajátos forrás részben korrigálhat-kiegészíthet egyéb történeti kutatásokat, részben pedig újabb témákra irányíthatja a figyelmet.

3) Ehhez kapcsolódóan a harmadik kérdésünk az lehet, hogy egyes társadalmi jelenségeknek miként változik a megítélése 18. század folyamán. Arra, hogy az érzékenység kultúrájának bizonyos vonásai a század folyamán megjelennek a közköltészetben, már az előszó is figyelmeztet: „Az 1770-es évektől hamar utat talál a közköltészetbe a »korszerű« életérzés és az egyéni reflexiók is: jelentős szerephez jut az érzékenység irodalmi-habituális nyelve, sőt a halálvágy (hamarosán ugyancsak toposszá váló) hangjai” (16). Én egy másik kérdésre utalnék röviden, hogy érzékelhetővé válják a társadalmi jelenségek megítélésének időbeli komplexitása is. Egy nagyon érdekes és bizonyos tekintetben megdöbbentő szövegcsoporthoz képez az újabb divatot ostromozó versek csoportja. Mindössze tíz szövegcsaládról van szó 61 változattal (ezek közül az egyik szövegcsalád, a „Világ haszontalanság, / Nincs benne állandóság” kezdetű elvisz 32-t). E versek több irányból is megközelíthetők. Egyfelől divattörténeti kérdésként: milyen konkrét divatjelenségekre reflektáltak e szövegek? E költemények ugyanis éppen az öltözködés látványos változását regisztrálják, s érdekes kérdés, hogy milyen divatszociológiai folyamatok indukálták a divattal kapcsolatos – amúgy erőteljesen divatellenes – diskurzus megerősödését. Másfelől nemzetkarakterológiai kérdésként is nyúlhatunk a témához: miként kapcsolódott össze egymással nemzet-tudat és öltözködés? Hiszen az öltözködés a nemzeti jelleg jeleként is olvasható, s az ezzel kapcsolatos vélekedések sok mindent elárulnak arról is, hogy e versek beszélői miként gondolkodtak a nemzet problémájáról. Harmadrészt a felvilágosodás sajátos kritikájaként is: a divattal kapcsolatos diskurzusok gyakran hozzákapcsolódtak a kor republikánus kritikájához, ameny-

nyiben a divat a luxus kifejezője, a luxus pedig – ha csak vágyként jelenik is meg, s nem annyira lehetőségként – az elpuhulás és az erények elvesztésének legfontosabb terepe. S végül az öltözködés kérdése előkerül a közköltészet világán belül máshol is: a vénasszonycsúfolókban már eleve jelen van a cicomázkodás problémája, de nyilván – nem nagy jóslat – a szerelmi költészetben is visszatérő elem lesz a szerelmes öltözködése (illetve vetkőztetése vagy meglesése). Tehát amikor társadalomtörténeti pillantást vetünk ezen anyagra, akkor olyan kérdésekbe ütközünk, melyek már eleve több kontextus metszéspontjában jelennek meg, s melyek átlátásához fontos, hogy megértjük e költészet topikájának belső utalásrendszerét. Természetesen e példával nem azt kívánom mondani, hogy az egyes versek az újmódiról ne fejeznének ki valaminő határozott hozzáállást, hanem csak azt, hogy ennek értelmezéséhez a közköltészet kontextusa is szorosan hozzátartozik.

Érdemes még szót ejteni a közköltészet kiadásának textológiai dilemmáiról. E kiadás – az első három kötethez hasonlóan – igen sokat tesz azért, hogy a szövegcsoporthok jó minőségű textusát adja az olvasója kezébe. A precíz és alapos munka mögött érződik, hogy a sajtó alá rendezők szeretik is kutatásuk tárgyát, hiszen mindig nagy szeretettel beszélnek még a kevésbé jelentős, gyarlóbb verselményekről is. Csupán egy apró gesztusra hívnám fel a figyelmet, mely a modern olvasó számára is mintegy versciklusokba rendezi a szövegeket: kritikai kiadásban szokatlan gesztussal, a szövegcsoporthok elé a kiadók mottót illesztettek. Nem tolakodva, diszkréten. Arra figyelmeztetnek, hogy figyeljünk oda a versekre, mert kincsekre lelhetünk.

Mindenesetre a mégoly alapos textológiai mérlegelés után is kérdés maradhat az,

ami a variánsokkal dolgozó textológusok számára mindig kihívást jelent: vajon hol húzódnak a variánsok határai, s mily mértékű eltérés után lesz a variáns önálló szöveggé? Már utaltam arra a lehetőségre, hogy egy-egy ének a használata során akár funkciót válthat, s miközben a szövegcsaládja nyomán strukturálisan a megfelelő szövegcsoportba került, aközben az egyes variánsok már nem biztos, hogy a maguk helyi értékének megfelelő helyre jutottak. Ehhez tennem hozzá, hogy az egyes variánsok határai is kérdésesek. Stoll Béla – aki nélkül a közköltészet kutatása sem indult volna újtára – József Attila összes verseinek legutolsó nagy edíciójában már önálló szöveggént is szerepeltette a többé-kevésbé (inkább kevésbé) ártirt költemények variánsait (JÓZSEF Attila *Összes versei*, szövegmond. STOLL Béla, Bp., Századvég, 1992 [Századvég Klasszikusok] – és még számos kiadásban utóbb; a problémáról a *Nyár* című költemény kapcsán lásd HORVÁTH Iván, *Szöveg = H. I., Magyarok Babelben*, Szeged, JATEPress, 2000, 147–149). Stoll megoldása azért is figyelemre méltó, mert bár az *ultima manus* elvéről nem mond le, annak alkalmazhatóságát mégis korlátozza némelyest. A közköltészet esetében legtöbbször az sem állapítható meg, hogy az egyes variánsok miként is követték egymást, sokkal inkább szóródnak a szövegek, s csak arra van mód, hogy főszövegben olykor-olykor több változatban jelenjenek meg egy-egy szövegcsalád tagjai. Ilyenformán alapvetően az apparátus tárja fel a variánsok tobzódását, s a publikált változatok mennyiségének leginkább a könyv kiterjedése szab fizikai határt. Vajon mekkora eltérés indokolja, hogy egy változat önálló szöveggént is helyet kapjon? E kérdésben ismét a sajtó alá rendezők arányérzékére hagyatkozhatunk.

A dilemma megoldására nyilván egy digitális kiadás tűnhet alkalmasnak, amelyben egyfelől publikálni lehetne a variánsok teljességét, másfelől a szövegforrások is láthatóvá (és értelmezhetővé) válhatnának önállóan, amennyiben lehetséges volna a szövegcsaládokba szétosztott variánsok eredeti helyére és eredeti vesszorrendjükbe való visszarendezése. S végezetül egy digitális szövegkiadás – mivel maga is egy másik médiumra való fordítás révén jöhet csak létre – inkább ki tudná domborítani a közköltészet azon sajátosságát, hogy maga is médiumok határán állt. Énekelt szövegekből a lejegyzések során írott szövegek lettek, melyek tovább vándorolva felvehettek újabb dallamokat (persze csak a ritmikájuknak megfelelőt); az írásbeliség jelentős kiterjedése (nemcsak az írni tudás változott, de a rendelkezésre álló papír mennyisége is) részint lehetővé tette a közköltészeti anyag lejegyzésének exponenciális növekedését a 18. század folyamán, részint éppen az egyre határozottabban írásbelivé (és elsősorban a nyomtatásra, publikálásra építő írásbeliséggé) alakuló irodalmiság volt az, mely a közköltészetet kirekesztette saját territóriumán kívülre.

Ám ne legyünk telhetetlenek. A fentebb mondottak nem kritikaként, inkább kutatási dilemmákként fogalmazódtak meg, amelyek megoldása természetesen nem a recenzeált vállalkozás feladata. A mostanhoz hasonló világos felvetésük azonban joggal remélhető a 18–19. századi közköltészet kritikai kiadásának újabb, készülöben lévő kötetektől.

Vaderna Gábor
(ELTE BTK Magyar Irodalom-
és Kultúratudományi Intézet)

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban! (Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.

Honlapunk címe:

<http://itk.iti.mta.hu>

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (fakszimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

Új könyvek

ARANY János, *Lapszéli jegyzetek: Folyóiratok 1.*, sajtó alá rendezte HÁSZ-FEHÉR Katalin, Bp., Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, 2016, 1424 o.

(A könyv az *Arany János Munkái* sorozatban jelent meg, sorozatszerkesztő: Korompay H. János)

Csörsz Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*, Bp., Universitas Kiadó, 2016, 447 o.

(A könyv az *Irodalomtudomány és Kritika* sorozatban jelent meg, sorozatszerkesztő: Szörényi László, Tverdota György)

HAÁSZ Gabriella, *Babits Mihály és a San Remo-díj*, Bp., Universitas Kiadó, 2016, 314 o.
(A könyv a *Babits Kiskönyvtár* sorozatban jelent meg, sorozatszerkesztő: Sipos Lajos)

LŐRINCZ Anita, *A klasszikus eszmény regénye. Asbóth János: Álmodó álmodója*, Bp., EditioPrinceps Könyvkiadó, 2016, 127 o.

„Naponként árvább”: *Szendrey Júlia naplója*, sajtó alá rendezte AJKAY Alinka, SZENTES Éva, 2., átdolgozott kiadás, Bp., EditioPrinceps Könyvkiadó, 2016, 263 o.

(A könyv a *Női tükörben: nők – naplók – vallomások* sorozatban jelent meg, sorozatszerkesztő: Ajkay Alinka, Szentes Éva)

A fenti könyvek kedvezményesen megrendelhetők: www.prosperod.hu

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István

Korrektor: Bretz Annamária

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

Borítóterv: Szentés Éva

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2016.

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft

Éves előfizetési díj: 7350 Ft